

Міністерство освіти і науки України
Ministry of education and science of Ukraine
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ISSN 2307-7778 (Print)

**Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія**

Випуск 1

**Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University
Series: History**

Issue 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / головний редактор Іван Зуляк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2026. Вип. 1. 154 с.

Збірник розрахований на здобувачів вищої освіти (першого-третього рівнів), викладачів історії, науковців, докторантів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Зуляк І. С. – д.іст.н., проф. (Україна)

Редакційна колегія:

Елла Бистрицька – д.іст.н., проф. (Україна); **Віктор Дроздов** – к.іст.н., доц. (Україна); **Андрій Кліш** – д.іст.н., проф. (Україна); **Андрій Королько** – к.іст.н., доц. (Україна); **Олег Малярчук** – д.іст.н., проф. (Україна); **Микола Москалюк** – д.іст.н., проф. (Україна); **Володимир Старка** – д.іст.н., проф. (Україна); **Grzegorz Szczurek** – PhD, доц. (Польща); **Marcin Krzepkowski** – магістр, ад'юнкт (Польща).

Збірник індексується в міжнародних базах даних: Google Scholar

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2057 від 13.06.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-02770

Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, info@tnpu.edu.ua, тел. (0352) 43-58-80)

Фахова реєстрація (категорія «Б»): Наказ МОН України № 220 від 21.02.2024 (додаток 4). Спеціальність: В9 – Історія та археологія

Періодичність: 2 рази на рік

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Засновник: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Адреса редакції: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027

Видається за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 17 від 26.05.2026)

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2026
© Авторів статей, 2026

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History /chief editor Ivan Zulyak. Odesa: “Helvetika” Publishing House. 2026. Issue 1. 154 p.

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily share the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Ivan Zulyak – PhD hab. (History), Professor

Editorial Board:

Ella Bystrytska – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Viktor Drozdov** – PhD (History), Associate Professor (Ukraine); **Andriy Klish** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Andriy Korolko** – PhD (History), Associate Professor (Ukraine); **Oleh Malyarchuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Mykola Moskalyuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Starka** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Grzegorz Szczurek** – PhD, Associate Professor (Poland); **Marcin Krzepakowski** – Master, Museum Assistant (Poland).

The collection is indexed in the international databases: Google Scholar

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2057 as of 13.06.2024. Media ID: R30-02770

Media entity: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (46027, Ternopil, 2 Maxyma Kryvonosa str., info@tnpu.edu.ua, phone:(0352) 43-58-80)

Professional registration (category «B»): Decree of MES No 220 dated 21.02.2024 (Annex 4). Specialty: B9 – History and archeology

Periodicity: 2 times a year

Languages : Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Founder: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Office address: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Maxym Kryvonos Str., 2, Ternopil, 46027

Issued by the decision of the Academic Council of
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
(Protocol No. 17 of 26.05.2026)

ЗМІСТ

Bohdan BARAN, Volodymyr KITSAK SETTLEMENTS AND NECROPOLISES OF THE LEFT BANK OF KIEVAN RUS AS ARCHAEOLOGICAL MARKERS OF PROTO-URBAN FORMATIONS.....	8
Надія БІЛИК ГАЗЕТА «DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЄВОДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В ТАРНОПОЛІ (1921).....	15
Юлія БОДНАРЧУК РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР АДАПТАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ НОВІТНІХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	22
Тетяна БРОСЛАВСЬКА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ І МИТНИХ КОРДОНІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕКСТ (1918–1922 РР.).....	30
Степан ВАСИЛИШИН ДІЯЛЬНІСТЬ ПІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ ІМЕНІ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	42
Іванна ГУРЖІЙ ВИДАННЯ З БІБЛІОТЕКИ БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ФОНДАХ НБУВ: ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН.....	51
Галина ДОКАШЕНКО «ВІДЛИГА» КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗАЛУЧЕНОСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ ТА КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ).....	62
Іван ЗУЛЯК, Ярослав БОГДАН ДИСЛОКАЦІЯ І ПЕРЕМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АРМІЇ У ТЕРНОПОЛІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1916–1917 РР.).....	71
Андрій КЛІШ, Андрій ЗАГОРСЬКИЙ ПИТАННЯ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ У ПРАЦЯХ О. ТИСОВСЬКОГО.....	81
Петро КОСТЮЧОК, Ірина СОЛОНЕЦЬ, Лілія ЩЕРБІН КАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ІСТОРИЧНІЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ Д. МЕЙСОНА “ЗИМОВИЙ СОЛДАТ”).....	90
Максим ЛАНОВИЙ УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА: СТРУКТУРА, ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА.....	97
Володимир ОКАРИНСЬКИЙ БАБІНСЬКА РЕСПУБЛІКА ЯК АЛЬТЕРНАТИВНЕ СОЦІОКУЛЬТУРНЕ УТВОРЕННЯ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ПАРОДІЙНІСТЬ І САРМАТИЗМ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ).....	105
Леррі РОНАЙ ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УГОРЩИНІ У 1932–1936 РОКАХ: ФОРМУВАННЯ УРЯДУ ДЮЛІ ГЕМБЕША.....	117
Андрій СТОЙКІВ НАРИС РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ МУЗИКИ ТЕРНОПОЛЯ ЯК КОНТРАКУЛЬТУРИ МІСТА 1991–2014 РР.....	125

Тетяна ШТАГЕР

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ЩОДО УКРАЇНИ (2000–2013): ДИСКУРСИВНА ПІДГОТОВКА АГРЕСІЇ.....137

Павло ЩЕРБАНЮК

СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....147

CONTENTS

Bohdan BARAN, Volodymyr KITSAK SETTLEMENTS AND NECROPOLISES OF THE LEFT BANK OF KIEVAN RUS AS ARCHAEOLOGICAL MARKERS OF PROTO-URBAN FORMATIONS.....	8
Nadiia BILYK THE NEWSPAPER «DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO» AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE VOIVODESHIP ADMINISTRATION IN TARNOPIL (1921).....	15
Yulia BODNARCHUK REGIONAL DIMENSION OF ADAPTATION OF UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND IN THE LIGHT OF RECENT HISTORIOGRAPHICAL STUDIES.....	22
Tetiana BROSLAVSKA FORMATION OF THE STATE AND CUSTOMS BORDERS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: INTERNATIONAL-POLITICAL AND ECONOMIC CONTEXT (1918–1922).....	30
Stepan VASYLYSHYN THE ACTIVITY OF THE SECOND TERNOPIL STATE MALE GYMNASIUM NAMED AFTER JULIUSZ SŁOWACKI IN THE INTERWAR PERIOD (BASED ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF TERNOPIL REGION).....	42
Ivanna HURZHII PUBLICATIONS FROM THE LIBRARY OF THE BILA TSERKVA WOMEN’S GYMNASIUM IN THE COLLECTIONS OF THE NBUV: HISTORY OF LIFE AND CURRENT STATE.....	51
Galyna DOKASHENKO “THAW” THROUGH THE PRISM OF PUBLIC INVOLVEMENT IN INTERSTATE RELATIONS (BASED ON MATERIALS FROM THE UKRAINIAN SOCIETY FOR FRIENDSHIP AND CULTURAL RELATIONS WITH FOREIGN COUNTRIES).....	62
Ivan ZULYAK, Yaroslav BOGDAN DISLOCATION AND MOVEMENT OF UNITS OF THE RUSSIAN OCCUPATION ARMY IN TERNOPIL DURING THE FIRST WORLD WAR (1916–1917).....	71
Andriy KLISH, Andrii ZAHORSKYI THE ISSUE OF UKRAINIAN YOUTH EDUCATION IN THE WORKS OF O. TYSOVSKYL.....	81
Petro KOSTYUCHOK, Iryna SOLONETS, Liliia SHCHERBIN THE CARPATHIAN REGION OF THE FIRST WORLD WAR PERIOD IN HISTORICAL FICTION (ON THE EXAMPLE OF D. MASON’S NOVEL “THE WINTER SOLDIER”).....	90
Maksym LANOVYI UKRAINIAN SUPREME LIBERATION COUNCIL: STRUCTURE, POLITICAL PROGRAM.....	97
Volodymyr OKARYNSKYI BABIN REPUBLIC AS AN ALTERNATIVE SOCIOCULTURAL FORMATION OF THE EARLY MODERN PERIOD: PARODY AND SARMATISM (EUROPEAN AND UKRAINIAN CONTEXTS).....	105
Lerri RONAI POLITICAL TRANSFORMATIONS IN HUNGARY DURING 1932–1936: THE FORMATION OF THE GYULA GÖMBÖS GOVERNMENT.....	117
Andrii STOIKIV AN OUTLINE OF THE DEVELOPMENT OF ALTERNATIVE MUSIC IN TERNOPIL AS A CITY COUNTERCULTURE (1991–2014).....	125

Tetiana SHTAHER

INSTITUTIONAL MECHANISMS OF THE RUSSIAN FEDERATION'S INFORMATION STRATEGY
TOWARD UKRAINE (2000–2013): DISCURSIVE PREPARATION FOR AGGRESSION.....137

Pavlo SHCHERBANIUK

SOCIAL MOODS OF THE POPULATION OF VOLYN PROVINCE
DURING THE FIRST WORLD WAR.....147

УДК 902:336.71(477)«134»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.1>

Bohdan BARAN

Assistant at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
1a Gromnitskogo Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)

Богдан БАРАН

асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського Національного Педагогічного Університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Громницького, 1а, м. Тернопіль, Україна, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8245-0202>

Volodymyr KITSAK

PhD in History, Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches
of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
1a Gromnitskogo street, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Володимир КИЦАК

доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського Національного Педагогічного Університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Громницького, 1а, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

SETTLEMENTS AND NECROPOLISES OF THE LEFT BANK OF KIEVAN RUS AS ARCHAEOLOGICAL MARKERS OF PROTO-URBAN FORMATIONS

Abstract. The article examines the problem of urbanization in Kievan Rus and the specifics of settlement structures on the left bank of the Dnieper in the 11th–12th centuries. **The aim of the article** is to identify the causes of the emergence and decline of proto-urban centers (Gochevo, Gornal, Zeleny Gai, Lypove) in the context of international trade. **The research methodology** is based on archaeological, historical-comparative, and typological analysis of materials from fortified settlements, villages, and necropolises, as well as on the study of written sources on trade privileges. **The scientific novelty** lies in establishing that these settlements were proto-cities, whose functioning directly depended on state support for the Bulgar-Kyiv land route. It was found that their heyday in the 11th and first half of the 12th centuries was due to trade agreements during the reign of Vladimir Sviatoslavich, and their decline was caused not by military destruction, but by political destabilization of the route. **The conclusions** state that study found that the left-bank proto-cities constituted a “dead-end” line of urbanization, oriented toward transit capital without stable ties to the rural hinterland. Their demise in the mid-12th century was the result of rivalry between the Volodymyr-Suzdal Principality and Volga Bulgaria. It has been proven that the process of urbanization was nonlinear, and the lack of an internal economic base made such centers vulnerable to changes in the geopolitical situation.

Key words: archaeology, Kievan Rus, settlement structures, proto-cities, Left Bank of the Dnieper, urbanization, trade route, decline of settlements, international trade, 11th–12th centuries.

ГОРОДИЩА ТА НЕКРОПОЛІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК АРХЕОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ ПРОТОМІСЬКИХ УТВОРЕНЬ

Анотація. У статті розглянуто проблему урбанізації Київської Русі та специфіку поселенських структур Дніпровського Лівобережжя XI–XII ст. **Мета статті** – з'ясувати причини виникнення та занепаду протоміських центрів (Гочево, Горналь, Зелений Гай, Липове) у контексті міжнародної

торгівлі. **Методологія дослідження** ґрунтується на археологічному, історико-порівняльному та типологічному аналізі матеріалів городищ, селищ і некрополів, а також на вивченні писемних джерел щодо торговельних привілеїв. **Наукова новизна** полягає у встановленні того, що зазначені поселення були протомістами, функціонування яких безпосередньо залежало від державної підтримки сухопутного шляху Булгар–Київ. Виявлено, що їхній розквіт у XI–першій половині XII ст. був зумовлений торговельними договорами часів Володимира Святославича, а занепад – не військовим знищенням, а політичною дестабілізацією маршруту.

Висновки. У результаті дослідження з'ясовано, що лівобережні протоміста становлять «тупикову» лінію урбанізації, орієнтовану на транзитний капітал без стабільних зв'язків із сільською округою. Їхня загибель у середині XII ст. стала наслідком суперництва між Володимиро-Суздальським князівством та Волзькою Булгарією. Доведено, що процес містоутворення був нелінійним, а відсутність внутрішньої економічної бази робила такі центри вразливими до змін геополітичної кон'юнктури.

Ключові слова: археологія, Київська Русь, поселенські структури, протоміста, Дніпровське Лівобережжя, урбанізація, торговельний шлях, занепад поселень, міжнародна торгівля, XI–XII ст.

Problem statement. Despite considerable attention to the problems of urbanization in Kievan Rus, a number of settlement structures on the left bank of the Dnieper in the 11th–12th centuries remain outside the scope of comprehensive analysis. These are specific complexes of monuments (Gochevo, Gornal, Zeleny Gai, Lypove) which, in terms of their topography and material culture, fall outside the general typology of ancient Russian cities, resembling the early medieval trade and craft centers of Northern Europe. A particular difficulty is the inclusion in scientific discourse of later historiographical reports, which contain unique information about state regulation of trade but require critical verification by archaeological data. The reasons for the emergence and sudden decline of these centers in the mid-12th century remain controversial, especially regarding the role of transit trade and political circumstances.

Purpose of the article. To determine the causes of the emergence and decline of proto-urban centers on the left bank of the Dnieper River in the context of the functioning of the Bulgar-Kyiv land trade route. Based on archaeological materials and written sources, to reconstruct the role of state regulation of trade (in particular, treaties from the time of Volodymyr Sviatoslavych) in the development of these settlements. To prove that their demise was not the result of military aggression, but rather a systemic crisis in transit trade, confirming the existence of “dead-end” lines in the process of Old Rus' urbanization.

Presentation of the main research material. Among the issues that are of keen interest to contemporary medieval studies, one of the foremost is the emergence and development of cities–settlements that are characteristic only of the era of civilization, a phenomenon that to a certain extent was an indicator of its existence. The study of all issues related to urbanization is also relevant for researchers of the history of the Slavs in the Middle Ages, particularly those who lived in Eastern Europe, and more specifically, in the lands of modern Ukraine.

Despite a significant body of research devoted to the urbanization of Kievan Rus, a number of settlement structures on the left bank of the Dnieper in the 11th–12th centuries remain outside the scope of comprehensive analysis. These are specific complexes of monuments (Gochevo, Gornal, Zeleny Gai, Lypove) which, in terms of their topography and material culture, fall outside the general typology of ancient Rus' cities, resembling the early medieval trade and craft centers of Northern Europe. A particular difficulty is the inclusion in scientific discourse of reports from later historiography, which contain unique information about state regulation of trade, but require critical verification by archaeological data.

Today, historical science has made progress in studying various aspects of this multifaceted topic, the list of which would take up most of this work. Therefore, we will only note that recently most researchers have come to the conclusion that there were different paths in the formation of a

particular urban center, which could have arisen on the site of a tribal center, a state fortress, a craft settlement, etc. It has been established that early or proto-urban formations (or, as they are more often called, “embryonic cities”) in some cases, as a result of favorable conditions, turned into medieval cities in the modern sense of the term – a permanent settlement in which most of the surplus product produced in the large rural district – the volost – was concentrated, processed, and redistributed [1, p. 105-107]. Others, due to changes in historical circumstances in a specific geographical micro-region, turned into ordinary villages or simply disappeared as settlement structures.

In particular, at the end of the 1st millennium AD, proto-cities were known in the European part of the ecumene in Scandinavia (Birka, Hedeby, Shirishgal), in Great Moravia (Mikulčice, Pohansko, Staré Město), in the Carolingian Empire, and in other territories. They are also known in Eastern Europe – Gnezdovo near Smolensk, Timerovo near Yaroslavl, Shestovitsa near Chernihiv. At the end of the 1st millennium AD, proto-cities were known in Scandinavia (Birka, Hedeby, Shirishgal), in Great Moravia (Mikulčice, Pohansko, Staré Město), in the Carolingian Empire, and in other territories. They are also known in Eastern Europe – Gnezdovo near Smolensk, Timerovo near Yaroslavl, Shestovitsa near Chernihiv [1, p. 141].

Research into the above-mentioned and other similar sites has shown that they were all focused on trade (primarily foreign trade) and had little connection with their rural surroundings. A characteristic feature of these sites, which various scientific publications refer to as centuries-old open trading and craft settlements, etc., is the presence of a small and sparsely populated fortified settlement, a large unfortified settlement located nearby, where, in addition to residential buildings, traces of craft production have been found, as well as a necropolis that is quite large in terms of the number of complexes (by the standards of medieval Europe) [2, p. 44-46]. Everything indicates the large number of inhabitants in each of these settlements.

Most of them, due to changes in the routes of trans-European trade routes at the end of the 1st millennium AD, simply declined and turned into ordinary settlements. To a certain extent, the scientific community has come to accept the idea that such settlements were characteristic of the European region precisely during the period of class formation among various ethnic groups.

It seemed as if the issue had been completely resolved: during the transition of a particular people to the era of civilization, there is a “dialectical” selection in terms of the “survival” of individual proto-urban settlement structures [2, p. 55].

However, during a comprehensive study of archaeological materials from the era of Kievan Rus, particularly in the territories of the Dnieper Left Bank, a distinct group of sites from the beginning of the 2nd millennium AD attracts attention. These sites differ significantly in their morphological and functional characteristics from the general mass of synchronous monuments of this period (11th–12th centuries), which are usually represented by small rural settlements without a clear internal structure [3, p. 37-38]. Unlike typical agricultural centers, these sites show signs of a more complex socio-economic organization, which allows them to be considered in the context of early urbanization processes.

In particular, we are talking about unique settlement structures located in the village of Lypove in the south of Chernihiv region, near the village of Zelenyi Hai near Sumy, as well as complexes of monuments near the villages of Hornal and Gochevo in the territory of modern Kursk region. All of these sites are located in strategically important places—at the watersheds of key river systems (Seim, Sula, Siverskyi Donets) [3, p. 39], which determined their potential role in the region’s communication network and contributed to the concentration of the population outside the traditional princely centers.

The last two locations, Gornal and Gochevo, have been known in scientific literature since the early 20th century, when the first stationary studies yielded very interesting and numerous archaeological materials, mainly from burial mounds [4, p. 98-100]. The scale of the necropolises and the richness of the accompanying inventory, already recorded at the initial stage of study, testified to the

high social status of the inhabitants of these settlements and their integration into broad cultural and economic ties, which requires additional analysis in the context of the trade routes of the era.

The complex of monuments near the village of Gochovo consists of a small hillfort, several open settlements, and a large necropolis, which had 3,648 burial mounds at the turn of the 19th and 20th centuries. Analysis of archaeological sources allows us to confidently say that a settlement existed here from the turn of the 10th-11th centuries, which apparently appeared as a result of state building by the Grand Prince of Kyiv, Volodymyr Sviatoslavych, during his campaigns to strengthen the southern borders of Kyivan Rus. The Old Russian fortress near the modern village of Gochevo, which stood directly on the border with the Steppe, served a defensive function throughout its existence [4, p. 105-108]. This is evidenced, in particular, by the relatively numerous (compared to other Old Russian burial grounds) burials of warriors in the excavated mounds. The most intense life, as evidenced by the findings, took place here in the 11th and first half of the 12th centuries. Starting from the middle of the 12th century, the number of inhabitants sharply decreased. This, in turn, led to the abandoned area of the settlement being used by the remaining inhabitants as a Christian (non-burial mound) cemetery. It should be noted that there is no clear evidence of the destruction of the fortifications or the settlement itself as a result of military action.

When describing the second of the above-mentioned sites in the territory of the modern Kursk region—a complex of monuments near the village of Gornal (also known as Bilgorodka-Mykolaevka)—it should be noted that at the beginning of its study, it had already been significantly damaged by the buildings and lands of the famous Bilgorodsky Monastery. After the monks' activities, only about 300 burial mounds remained from the large necropolis [4, p. 107-108]. Two large settlements and an open village have also been preserved. As a result of research, it was established that life on the so-called Great Settlement, built by the bearers of the Romny archaeological culture (the chronicle-mentioned Severians), ceased in the 70s of the 10th century and, as a result of military confrontation (apparently with the Pechenegs), was never restored. Later, in the 11th and 12th centuries, life continued intensively in this micro-region in a large open settlement and a small settlement.

Two other sites in the region under study—settlements near the villages of Lypove and Zelenyi Hai—became known in scientific literature primarily as a result of the pioneering fieldwork conducted by M. Makarenko in the early 20th century [5, p. 4]. His reports and collections of materials laid the foundation for further study of these objects, but the limitations of the methods available at the time did not allow for a complete reconstruction of their functional role. Modern research, carried out using the latest archaeological methods and an interdisciplinary approach, has significantly increased the amount of information about certain features of these interesting objects, allowing us to clarify their chronology, layout, and place in the settlement system of the Kyivan Rus' era.

Near the village of Zelenyi Hai, as well as near Hornal, there is a complex settlement structure that includes two hillforts, a large open settlement, and a large burial mound with 2,427 mounds. Such a large number of burial sites indicates the long-term functioning of the necropolis and a significant population density in this micro-region. Archaeological data indicate that one of the hillforts was abandoned by its inhabitants at the turn of the 1st–2nd millennium AD, probably due to a change in defense strategies or social priorities. In Old Russian times, the descendants of the chronicle-mentioned Severians continued to live on the site of a large unfortified settlement, as evidenced by the cultural layer and material inventory [5, p. 5]. However, from the middle of the 12th century, the number of inhabitants there declined sharply, which, in turn, led to the same phenomenon that we observe in Gochevo: the vacant area of the abandoned settlement began to be used as a Christian (non-burial mound) cemetery. This process reflects not only demographic decline, but also the transformation of sacred space in the context of Christianization and the decline of the settlement's commercial function.

When M. Makarenko published his report on his work in Lypove, he could not contain his emotions at what he had seen: "...this group of burial mounds may be the only group of Slavic burial mounds in the south in terms of their number and preservation." [5, p. 5]. This description of the necropolis is still relevant today. After all, there are more than 1,200 burial mounds in the middle of the modern village (according to some sources, there were 5,000 at the turn of the 19th and 20th centuries). Not far from the necropolis, a small fortified settlement and a fairly large open village have been discovered. It is striking how the inhabitants used the terrain: in the marshy floodplain of the Romen River, there was a hill connected to the floodplain by only a narrow isthmus, where fortifications were built. The safety of the inhabitants of the open settlement was guaranteed, except in winter (when the nomads mainly left for the Black Sea steppes). We can speak of intense life in this place starting from the first quarter of the 11th century, although a weak cultural layer from the Romny period (end of the 1st millennium AD) can also be traced. After the middle of the 12th century, life gradually died down, although there is evidence that a small settlement functioned here until the invasion of Batu Khan's hordes in the 13th century [5, p. 6-7].

It is easy to see that all of the monuments discussed above have a number of characteristic features that typologically bring them closer together.

The main feature is the presence of a small fortified settlement, an open settlement, and a burial ground with a large number of mounds. The topographical location of these settlement structures indicates the desire of the inhabitants to settle closer to water, which was obviously related to the needs of craft production, as evidenced by numerous finds. The fact that there are unprocessed fragments of Ovruch pink slate, a type of shale from the Right Bank Polissya, in the Lypovets settlement area indicates intensive trade with fairly remote areas. Archaeological and anthropological materials indicate the presence of multi-ethnic elements among the inhabitants of these settlements, although the vast majority of them were autochthonous—descendants of the chronicle-mentioned Severians [5, p. 7].

The fact that in ancient Rus, both in Zelenyi Hai and in Gornal, larger and better fortified northern settlements were left, and the population lived mainly in open settlements, indicates that defensive functions (except for Gochevo, which was located directly on the Rus-nomadic border) were not a priority. This is confirmed by the location of three of the four settlements considered at a certain distance from the border with the Steppe.

Another feature that brought them closer together is the chronological limits of their functioning: intensive life in these centers lasted from the 11th to the first half of the 12th century. It did not cease as a result of military actions—residents most often left settlements in peaceful circumstances. No traces of fires have been found here either.

Returning to the question of the characteristics of proto-urban centers in Europe, let us compare their parameters with the complexes near Hornal, Gochava, Zeleny Hai, and Lipovy: a small fortified settlement – a large village – a burial ground. According to these main characteristics, the aforementioned sites from different periods (one or two centuries) turned out to be of the same type. From this, we can conclude that the four complexes from the beginning of the 2nd millennium CE on the left bank of the Dnieper were also proto-cities. However, this raises the question: what caused their emergence and decline?

At one time, O. Motsya, while studying routes, came to the conclusion that there was a land trade route from the Middle Dnieper region to Volga Bulgaria. This route was not chosen arbitrarily, but taking into account the specifics of medieval land roads (attraction to watersheds) and the geographical features of the area. Caravans could travel along the line Kyiv – Seim and Sula watershed – upper Siverskyi Donets – Don (between Voronezh and the mouth of the Tikhaya Sosna) – Moksha and Sura watershed – Volga. Reconstructing the part of the route, the researcher identified 10 points, including the aforementioned Gornal and Gochevo [6, p. 30-40].

Relatively recently, new archaeological materials have appeared that have made it possible to clarify this route [7]. It became possible to include both Lypove and Zelenyi Hai in the peculiar “caravanserais.” Another piece of evidence for including them in this group of trading posts was the analysis of numerous jewelry items found in the studied burial mounds. In particular, the percentage of silver in metal women’s jewelry from Lypove sometimes reached 90. And this was at the beginning of the 2nd millennium CE, when, due to the crisis of eastern silver, significant problems arose in Rus in supplying the precious metal [7, p. 88-118].

The chronological framework for the functioning of the proto-cities on the left bank of the Dnieper discussed above is explained in M. Kotlyar’s “History of Social Life in Rus: Essays.” According to a report he found in one of the chronicle collections that has not survived to this day, a trade agreement was concluded between Volga Bulgaria and Kievan Rus in 1006. During the reign of Grand Prince Volodymyr Sviatoslavych, Bulgarian merchants were given special seals that granted them the right to trade freely on the territory of Rus. In return, Rus merchants, having documents from the governors, could safely make trade trips to Bulgaria. The terms of the agreement stipulated that Bulgarian merchants were allowed to sell and purchase goods exclusively in cities, while visiting villages and conducting transactions with representatives of the administration (tiuns, virniks, ognishchans) and smerds was prohibited [8, p. 169-188]. It is likely that it was precisely from this time, when the safety of the trade route was guaranteed at the highest state level, that the aforementioned left-bank centers began to function intensively, which, in turn, contributed to the concentration of the population (craftsmen, merchants, etc.) here.

Calculations of the number of people who lived there yielded the following figures: Gochevo – about 1,000 inhabitants, Zeleny Hai – over 500, Lypove – up to 1,300. For comparison, the population of the Scandinavian settlements of Birka and Hedeby was 500-600 and 1,000 people, respectively [9, p. 82-83]. Of course, the relative nature of these figures should be taken into account due to fluctuations in population during the trading seasons (spring-autumn) and periods of relative calm. Moreover, there is no guarantee that the recorded number of burials was 100 percent complete.

The gradual decline of life in the proto-cities on the left bank along the Bulgar-Kyiv route beginning in the mid-12th century can also be explained. During the reigns of Yuri the Long-Armed, Andriiy Bogolyubsky, and Vsevolod the Big Nest—rulers of the then-powerful Vladimir-Suzdal Principality—there were constant clashes with Volga Bulgaria due to trade, political, and military rivalry. As a result of this new historical situation, the old system of the ancient trans-European trade route, one of the branches of the Great Silk Road, was apparently destroyed.

In our opinion, the specific materials considered in this work allow us to say that the process of urbanization did not proceed smoothly and straightforwardly even at the stage of developed feudalism. Not only on the left bank of the Dnieper, but probably also in other territories, there were dead ends in the evolution of urban formations. Some proto-cities that failed to establish stable ties with their rural surroundings eventually (as at the end of the 1st millennium CE) turned into ordinary rural settlements, while others simply ceased to exist.

At the same time, analysis of the chronology of the decline of settlements (mid-12th century) shows that their demise was not the result of military aggression, but rather a systemic crisis in transit trade caused by political confrontation between the Volodymyr-Suzdal Principality and Volga Bulgaria. This allows us to draw a general theoretical conclusion: in the process of Old Russian urbanization, there were “dead-end” branches of evolution, when an exclusive focus on transit capital without the formation of stable ties with the agricultural hinterland made settlements vulnerable to changes in the geopolitical situation. Thus, the left-bank proto-cities serve as a striking example of the non-linearity of urbanization processes in medieval Eastern Europe.

Bibliography

1. Толочко П. П. «Стародавній Київ» (1966, перевидання українською).
2. Івакін Г. Ю. «Історичний розвиток Києва Х–ХІІІ ст.». К., 1996.
3. Михайлина Л.П. Формування слов'янського ранньфеодального міста на р. Прут. *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали історико-археологічного семінару*. Суми. С. 37–39. 1993
4. Ясновська Л. В. «Українська археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова». *Археологія*. 1994. № 1. С. 98–108
5. Макаренко Н. Е. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській окрузі за рік 1929. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, № 309/11.
6. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях». *Археологія*. 2010. № 2. С. 30–40
7. Моця О. П., Халіков А. Х. Булгар / Київ : шляхи, зв'язки, долі. Київ: Ін-т археології НАН України, 1997. 192 с.
8. Котляр М. Ф. «Історія суспільного життя Русі: Нариси». К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 288 с.
9. Groslund A. S. Birka IV. The Burial Customs. *Uppsala*, 1981. P. 82, 83.

References

1. Tolochko, P. P. (1966). *Starodavnii Kyiv [Ancient Kyiv]*. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
2. Ivakin, H. Yu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva X–XIII st. [Historical development of Kyiv in the 10th–13th centuries]*. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
3. Mykhailyna, L. P. (1993). *Formuvannia slov'ianskoho rannofeodalnoho mista na r. Prut [Formation of the Slavic early feudal city on the Prut River]*. In *Rol rannikh miskykh tsestriv v stanovlenni Kyivskoi Rusi: Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru [The role of early urban centers in the formation of Kyivan Rus': Proceedings of the historical-archaeological seminar]* (pp. 37–39). Sumy, Ukraine [in Ukrainian].
4. Yasnovska, L. V. (1994). *Ukrainska arkheolohiia v lystuvanni D. Ya. Samokvasova [Ukrainian archaeology in the correspondence of D. Ya. Samokvasov]*. *Arkheolohiia – Archaeology*, (1), 98–108 [in Ukrainian].
5. Makarenko, N. E. (1929). *Korotkyi zvit za arkheolohichni doslidy v Sumskii okruzi za rik 1929 [Brief report on archaeological research in the Sumy district for 1929]*. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*, No. 309/11 [in Ukrainian].
6. Motsia, O. P. (2010). *Shliakhy chasiv Kyivskoi Rusi: tempy rukhu na “putekh” [Routes of the Kyivan Rus' period: Travel speeds on the “puty”]*. *Arkheolohiia – Archaeology*, (2), 30–40 [in Ukrainian].
7. Motsia, O. P., & Khalikov, A. Kh. (1997). *Bulhar – Kyiv: shliakhy, zviazky, doli [Bulgar – Kyiv: Routes, connections, destinies]*. Kyiv, Ukraine: Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
8. Kotliar, M. F. (2016). *Istoriia suspilnoho zhyttia Rusi: Narysy [History of social life in Rus': Essays]*. Kyiv, Ukraine: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
9. Gräslund, A. S. (1981). *Birka IV. The Burial Customs*. Uppsala, Sweden, pp. 82–83.

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 375 (477.4) «1921»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.2>

Надія БІЛИК

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (nadia-biluk@ukr.net)

Nadiia BILYK

PhD in History, Associate Professor, Doctoral Student at the Department of History of Ukraine, Archaeology,
and Special Branches of Historical Sciences

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2 M. Kryvonis Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (nadia-biluk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3166-7433>

ГАЗЕТА «DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЄВОДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В ТАРНОПОЛІ (1921)

Анотація. Метою статті є з'ясування інформаційного потенціалу газети «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» як важливого джерела у вивченні історії воєводського управління в Тарнополі (1921). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу; у роботі застосовано історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний методи, а також методи джерелознавчої критики й контент-аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що проаналізовано зміст газети «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», офіційного часопису Тарнопільського воєводства. Введено до наукового обігу публікації 1921 р., що презентують факти та події з історії воєводського управління в Тарнополі. У результаті проведеного дослідження зроблено **висновки**. Газета «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» – видання урядової територіальної адміністрації в Тарнопільському воєводстві, що відображало політику польської влади в період Другої Речі Посполитої. У газеті висвітлено закони й постанови центральної адміністрації у Варшаві, розпорядження та звернення тарнопільського воєводи. Презентовано відомості про створення та функціонування воєводського управління в Тарнополі у 1921 р., систематизовано офіційні дані щодо його департаментів, відділів, керівників. Статті в місячнику «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» містять інформацію про діяльність воєводи, процедуру ухвалення управлінських рішень, критерії відбору службовців на державні посади, а також відображають різноманітні аспекти соціокультурного життя регіону та міста Тарнополя як адміністративного центру в період Другої Речі Посполитої. Таким чином, це видання донині залишається унікальним джерелом знань з історії воєводського управління в Тарнополі, специфіки державного врядування Польської республіки на теренах Східної Галичини в 1921 р.

Ключові слова: відділ, воєвода, воєводське управління, газета, департамент, Друга Річ Посполита, Тарнопіль, Тарнопільське воєводство, «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego».

THE NEWSPAPER «DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO» AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE VOIVODESHIP ADMINISTRATION IN TARNOPIL (1921)

Abstract. The aim of the article is to determine the informational potential of the newspaper «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» as an important source for studying the history of the voivodeship administration in Tarnopil (1921). **The research methodology** is based on the principles of historicism and an interdisciplinary approach, employing historical-genetic, historical-typological, and historical-systemic methods, as well as methods of source criticism and content analysis. **The scientific novelty** of the research lies

*in the fact that the content of the newspaper «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», the official periodical of Tarnopil Voivodeship, has been analyzed. Publications from 1921, presenting facts and events from the history of the voivodeship administration in Tarnopil, have been introduced into scholarly circulation. As a **result** of the conducted research, the following conclusions were drawn. The newspaper «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» was a publication of the governmental territorial administration in Tarnopil Voivodeship, reflecting the policy of Polish authorities during the period of the Second Polish Republic. The newspaper covered laws and decrees of the central administration in Warsaw, as well as orders and appeals of the Tarnopil voivode. Information on the establishment and functioning of the voivodeship administration in Tarnopil in 1921 is presented, and official data regarding its departments, divisions, and heads are systematized. Articles in the monthly «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» contain information about the activities of the voivode, the procedure for adopting administrative decisions, the criteria for selecting civil servants for public positions, and also reflect various aspects of the sociocultural life of the city of Tarnopil as an administrative center during the Second Polish Republic. Thus, this publication remains to this day a unique source of knowledge on the history of the voivodeship administration in Tarnopil and the specifics of state governance of the Polish Republic in the territories of Eastern Galicia in 1921.*

Key words: *division, voivode, voivodeship administration, newspaper, department, the Second Polish Republic, Tarnopil, Tarnopil voivodeship, «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego».*

Постановка проблеми. Одним із завдань уряду Другої Речі Посполитої було формування органів територіальної адміністрації в Східній Галичині. У вересні 1921 р. почали функціонувати воєводські управління у містах Львові, Станіславові, Тарнополі¹. Польська влада сприяла виникненню офіційної періодики, яка б відображала державну політику в регіоні. Газета «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», як друковане видання Тарнопільського воєводства, містила відомості про створення та функціонування воєводського управління в Тарнополі, про ухвалення розпоряджень і звернень тарнопільського воєводи, прийняття нових законів і постанов центральної адміністрації, спрямованих на інтеграцію західноукраїнських земель до Польської республіки.

Метою статті є з'ясування інформаційного потенціалу газети «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» як важливого джерела у вивченні історії воєводського управління в Тарнополі (1921). **Об'єктом дослідження** є офіційне видання Тарнопільського воєводства, в якому презентовано політику польської влади в період Другої Речі Посполитої.

Аналіз досліджень і публікацій. Діяльності польських органів державної влади, управління та самоврядування на території Східної Галичини в міжвоєнний період присвятили свої праці українські вчені Л. Бойцун, О. Дудяк, М. Марчук, Ю. Олійник, І. Патер, О. Рубльов, О. Юхимюк [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7], ін. Актуальність нашого дослідження зумовлена суспільним значенням газети «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», важливістю введення до наукового обігу нових джерел з історії воєводського управління в Тарнополі, що дозволяють реконструювати напрями діяльності урядової територіальної адміністрації в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1921 р. польська влада започаткувала видання офіційної газети Тарнопільського воєводства під назвою «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» (укр. «Урядовий вісник Тарнопільського воєводства»). Перший номер часопису, що містив шість сторінок тексту польською мовою, оприлюднено 1 листопада 1921 р. На титульній сторінці газети було поєднано її назву з графічним зображенням білого орла (герба Польської республіки), вказано адресу редакції й адміністрації: «Tarnopol, Województwo» [8, s. 1]. Число було опубліковано у Золочеві (в друкарні Зукеркандля), наступні – у Тарнополі (в друкарні Леона Вежбіцького).

¹ Тарнопіль (пол. Tarnopol) – офіційна назва міста у період Другої Речі Посполитої. У 1944 р. спеціальним указом Президія Верховної Ради СРСР змінила назву міста на Тернопіль, область перейменовано з Тарнопільської на Тернопільську. Тут і далі у статті вживаємо топонім Тарнопіль – *авт.*

Зміст газети «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» становили польські законодавчі акти, які було оприлюднено у варшавських виданнях «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej» і «Monitor Polski»; звернення, постанови й розпорядження тарнопільського воєводи; циркуляри очільників департаментів до повітового староства, офіційні оголошення тощо. Завданням редакції видання були публікації, «спрямовані на пробудження та підвищення економічного й культурного життя в усіх його проявах», а також інформування про здобутки воєводства в сфері історії, археології, нумізматики, мистецтва, народознавства, природознавства, статистики, торгівлі, сільського господарства, промисловості [14, s. 5].

На т. зв. «передовиці» газети в № 1 за 1921 р. було оприлюднено звернення тарнопільського воєводи Кароля Мечеслава Ольпінського «Do Ludności Województwa Tarnopolskiego!» (укр. «До населення Тарнопільського воєводства!»), в якому йшлося про законодавчі основи й функції воєводської влади. Відповідно до постанови Ради Міністрів Польської Республіки від 15 травня 1921 р., з 1 вересня 1921 р. воєводське управління в Тарнополі розпочало свою діяльність як політичний й адміністративний орган 2-ї інстанції. Повноваження державної адміністрації поширювалися на повіти з центрами у містах: 1) Борщів, 2) Броди, 3) Бережани, 4) Бучач, 5) Чортків, 6) Гусятин, 7) Кам'янка-Струмилова, 8) Підгайці, 9) Перемишляни, 10) Радехів, 11) Скалат, 12) Тарнопіль, 13) Тереховля, 14) Заліщики, 15) Збараж, 16) Зборів, 17) Золочів [10, s. 1]. Водночас воєвода К. М. Ольпінський наголосив: «Землі, які складають територію довіреного мені воєводства, безперечно, найбільше постраждали від війни і найдовше були знищені ворогом. Це також повідомлення про відновлення зруйнованих сіл і міст, про піднесення промисловості, про зміцнення громадської безпеки, про забезпечення кожному свободи віросповідання і свободи особистості відповідно до Конституції, прийнятої 17 березня 1921 р., – це буде напрямами мого урядування». Очільник воєводського управління підкреслив важливість дотримання закону, що «ґрунтується на традиції й науковій історії польської держави», підтвердив прагнення польського уряду «всіх громадян держави, незалежно від віросповідання та національності, оточити опікою і дати їм однакові права», закликав усіх громадян до виконання, «покладених на них громадянських обов'язків». Також воєвода у підсумку зазначив: «Тільки в такий спосіб влаштований зв'язок між громадянами та державою створить взаємну довіру й підстави до спільної праці» [10, s. 1]. Таким чином, воєвода К. М. Ольпінський виконував подвійну функцію: адміністративну, як керівник територіальної адміністрації, та політичну, як представник польського уряду.

«Поважний обсяг діяльності воєводи вимагав створення допоміжного апарату. Таким апаратом мало бути для нього воєводське управління. Видане на додаток до закону від 2 серпня 1919 р. виконавче розпорядження Ради Міністрів від 13 листопада окреслювало організацію воєводського урядництва, що мало складатися з департаментів і відділів. Водночас це розпорядження (арт. 39) одночасно наголошувало на засаді одноосібності керівництва адміністративним органом, який очолював воєвода, й допоміжності/підпорядкованості обслуговуючого його урядницького апарату» [6, с. 14].

У 1921 р. було сформовано «внутрішню організацію воєводства в Тарнополі» з десяти департаментів із відповідними відділами, призначено їхніх керівників. Загальна чисельність службовців адміністрації складала понад 40 чоловік, окремі посади були вакантними. Головним у територіальній урядовій адміністрації краю був департамент президіальний, який очолював Казімеж Яворчиківський; до підрозділу входили відділи: 1) президіально-персональний (кер. – Богуміл Герговіч), 2) громадської безпеки, преси і товариств (кер. – Кароль Шваж) [16, s. 2]. Цей сектор виконував завдання, що належали до компетенції Міністерства внутрішніх справ.

У структурі Тарнопільського воєводського управління було створено окремі департаменти й відділи, що виконували функції інших відомств. В офіційному виданні воєводства було подано перелік секторів:

I. Департамент адміністративний (начальник – Францішек Леурманн); відділи: 1) військовий (кер. – Роман Стясний), 2) з різних питань (кер. – Владислав Атхенстадт), 3) метричний (кер. – Владислав Атхенстадт), 4) зв'язку та засобів сполучення (кер. – Міхал Вежховський).

II. Департамент самоуправління (начальник – Мечислав Табеау); відділи: 1) муніципальний (кер. – Едмунд Зубжицький), 2) мистецтва та культури (кер. – Едмунд Зубжицький).

III. Департамент бюджетно-економічний (начальник – Юзеф Днестжанський); відділи: 1) бюджетно-адміністративний (кер. – Тадеуш Вуйцікевіч), 2) економічний (кер. – Леопольд Вербер), 3) бухгалтерський і бюджетно-економічний (кер. – Оттон Кохмонн).

IV. Департамент віросповідань (начальник – Константи Дес Логес); 1) релігійний відділ (кер. – Якуб Кульчицький).

V. Департамент сільського господарства й ветеринарії (начальник – д-р Павел Мазурек); відділи: 1) адміністративно-правничий, сільськогосподарський і ветеринарний (кер. – Болеслав Гаспарський), 2) технічний і лісогосподарський (кер. – інспектор округу Вінцентій Мазуркевіч), 3) фаховий сільськогосподарський, 4) фаховий ветеринарний (в. о. кер. – Максиміян Кальтер).

VI. Департамент промисловості й торгівлі (начальник – Казімеж Височанський); відділи: 1) адміністративно-правничий і промислово-торгівельний, 2) фаховий промислово-торгівельний (кер. – інженер Владислав Козак).

VII. Департамент праці та соціальної опіки (начальник – Тадеуш Хільд); відділи: 1) соціального страхування (кер. – Аполінарій Ласковський), 2) адміністративно-правничий з питань праці та соціальної опіки (кер. – Владислав Тишковський), 3) фаховий з питань праці та соціальної опіки.

VIII. Департамент суспільного здоров'я (начальник – д-р Рудольф Кулаковський); відділи: 1) адміністративно-правничий з санітарних питань (кер. – Владислав Атхенстадт), 2) фаховий (кер. – д-р Юзеф Міхалік).

IX. Окружна дирекція суспільних робіт (начальник – інженер Казімеж Енгель); відділи: 1) загально-технічний (кер. – інженер Миколай Валентовський), 2) водний (кер. – інженер Юзеф Гризмецький), 3) архітектурно-будівельний (кер. – інженер Станіслав Вуйціцький), 4) дорожній (кер. – інженер Кароль Пелех) [16, s. 2–3].

Таким чином, завдяки структурованому апарату воєводського управління в Тарнополі польська влада контролювала всі сфери діяльності в регіоні, де 50 % населення становили українці. Як бачимо, очільники всіх департаментів і відділів представляли польську громаду. Офіційною мовою адміністрації була польська, нею вівся документообіг. Кар'єра державного службовця була відкрита, насамперед, для етнічних поляків, які закінчили університет. Наприклад, у вимогах «Конкурсу» на вакантні посади зазначено, що претендент повинен подати документи: метрику, диплом про освіту, свідоцтва «приналежності» й «здоров'я», «*curriculum vitae*» (резюме) [11, s. 6].

Серед публікацій 1921 р. виділимо репортаж, приурочений початку роботи територіальної адміністрації: 1 вересня відбулося урочисте відкриття воєводського управління в Тарнополі й освячення будівлі воєводства; на честь вступу воєводи на посаду в парафіяльному костелі та синагозі міста пройшли урочисті богослужіння, в яких взяли участь представники цивільної й військової влади, громадських організацій, чисельна публіка [18, s. 5]. У рубриці «Депеші» процитовано привітання, надіслані на адресу урядовців від керівництва Міністерства внутрішніх справ і цивільної канцелярії у Варшаві, побажання «успішної праці для добра Польської республіки та воєводства» [9, s. 6]. Редакція часопису інформувала про події, що відбулися за

ініціативи воєводи у Тернополі. Так, в газеті писали про з'їзд старост (25 вересня) [20, s. 6], конференцію з повітовими комендантами (25 жовтня) [12, s. 6]; метою заходів було знайомство й визначення завдань для місцевої адміністрації.

Аналіз змісту перших чисел газети «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» за листопад і грудень 1921 р. свідчить, що польській владі вдалося запровадити воєводське управління в Тернопільському воєводстві. К. М. Ольпінський мав великі повноваження, йому підпорядковувалися департаменти, повітові староства, магістрати тощо. Воєвода призначав і переміщував на відповідні посади державних службовців в регіоні. Розпорядження й циркуляри за підписом очільника оприлюднювали в офіційному друкованому органі воєводства, що сприяло комунікації між владою в Тернополі й повітах.

У газеті «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» подано реєстр польських законодавчих актів, які діяли на території Тернопільського воєводства з 1 вересня 1921 р. Зокрема наведено постанови відповідних міністерств щодо діяльності у сферах: політичної адміністрації, комунікації, статистики, пошти й телеграфу, праці й суспільної опіки, промисловості й торгівлі, рільництва і садівництва, війська, поліції та санітарно-прикордонної служби. Зазначено зміни в статутах кредитних установ, пенсійному забезпеченні та оренді майна. Оголошено про запровадження ліцензій для торгівлі алкоголем, вугіллям, коксом тощо [17, s. 1–2; 19, s. 1–3]. Польська влада приділяла увагу вирішенню повоєнних проблем на пограниччі, зокрема боротьбі з комуністичною пропагандою, з нелегальним перетином кордону, поширенням контрабанди тощо [15, s. 6].

Висновки. Газета «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» – видання урядової територіальної адміністрації в Тернопільському воєводстві, що відображало політику польської влади в період Другої Речі Посполитої. У газеті висвітлено закони й постанови центральної адміністрації у Варшаві, розпорядження та звернення тарнопільського воєводи. Презентовано відомості про створення та функціонування воєводського управління в Тернополі у 1921 р., систематизовано офіційні дані щодо його департаментів, відділів, керівників. Статті в місячнику «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego» містять інформацію про діяльність воєводи, процедуру ухвалення управлінських рішень, критерії відбору службовців на державні посади, а також відображають різноманітні аспекти соціокультурного життя регіону та міста Тернополя як адміністративного центру в період Другої Речі Посполитої. Таким чином, це видання донині залишається унікальним джерелом знань з історії воєводського управління в Тернополі, специфіки державного врядування Польської республіки на теренах Східної Галичини в 1921 р.

Література

1. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль : Джура, 2003. 392 с.
2. Дудяк О. Динаміка національного складу службовців адміністративних органів Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка* : зб. наук. праць. Львів, 2001. С. 363–373.
3. Марчук М. І. Територіальне самоврядування у Речі Посполитій. *Право і безпека*. 2014. № 4 (55). С. 21–28.
4. Олійник Ю. В. Організація місцевої влади в Західній Україні у складі Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.). *Місьцеве управління та місьцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки* : м-ли XXXIX міжнар. іст.-прав. конф., 2–3 листопада 2018 р., м. Львів. Київ–Херсон : Олдіплюс, 2018. С. 95–100.
5. Патер І. Адміністративно-територіальний устрій Східної Галичини в 1919–1939 роках як чинник державно-управлінської системи Польщі. *Місьцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI ст.)*. *Західні землі* : монографія / відп. ред. М. Романюк. Львів, 2023. С. 173–203.

6. Рубльов О. С. Організація управління в українських землях II Речі Посполитої. *Історія державної служби в Україні: у п'яти томах.* [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. К. : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 7–32.
7. Юхимюк О. Польський закон про воєводське самоврядування 1922 р. *Вісник Львівського університету. Серія : юридична.* Львів, 2002. Вип. 37. С. 179–183.
8. Adres redakcji i administracji: Tarnopol, Województwo. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 1.
9. Depesze. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 6.
10. Do Ludności Województwa Tarnopolskiego! *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 1.
11. Konkursy. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 6.
12. Konferencja z powiatowymi komendantami P. P. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 6.
13. Koredczuk J. Sylwetki wojewodów tarnopolskich w II Rzeczypospolitej. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze.* Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2016. Nr. 7. S. 9–19.
14. Od redakcji. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 5.
15. Okręg pograniczny. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 2. Rok I. Tarnopol, 1 grudnia 1921 r. S. 6.
16. Organizacja wewnętrzna województwa w Tarnopolu. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 2–3.
17. Rejestr ustaw i rozporządzeń administracyjnych ogłoszonych w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej i Monitorze Polskim od dnia 1 września 1921 obowiązujących na obszarze Województwa Tarnopolskiego. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 1–2.
18. Uroczyste otwarcie Urzędu Wojewódzkiego w Tarnopolu i poświęcenie gmachu Województwa. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 5.
19. Wykaz ustaw i rozporządzeń ogłoszonych w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej i w Monitorze Polskim. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 2. Rok I. Tarnopol, 1 grudnia 1921 r. S. 1–3.
20. Zjazd starostów w Województwie Tarnopolskiem. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego.* Nr. 1. Rok I. Tarnopol, 1 listopada 1921 r. S. 6.

References

1. Boitsun, L. (2003). Ternopil u plyni lit. Istoryko-kraieznavchi zamaliovyky [Ternopil in the Flow of Years: Historical and Local History Sketches]. Ternopil : Dzhura. 392 s. [in Ukrainian].
2. Dudiak, O. (2001). Dynamika natsionalnoho skladu sluzhbovtsiv administratyvnykh orhaniv Skhidnoi Halychyny u mizhvoiennyi period [Dynamics of the Ethnic Composition of Civil Servants in Administrative Bodies of Eastern Galicia in the Interwar Period]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka : zb. nauk. prats.* Lviv. 363–373. [in Ukrainian].
3. Marchuk, M. I. (2014). Terytorialne samovriaduvannia u Rechi Pospolytii [Territorial Self-Government in the Polish Republic]. *Pravo i bezpeka*, 4 (55), 21–28. [in Ukrainian].
4. Oliinyk, Yu. V. (2018). Orhanizatsiia mistsevoi vlady v Zakhidnii Ukraini u skladi Druhoi Rechi Pospolytoi (1921–1939 rr.) [Organization of Local Authorities in Western Ukraine as Part of the Second Polish Republic (1921–1939)]. *Mistseve upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia v istorii prava, derzhavy i yurydychnoi dumky : m-ly XXKhIX mizhnar. ist.-prav. konf., 2–3 lystopada 2018 r., m. Lviv. Kyiv–Kherson : Oldi-plus.* 95–100. [in Ukrainian].
5. Pater, I. (2023). Administratyvno-terytorialnyi ustroi Skhidnoi Halychyny v 1919–1939 rokakh yak chynnyk derzhavno-upravlinskoi systemy Polshchi [The Administrative-Territorial Structure of Eastern Galicia in 1919–1939 as a Factor of Poland's State Governance System]. *Mistseve samovriaduvannia v Ukraini (XX–pochatok XXI st.). Zakhidni zemli : monohrafiia / vidp. red. M. Romaniuk.* Lviv. 173–203. [in Ukrainian].

6. Rublov, O. S. (2009). Orhanizatsiia upravlinnia v ukrainskykh zemliakh II Rechi Pospolytoi [Organization of Governance in the Ukrainian Lands of the Second Polish Republic]. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u piaty tomakh*. [O. H. Arkusha, Ye. I. Borodin, S. V. Vidnianskyi ta in.; redkol. : S. V. Kulchytskyi (ker. avt. kol.) ta in.]. K. : Nika-Tsentr. T. 2, 7–32. [in Ukrainian].
7. Iukhymiuk, O. (2002). Polskyi zakon pro voievodske samovriaduvannia 1922 r. [The Polish Law on Voivodeship Self-Government of 1922]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii : yurydychna*, 37, 179–183. [in Ukrainian].
8. Adres redakcji i administracji: Tarnopol, Województwo. (1 listopada 1921). [Editorial and Administrative Address: Tarnopol, Voivodeship]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 1. [in Polish].
9. Depesze. (1 listopada 1921). [Dispatches]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 6. [in Polish].
10. Do Ludności Województwa Tarnopolskiego! (1 listopada 1921). [To the Population of Tarnopol Voivodeship!] *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 1. [in Polish].
11. Konkursy. (1 listopada 1921). [Competitions]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 6. [in Polish].
12. Konferencja z powiatowymi komendantami P. P. (1 listopada 1921). [Conference with District Commanders]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 6. [in Polish].
13. Koredczuk, J. (2016). Sylwetki wojewodów tarnopolskich w II Rzeczypospolitej [Silhouettes of Tarnopol provincial governors in the Second Republic of Poland]. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 7, 9–19. [in Polish].
14. Od redakcji. (1 listopada 1921). [From the Editorial Board]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 5. [in Polish].
15. Okręg pograniczny. (1 grudnia 1921 r.). [Border District]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. Nr. 2, 6. [in Polish]
16. Organizacja wewnętrzna województwa w Tarnopolu. (1 listopada 1921). [Internal Organization of the Voivodeship in Tarnopol]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 2–3. [in Polish].
17. Rejestr ustaw i rozporządzeń administracyjnych ogłoszonych w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej i Monitorze Polskim od dnia 1 września 1921 obowiązujących na obszarze Województwa Tarnopolskiego. (1 listopada 1921). [Register of Laws and Administrative Orders Published in the «Journal of Laws of the Republic of Poland» and the «Polish Monitor» from September 1, 1921, Applied within Tarnopol Voivodeship]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 1–2. [in Polish].
18. Uroczyste otwarcie Urzędu Wojewódzkiego w Tarnopolu i poświęcenie gmachu Województwa. (1 listopada 1921). [Solemn Opening of the Voivodeship Administration in Tarnopol and the Consecration of the Voivodeship Building]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 5. [in Polish].
19. Wykaz ustaw i rozporządzeń ogłoszonych w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej i w Monitorze Polskim (1 grudnia 1921) [List of Laws and Orders Published in the «Journal of Laws of the Republic of Poland» and the «Polish Monitor»]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 2, 1–3. [in Polish].
20. Zjazd starostów w Województwie Tarnopolskiem (1 listopada 1921) [Congress of Starostas in Tarnopol Voivodeship]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*, 1, 6. [in Polish].

Дата першого надходження статті до видання: 28.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477):325.254+314.15+930.1»1944/1946»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.3>

Юлія БОДНАРЧУК

кандидат історичних наук, доцент,

Західноукраїнського національного університету,

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, Україна, 46009 (yu.bodnarchuk@wunu.edu.ua)

Yulia BODNARCHUK

Ph.D. in History, Associate Professor

West Ukrainian National University,

11 Lvivska Street, Ternopil, Ukraine 46009 (yu.bodnarchuk@wunu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6293-8032>

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР АДАПТАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ НОВІТНІХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз сучасного стану вивчення проблеми депортації українського населення з Польщі до УРСР у 1944–1946 роках крізь призму регіональних особливостей адаптації та соціально-економічних наслідків. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного), а також міждисциплінарного підходу із залученням інструментарію соціології, демографії, етнології та усної історії. Обґрунтовано, що попри значну увагу дослідників до політико-правових аспектів Люблінської угоди та демографічних параметрів переселення, питання довгострокової інтеграції депортованих у нових суспільно-економічних умовах, особливо на рівні окремих областей, залишаються фрагментарно висвітленими. Проаналізовано внесок новітніх студій, зокрема мікроісторичних досліджень, які уможливають реконструкцію повсякденного досвіду переселенців. Окрему увагу приділено історіографічному дискурсу навколо термінологічного визначення подій та методологічним підходам до вивчення трансформації етнокультурної ідентичності лемків, надсянців, бойків та холмщиків. **Висновок** зроблено про необхідність подальшого заглиблення в регіональну специфіку адаптаційних процесів на основі залучення неопублікованих архівних джерел та матеріалів усної історії.

Ключові слова: адаптація, депортація Закерзоння, історіографія, лемки, Люблінська угода 1944 р., мікроісторія, примусове переселення українців, Тернопільська область, усна історія.

REGIONAL DIMENSION OF ADAPTATION OF UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND IN THE LIGHT OF RECENT HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

Abstract. The article presents a comprehensive analysis of the current state of research on the deportation of the Ukrainian population from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1946 through prism of regional peculiarities of adaptation and socio-economic consequences. **The research methodology** is based on a combination of general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, generalisation) and special historical methods (historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological), as well as an interdisciplinary approach involving the tools of sociology, demography, ethnology and oral history. It is substantiated that despite considerable attention of researchers to the political and legal aspects of the Lublin Agreement and the demographic parameters of the resettlement, the issues of long-term integration of the deported persons into new socio-economic conditions, especially at the level of individual regions, remain fragmentarily covered. The contribution of recent studies, in particular microhistorical research, which enables the reconstruction of the everyday experience of the displaced persons, is analysed. Special attention is paid to the historiographical discourse around the terminological definition of the events and methodological approaches to studying the transformation of the ethno-cultural identity of the Lemkos, Nadsyannians, Boikos and Kholmshchyna resi-

dents. It is **concluded** that further in-depth study of the regional specificity of adaptation processes is necessary through the involvement of unpublished archival sources and oral history materials.

Key words: adaptation, deportation, Zakerkonia, historiography, Lemkos, Lublin Agreement of 1944, microhistory, forced resettlement of Ukrainians, Ternopil region, oral history.

Постановка проблеми. Друга світова війна та повоєнне облаштування кордонів у Центрально-Східній Європі спричинили масштабні демографічні зрушення, найбільш травматичним з яких для українців стала депортація з етнічних земель, що опинилися у складі Польщі. 9 вересня 1944 року в Любліні між урядом Української РСР, який представляв Микита Хрущов, та Польським комітетом національного визволення на чолі з Едвардом Осубкою-Моравським було підписано угоду, що започаткувала процес так званої «евакуації» українського населення [3, с. 7]. Формально декларуючи добровільність та воз'єднання родин, цей документ на практиці став інструментом примусового виселення, яке у сучасній історіографії однозначно кваліфікується як депортація [4; 5]. Впродовж 1944–1946 років близько 482 тисяч осіб (понад 122 тисячі родин) були змушені залишити Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя і розпочати нове життя в різних регіонах УРСР [3].

Огляд джерел та історіографія проблеми. Джерельну основу дослідження проблеми становлять три основні групи джерел. Перша – опубліковані та архівні документи радянських органів влади, зокрема фонди обласних управлінь у справах депортації, колгоспів, місцевих рад, які стали доступними після 1991 року [6]. Друга – матеріали усної історії: інтерв'ю з очевидцями подій, спогади нащадків депортованих, родинні архіви, що дозволяють відтворити «людський вимір» історичного процесу. Третя – наукові праці українських, польських та західних дослідників, що репрезентують різні історіографічні традиції.

Метою цієї розвідки є критичний аналіз історіографії проблеми депортації українців з Польщі з акцентом на висвітленні регіональних аспектів адаптації та соціально-економічних наслідків, а також окреслення перспективних напрямів подальших наукових студій. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: систематизувати основні етапи розвитку історіографії проблеми; проаналізувати внесок новітніх досліджень у вивчення регіональної специфіки адаптації депортованих; виявити дискусійні питання та методологічні лакуни; обґрунтувати перспективні напрями подальших студій.

Виклад основного матеріалу. 9 вересня 1944 року в Любліні між урядом Польського комітету національного визволення та Урядом Української РСР було підписано угоду про «евакуацію» українського населення з території Польщі до УРСР, а польського та єврейського – зі західних областей України до Польщі. Документ започаткував масштабне переселення, яке тривало впродовж 1944–1946 років і кардинально змінило етнодемографічну структуру прикордонних територій.

У сучасній історіографії утвердилося розуміння цього процесу як примусової депортації, оскільки декларована «добровільність» супроводжувалася адміністративним тиском, пропагандою та створенням нестерпних умов для тих, хто відмовлявся виїжджати [3, с. 25-27]. Угода стала інструментом реалізації геополітичних планів Сталіна щодо закріплення нових кордонів, узгоджених із союзниками на Тегеранській конференції.

Наслідки депортації мали комплексний характер. По-перше, було зруйновано історичні ареали компактного проживання українців на Закерзонні – Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші. По-друге, переселенці втратили майно, нажите поколіннями, та звичне природно-господарське середовище. По-третє, на нових місцях вони зіткнулися з труднощами адаптації, а іноді – з відвертою ворожістю місцевої влади та населення.

В історіографії проблеми можна виокремити кілька етапів. Радянська історіографія (1940–1980-ті роки) трактувала переселення виключно як «возз'єднання українського народу»

та «добровільне повернення на батьківщину». Примусовий характер замовчувався, соціальні труднощі не висвітлювалися. Еміграційна та західна наука 1950–1980-х років, навпаки, акцентувала на трагедійних аспектах, розглядаючи депортацію як етнічну чистку (праці І. Гвозди, Є. Пастернака, М. Трухана) [11; 14; 20].

Кардинальні зміни відбулися після 1991 року, коли відкриття архівів дозволило ввести до наукового обігу документи радянських органів влади. Сучасна українська історіографія представлена фундаментальними працями В. Сергійчука («Трагедія українців Польщі») [17], І. Біласа («Репресивно-каральна система в Україні») [1; 2], В. Кіцака, Т. Пронь [7; 8; 15] та інших. Не втрачають свого значення багатотомні збірники документів «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.» [6]. Польська історіографія (А. Сова, Г. Мотика, Е. Місіло) зосередилася на комплексному вивченні примусових міграцій у Центрально-Східній Європі, інтегруючи досвід різних етнічних груп [19; 12; 13; 23; 24].

Попри значний доробок, поза увагою дослідників досі залишаються питання довгострокової соціально-економічної адаптації переселенців на регіональному рівні. Зокрема, потребує поглибленого вивчення досвід Тернопільської області, яка прийняла близько 35% депортованих (переважно лемків та надсянців). Ця спільнота становила приблизно чверть післявоєнного населення області та відіграла важливу роль у відбудові регіону.

Таким чином, актуальним завданням є перехід від макроісторичного аналізу до мікроісторії, що дозволить відтворити повсякденний досвід переселенців, стратегії їхнього виживання, взаємини з місцевим населенням та владою, а також трансформацію ідентичності в нових умовах. Джерельну базу таких досліджень мають становити не лише архівні документи, а й матеріали усної історії, які фіксують «людський вимір» трагедії.

У статті Тараса Клиша та Володимира Кіцака «Причини розселення депортованих з Польщі українців у південних, центральних, східних та північних областях УРСР упродовж 1944 – 1945 рр.» ґрунтовно проаналізовано чинники, які визначали географію розселення переселенців. Автори доводять, що радянська влада свідомо уникала розміщення депортованих на заході України, де тривав збройний опір ОУН-УПА. Натомість їх спрямовували у східні, південні та центральні області з метою: · використання трудових ресурсів для відбудови промисловості й сільського господарства; · прискореної асиміляції в русифікованому середовищі; · послаблення соціальної бази українського визвольного руху [9].

Важливим внеском дослідження є аналіз мотивації самих переселенців. Серед них були як вимушені мотиви (страх перед польським терором, релігійні переслідування з боку римо-католицької церкви), так й ідеалізовані уявлення про життя у «великій Україні», які формувала радянська пропаганда.

Історіографія проблеми пройшла складний шлях від ідеологічно заангажованих інтерпретацій до виваженого наукового аналізу. У радянській історіографії домінував наратив «добровільного возз'єднання українського народу», а примусовий характер переселення та супутні труднощі замовчувалися. На противагу цьому, еміграційна та західна історіографія 1950–1980-х років акцентувала на трагедійних аспектах, розглядаючи події крізь призму етнічної чистки. Кардинальні зміни відбулися після 1991 року, коли відкриття архівів дозволило ввести до наукового обігу значний масив документів. Фундаментальне значення мають публікації Євгена Місіла, який упорядкував двотомник документів «Repatriacja czy deportacja» [23], а також праці Володимира Сергійчука, Івана Біласа, що висвітлили репресивну політику радянської влади щодо населення західних земель [1; 2; 17; 18].

Важливим етапом стало усвідомлення необхідності переходу від макроісторичного аналізу подій міжнародного рівня до мікроісторії, де в основі дослідження перебуває людина з її потребами, сподіваннями, історією. У цьому контексті показовою є нещодавня публікація Павла Коріненка та Назарія Савицького, присвячена реконструкції життєвих траєкторій двох

українських селянських родин, депортованих з Польщі. Застосувавши мікроісторичний підхід та поєднавши архівні документи з усними свідченнями, автори детально простежили етапи адаптації переселенців до нових соціально-економічних умов, їхню інтеграцію в місцеву громаду та трансформацію традиційного способу життя під впливом радянської колективізації [10]. Таке дослідження демонструє евристичний потенціал мікроісторії для відтворення «людського виміру» депортації.

Суттєвий внесок у систематизацію джерельної бази зробив Сергій Шишела, який у своїй праці проаналізував новітню історіографію та архівні джерела українсько-польського трансферу населення [21]. Дослідник наголошує на необхідності залучення не лише центральних, а й обласних архівосховищ, де зосереджені справи місцевих управлінь у справах депортації, колгоспів та сільських рад, що дозволяє реконструювати реальний перебіг адаптаційних процесів на регіональному рівні [21, с. 24].

Дослідження депортаційних процесів потребує виваженого термінологічного апарату. Попри офіційне найменування «евакуація» або «обмін населенням», у сучасній науці утвердився термін «депортація», який точніше відображає примусовий характер переселення, підкріплений адміністративним тиском, пропагандою та створенням нестерпних умов для тих, хто відмовлявся виїжджати. Як засвідчують архівні матеріали, вже 22 вересня 1944 року представник СРСР генерал Микола Булганін передав польській стороні таємну інструкцію щодо реалізації переселення, що свідчить про відсутність реальної добровільності [3; с. 102].

Методологічну основу сучасних студій складає комплексне поєднання історико-генетичного, історико-порівняльного та проблемно-хронологічного методів зі залученням міждисциплінарних підходів, зокрема соціології, демографії та етнології. Особливого значення набуває усна історія як інструмент фіксації індивідуального та сімейного досвіду, що дозволяє відтворити емоційно-психологічний вимір трагедії.

Новітні дослідження регіональних аспектів адаптації окреслюють новий вектор в історичних дослідженнях, який формується на принципах гуманності та альтруїзму. Якщо політичні механізми та демографічні масштаби депортації висвітлені достатньо повно, то питання довгострокової соціально-економічної адаптації переселенців у різних регіонах УРСР залишаються на периферії наукової уваги. За даними досліджень, близько 35% депортованих осіли на Тернопільщині, сформувавши приблизно чверть післявоєнного населення області [3; с. 154]. Значні групи переселенців потрапили також на південь України – Херсонщину, Миколаївщину, Одещину, де вони зіткнулися з кардинально іншими природно-кліматичними умовами.

Депортація на Південь України висвітлена у монографії Романа Кабачія «Вигнані на степи. Депортація українців з Польщі на Південь України в 1944 – 1946 роках», заповнює суттєву лакуну в історіографії. Дослідження базується на архівних матеріалах Херсонської, Миколаївської та Одеської областей і вперше комплексно висвітлює долю близько 100 тисяч депортованих, які опинилися в степовій зоні [22].

Ключовими висновками дослідження стали: кліматичний шок для переселенців, вимушена соціальна ізоляція та ксенофобія з боку місцевого населення та не зважаючи ні на що збереження ідентичності. Вихідці з гірських і лісистих регіонів (Бойківщини, Лемківщини) важко адаптувалися до спекотного клімату, безводдя, специфічних хвороб. Депортовані називали нові умови «сухою погибеллю», фіксувалися випадки смертності від сонячних ударів та зневоднення. У той самий час місцева влада часто привласнювала кошти, виділені на підтримку переселенців, обіцяне житло не надавалося, фіксувалися випадки відвертого ворожого ставлення, обкрадання та насильства [22, с. 243].

Попри тиск і труднощі, депортовані зуміли зберегти свою етнокультурну специфіку. У селі Зміївка на Херсонщині, де оселилося майже 2500 бойків, їхні нащадки навіть збудували греко-католицький храм, відродивши релігійне життя в регіоні, де домінував атеїзм [22, с. 287].

У розвідці Сергія Шишели «Трансфер українського та польського населення 1944 – 1946 років. у новітній історіографії та джерелах» систематизовано джерельну базу проблеми. Автор акцентує на необхідності залучення не лише центральних архівів (ЦДАВО, ЦДАГО), а й обласних архівосховищ, де зберігаються справи місцевих управлінь у справах депортації, колгоспів та сільрад. Саме на регіональному рівні простежується реальний перебіг адаптації, конфлікти та способи їх вирішення [21].

Важливою подією в історіографії стало оприлюднення Інститутом української національної пам'яті матеріалів, що стосуються не лише депортації 1944 – 1946 років, а й подальших переселень, зокрема в рамках угоди про обмін територіями від 15 лютого 1951 року, коли близько 33 тисяч українців зі західної Бойківщини були розпорошені по чотирьох південних областях УРСР [4; 5]. Ці дані розширюють хронологічні межі проблеми та акцентують на тривалості травматичного досвіду примусових переміщень.

Дискусійні питання та перспективи подальших досліджень. Незважаючи на значний поступ у вивченні депортаційних процесів, низка питань залишається дискусійною. По-перше, це проблема кількісних показників: різні джерела наводять дещо відмінні цифри депортованих, що потребує уточнення на основі комплексного аналізу архівних матеріалів. По-друге, недостатньо вивченими залишаються стратегії виживання та адаптації різних етнографічних груп (лемків, бойків, надсянців) у відмінних природно-кліматичних та соціально-економічних умовах. По-третє, потребує поглибленого аналізу трансформація ідентичності депортованих – співвідношення локальної (лемківської, бойківської) та загальноукраїнської ідентичності в умовах радянської дійсності.

Перспективним напрямом є порівняльні студії досвіду депортованих українців у різних регіонах УРСР, а також компаративний аналіз з досвідом інших депортованих груп у Центрально-Східній Європі. Важливим завданням залишається вивчення ролі громадських організацій, зокрема Всеукраїнського товариства «Лемківщина», у збереженні культурної спадщини депортованих та конструюванні історичної пам'яті про втрачені землі.

Важливим суспільним маркером значущості проблеми стало встановлення Верховною Радою України Дня пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944 – 1951 роках (друга неділя вересня, згідно з Постановою № 2608-VIII від 8 листопада 2018 р.) [17]. Це свідчить про перехід проблеми з суто академічної площини в площину національної пам'яті.

Отже, сучасний етап вивчення депортації 1944 – 1946 років характеризується:

1. Регіоналізацією – перехід від загальних оглядів до глибокого аналізу окремих областей (Тернопільщина, Херсонщина, Миколаївщина).
2. Міждисциплінарністю – поєднання історичного, демографічного, етнологічного та соціологічного інструментарію.
3. Антропологічним поворотом – увага до «людського виміру» трагедії, стратегій виживання, трансформації ідентичності.
4. Розширенням джерельної бази – активне залучення усної історії, родинних архівів, матеріалів місцевих архівів.

Перспективними напрямками подальших досліджень залишаються порівняльний аналіз адаптації різних етнографічних груп (лемків, бойків, надсянців) у різних природно-кліматичних та соціальних умовах, а також вивчення ролі громадських організацій (зокрема Всеукраїнського товариства «Лемківщина») у збереженні культурної спадщини депортованих.

Висновки. Історіографічний аналіз проблеми депортації українців з Польщі до УРСР (1944–1946) засвідчує значну еволюцію наукових підходів – від ідеологічно заангажованих трактувань до виваженого, джерельно обґрунтованого аналізу. Сучасний етап досліджень

характеризується регіоналізацією, міждисциплінарністю та антропологічним поворотом, що дозволяє відтворити складну картину адаптації переселенців у нових соціально-економічних умовах. Попри значний поступ, поза увагою дослідників досі залишаються питання довгострокових соціально-економічних наслідків депортації для окремих регіонів, специфіки інтеграції різних етнографічних груп, а також трансформації їхньої культурної ідентичності. Заповнення цих лакун потребує подальшого залучення неопублікованих архівних джерел, матеріалів усної історії та застосування мікроісторичних підходів, що уможливить відтворення цілісної картини одного з ключових процесів формування повоєнного суспільства Західної України.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
3. Боднарчук Ю. Ю. Шлях розпачу і надії: соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі: монографія. Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2012. 332 с.
4. Важка історія переселення (депортації) українців. Kontentmedia. URL: <https://www.kontentmedia.com.ua/2026/02/16/важка-історія-переселення-депортації/> (дата звернення: 03.03.2026).
5. Велика депортація: примусове переселення українців через Люблінську угоду між Польщею та СРСР. Еспресо. Захід. 9 вересня 2025. URL: <https://zahid.espresso.tv/istoriya-ukrayiny-mizh-linieyu-kerzona-i-kolgospami-primusove-pereselennya-ukraintsiv-z-polshchi-i-lyublinska-ugoda-1944-roku> (дата звернення: 03.03.2026).
6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади : у 3 т. Т. 1: 1939–1945 рр. / уряд. Т. Гнаткевич та ін.; відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. 750 с.
7. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944–1947 рр.). *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Київ, 2000. Ч. 3. С. 153–160.
8. Кіцак В. Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2000. Вип. 10. С. 296–299.
9. Клиш Т., Кіцак В. Причини розселення депортованих з Польщі українців у південних, центральних, східних та північних областях УРСР упродовж 1944–1945 рр. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 111–123.
10. Коріненко П., Савицький Н. Депортація українських селян із Польщі в УРСР у 1944–1945 рр. (на прикладі родини Агафії Крулько та Антона Кріля). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2025. Вип. 2. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.14>
11. Лемківщина: земля – люди – історія – культура : у 2 т. / ред. І. Гвоздик. Нью-Йорк: Організація оборони Лемківщини, 1988.
12. Мотика І. Так було в Бескидах: польсько-українські бої 1943–1948 / пер. з пол. А. Павлишина. Варшава: Осередок Карта, 1999. 554 с.
13. Мотика І., Внук Р. Пани і різуні: співпраця польського підпілля 1945–1947 / пер. з пол. А. Павлишина. Варшава: Осередок Карта, 2001. 202 с.
14. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи). Вінніпег; Торонто: Інститут дослідів Волині, 1968. 466 с.
15. Пронь Т. М. Міждержавне переміщення українського та польського населення в 1944–1946 рр.: історіографічний дискурс. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2012. Вип. 5. С. 138–151.
16. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців...» від 08.11.2018 № 2608-VIII.
17. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: Тернопіль, 1997. 439 с.

18. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. Київ, 1997. 92 с.
19. Сова А. Л. Польсько-українські відносини 1939–1947 рр. / пер. з пол. С. Серякова. Краків: Товариство наукових видань, 1998. 800 с.
20. Трухан М. Боротьба за повернення на рідні землі. *Вісник Закарпаття*. 2001. № 1. С. 91–100.
21. Шишела С. І. Трансфер українського та польського населення 1944–1946 рр. у новітній історіографії та джерелах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/19231> (дата звернення: 03.03.2026).
22. Kabaczij R. Wygnani na stepy: przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946 / red. nauk. G. Motyka. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012. 382 s.
23. Miśiło E. Repatriacja czy deportacja: Ukraińców z Polski do ZSRR (1944–1946). Warszawa, 1996. 490 s.
24. Miśiło E. Akcja „Wisła”. Dokumenty. Warszawa: Archiwum Ukraińskie; Zakład Wydawniczy „Tyrsa”, 1993. 524 s.

References

1. Bilas, I. (1994). *Represywno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [Repressive-punitive system in Ukraine 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis] (Vol. 1). Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Bilas, I. (1994). *Represywno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [Repressive-punitive system in Ukraine 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis] (Vol. 2). Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Bodnarchuk, Yu. Yu. (2012). *Shliakh rozpachu i nadii: Sotsialno-ekonomichni umovy deportatsii ta rozselennia na Ternopilshchyni ukraintsiv iz Polshchi* [The path of despair and hope: Socio-economic conditions of deportation and resettlement of Ukrainians from Poland in the Ternopil region]. Ternopil: Ekonomichna dumka TNEU. [in Ukrainian].
4. Kontentmedia. (2026, February 16). *Vazhka istoriia pereseleennia (deportatsii) ukraintsiv* [The difficult history of the resettlement (deportation) of Ukrainians]. Retrieved March 3, 2026, from <https://www.kontentmedia.com.ua/2026/02/16/vazhka-istoriya-pereseleennia-deportatsii/> [in Ukrainian].
5. Espresso. (2025, September 9). *Velyka deportatsiia: prymusove pereseleennia ukraintsiv cherez Liublinsku uhodu mizh Polshcheiu ta SRSR* [The great deportation: Forced resettlement of Ukrainians under the Lublin Agreement between Poland and the USSR]. Retrieved March 3, 2026, from <https://zahid.espresso.tv/istoriya-ukrayiny-mizh-linieyu-kerzona-i-kolgozpami-primusove-pereseleennia-ukraintsiv-z-polshchi-i-lyublinska-ugoda-1944-roku> [in Ukrainian].
6. Hnatkevych, T., et al. (Eds.). (1996). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr.: Dokumenty, materialy, spohady* [Deportations. Western Ukrainian lands in the late 1930s – early 1950s: Documents, materials, memoirs] (Vol. 1: 1939–1945). Lviv. [in Ukrainian].
7. Kitsak, V. (2000). Pereseleennia ukraintsiv Polshchi do URSR (1944–1947 rr.) [Resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR (1944–1947)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova*, (3), 153–160. [in Ukrainian].
8. Kitsak, V. (2000). Deportatsii ukraintsiv Polshchi v URSR: Istoriohrafia problemu [Deportations of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR: Historiography of the problem]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, (10), 296–299. [in Ukrainian].
9. Klysh, T., & Kitsak, V. (2011). Prychyny rozselennia deportovanykh z Polshchi ukraintsiv uprodovzh 1944–1945 rr. [Reasons for the resettlement of deported Ukrainians from Poland in 1944–1945]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (2), 111–123. [in Ukrainian].
10. Korinenko, P., & Savytskyi, N. (2025). Deportatsiia ukrainskykh selian iz Polshchi v URSR u 1944–1945 rr. [Deportation of Ukrainian peasants from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1945]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, (2). <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.14> [in Ukrainian].
11. Hvozdyk, I. (Ed.). (1988). *Lemkivshchyna: Zemlia–Liudy–Istorii–Kultura* [Lemkivshchyna: Land–People–History–Culture] (Vols. 1–2). New York: Orhanizatsiia oborony Lemkivshchyny. [in Ukrainian].

12. Motyka, G. (1999). *Tak було в Beskydakh: Polsko-ukrainski boi 1943–1948* [That is how it was in the Beskids: Polish-Ukrainian conflicts 1943–1948]. Warsaw: Osrodek Karta.
13. Motyka, G., & Wnuk, R. (2001). *Pany i rizinny: Spivpratsia polskoho pidpillia 1945–1947* [Lords and killers: Cooperation of the Polish underground 1945–1947]. Warsaw: Osrodek Karta.
14. Pasternak, Ye. (1968). *Narys istorii Kholmshchyny i Podliashshia (novishi chasy)* [Outline of the history of Kholm region and Podlasie (modern times)]. Winnipeg; Toronto: Instytut doslidiv Volyni.
15. Pron, T. M. (2012). Mizhderzhavne peremishchennia ukrainskoho ta polskoho naseleння v 1944–1946 rr. [Interstate population transfers of Ukrainians and Poles in 1944–1946]. *Ukraina–Polshcha: Istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, (5), 138–151.
16. Verkhovna Rada Ukrainy. (2018). Resolution on the commemoration of the 75th anniversary of the deportation of Ukrainians (No. 2608-VIII, November 8, 2018).
17. Serhiichuk, V. (1997). *Trahediia ukraintsiv Polshchi* [The tragedy of Ukrainians in Poland]. Ternopil.
18. Serhiichuk, V. (1997). *Nasha krov – na svoii zemli* [Our blood on our own land]. Kyiv.
19. Sowa, A. L. (1998). *Polsko-ukrainski vidnosyny 1939–1947 rr.* [Polish-Ukrainian relations 1939–1947]. Krakow.
20. Trukhan, M. (2001). Borotba za povnennia na ridni zemli [Struggle for return to native lands]. *Visnyk Zakerzonnia*, (1), 91–100.
21. Shyshela, S. I. (n.d.). Transfer ukrainskoho ta polskoho naseleння 1944–1946 rr. [Transfer of Ukrainian and Polish populations in 1944–1946]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly*. Retrieved March 3, 2026, from <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/19231> [in Ukrainian].
22. Kabaczij, R. (2012). *Wynani na stepy: Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946* [Exiled to the steppes: Resettlement of Ukrainian population from Poland to southern Ukraine in 1944–1946]. Warsaw: Związek Ukraińców w Polsce.
23. Misilo, E. (1996). *Repatriacja czy deportacja: Ukraińców z Polski do ZSRR (1944–1946)* [Repatriation or deportation: Ukrainians from Poland to the USSR (1944–1946)]. Warsaw.
24. Misilo, E. (1993). *Akcja “Wisła”. Dokumenty* [Operation “Vistula”. Documents]. Warsaw: Archiwum Ukraińskie; Tyrsa.

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 327.5:341.222:339.543(438) «1918/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.4>**Тетяна БРОСЛАВСЬКА**

асистентка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027(tetianabroslavska@tnpu.edu.ua)

Tetiana BROSLAVSKA

Assistant at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences
Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University,
2 M. Kryvonosa Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (tetianabroslavska@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2835-4829>**ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ І МИТНИХ КОРДОНІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ:
МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕКСТ (1918–1922 РР.)**

Анотація. *Мета статті* – аналіз формування державних і митних кордонів Другої Речі Посполитої, з'ясування міжнародно-політичних та економічних засад їх функціонування, а також визначення ролі кордонів як інструменту забезпечення державного суверенітету, економічного захисту та контролю безпеки у 1918–1922 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності та комплексності, що передбачає розгляд процесів формування повоєнної системи безпеки, становлення державних і митних кордонів Другої Речі Посполитої у конкретних історичних умовах міжвоєнного періоду. Використання історико-генетичного методу дало змогу з'ясувати передумови та особливості формування системи безпеки і процесу організації державних та митних кордонів. Історико-системний підхід дозволив розглянути державні та митні кордони як важливий елемент загальної системи безпеки держави, що включала політичні, військові та економічні складові. Історико-порівняльний метод застосовано для виявлення спільних і відмінних рис у функціонуванні прикордонних і митних структур на різних етапах розвитку держави. Історико-правовий метод сприяв аналізу нормативно-правових актів та міжнародних договорів, які визначали правові засади встановлення та охорони кордонів. Проблемно-хронологічний метод забезпечив послідовне висвітлення досліджуваних процесів у межах 1918–1922 рр. Використання методів аналізу та синтезу дозволило узагальнити джерельний матеріал, визначити основні тенденції та закономірності формування державних і митних кордонів як складової системи безпеки Другої Речі Посполитої. **Наукова новизна** дослідження полягає у комплексному аналізі повоєнної системи безпеки у контексті формування державних і митних кордонів Другої Речі Посполитої як взаємопов'язаних складових забезпечення державного суверенітету та економічного захисту. Визначено основні чинники, що впливали на формування повоєнної системи безпеки, зокрема міжнародно-правові рішення, геополітичну ситуацію та внутрішньодержавні адміністративні й економічні потреби. Проаналізовано взаємозв'язок між встановленням державних кордонів і організацією митної інфраструктури як інструменту контролю, економічного регулювання та захисту державних інтересів. Подальшого розвитку набуло дослідження функціонування державних і митних кордонів як складової механізму реалізації безпекової політики держави у міжвоєнний період. Встановлення кордонів стало результатом поєднання військово-політичних подій, міжнародних договорів і рішень міжнародних конференцій, що визначили територіальні межі держави у міжвоєнний період. Державні кордони виконували не лише функцію територіального розмежування, але й були важливим елементом системи національної безпеки. Їх охорона забезпечувалася через створення спеціалізованих прикордонних формувань і адміністративних структур, діяльність яких була спрямована на захист територіальної цілісності держави, протидію нелегальному переміщенню осіб і товарів та забезпечення стабільності прикордонного режиму. Важливе значення у структурі державного кордону належало митним кордонам, які виконували економічну та безпекову функції. Формування митної системи забезпечувало контроль за переміщенням

товарів, сприяло захисту національної економіки, регулюванню зовнішньої торгівлі та наповненню державного бюджету. Встановлено, що державні та митні кордони Другої Речі Посполитої були важливими інструментами реалізації безпекової політики держави та забезпечення її суверенітету. Їх формування і функціонування відбувалися під впливом як міжнародних чинників, так і внутрішніх потреб державного управління та економічного розвитку. Таким чином, державні і митні кордони стали невід'ємною складовою повоєнної системи безпеки та важливим елементом інституційного зміцнення Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період 1918–1939 рр.

Ключові слова: Друга Річ Посполита; система безпеки; державний кордон; митний кордон; міжвоєнний період.

FORMATION OF THE STATE AND CUSTOMS BORDERS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: INTERNATIONAL-POLITICAL AND ECONOMIC CONTEXT (1918–1922)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the formation of the state and customs borders of the Second Polish Republic, to clarify the international-political and economic foundations of their functioning, and to determine the role of borders as an instrument for ensuring state sovereignty, economic protection, and security control in 1918–1922. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, and comprehensiveness, which involve examining the processes of the formation of the post-war security system and the establishment of the state and customs borders of the Second Polish Republic within the specific historical conditions of the interwar period. The use of the historical-genetic method made it possible to identify the prerequisites and specific features of the formation of the security system and the process of organizing state and customs borders. The historical-systemic approach allowed the state and customs borders to be considered as an important element of the overall security system of the state, which included political, military, and economic components. The historical-comparative method was applied to identify common and distinctive features in the functioning of border and customs structures at different stages of the state's development. The historical-legal method contributed to the analysis of legal acts and international treaties that defined the legal foundations for establishing and protecting borders. The problem-chronological method ensured the consistent presentation of the studied processes within the framework of 1918–1922. The use of analysis and synthesis methods made it possible to generalize the source material and to determine the main trends and patterns in the formation of state and customs borders as components of the security system of the Second Polish Republic. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the post-war security system in the context of the formation of the state and customs borders of the Second Polish Republic as interrelated components of ensuring state sovereignty and economic protection. The main factors that influenced the formation of the post-war security system were identified, in particular international legal decisions, the geopolitical situation, and the internal administrative and economic needs of the state. The relationship between the establishment of state borders and the organization of customs infrastructure as an instrument of control, economic regulation, and protection of state interests was analyzed. Further development was given to the study of the functioning of state and customs borders as a component of the mechanism for implementing the state's security policy during the interwar period. The establishment of borders was the result of a combination of military-political events, international treaties, and decisions of international conferences that determined the territorial boundaries of the state in the interwar period. State borders performed not only the function of territorial delimitation but were also an important element of the national security system. Their protection was ensured through the creation of specialized border formations and administrative structures whose activities were aimed at protecting the territorial integrity of the state, counteracting the illegal movement of persons and goods, and ensuring the stability of the border regime. Customs borders held an important place within the structure of the state border, performing both economic and security functions. The formation of the customs system ensured control over the movement of goods, contributed to the protection of the national economy, regulated foreign trade, and supported the replenishment of the state budget. It has been established that the state and customs borders of the Second Polish Republic were important instruments for implementing the state's security policy and ensuring its sovereignty. Their formation and functioning were influenced both by international factors and by the internal needs of public administration and economic*

development. Thus, state and customs borders became an integral component of the post-war security system and an important element of the institutional strengthening of the Second Polish Republic during the interwar period of 1918–1939.

Key words: *Second Polish Republic; security system; state border; customs border; interwar period.*

Постановка проблеми. Формування повоєнної системи міжнародної безпеки в Європі після завершення Першої світової війни стало одним із визначальних чинників політичної трансформації континенту та важливою передумовою становлення нових і відновлених держав, зокрема Другої Речі Посполитої. Відновлення польської державності супроводжувалося складними процесами інституційного конструювання держави, що передбачало, насамперед, визначення, міжнародно-правове закріплення та адміністративну організацію державних кордонів. Ці процеси мали фундаментальне значення для утвердження суверенітету, забезпечення територіальної цілісності та формування стабільної системи державного управління. Водночас встановлення кордонів відбувалося в умовах напруженої міжнародної ситуації, територіальних суперечок із сусідніми державами та необхідності інтеграції різномірних адміністративних, економічних і правових систем, успадкованих від держав, до складу яких входили польські землі до 1918 р.

Мета статті полягає в аналізі формування державних і митних кордонів Другої Речі Посполитої, з'ясуванні міжнародно-політичних та економічних їх функціонування, визначенні ролі кордонів як важливого інструменту забезпечення державного суверенітету, економічного захисту та контролю безпеки в умовах 1918–1922 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завершення Першої світової війни у 1918 р. спричинило глибоку трансформацію міжнародного порядку та поставило перед європейськими державами нові виклики у сфері безпеки. Руйнування попередньої системи міждержавних відносин зумовило необхідність формування нових політичних і територіальних реалій, які значною мірою спиралися на ідеї національного самовизначення народів та забезпечення міжнародної стабільності. Водночас процес формування нових державних кордонів став не лише можливістю для реалізації державотворчих прагнень окремих народів, але й джерелом численних суперечностей і конфліктів. У цих умовах формування кордонів нерідко відбувалося під впливом геополітичних інтересів великих держав, що не завжди враховувало етнічні, культурні чи історичні особливості окремих регіонів.

Важливу роль у формуванні повоєнної системи міжнародних відносин відіграла Паризька мирна конференція 1919 р., рішення якої заклали підвалини нової архітектури міжнародної безпеки. У межах цих рішень створено Лігу Націй (далі – ЛН), основним завданням якої стало запобігання новим війнам і забезпечення принципу колективної безпеки. Однак численні територіальні суперечки, спричинені розпадом таких імперій, як Австро-Угорська імперія, Османська імперія, Німецька імперія та Російська імперія, поставили під сумнів ефективність нової системи безпеки. Унаслідок цих процесів на політичній карті Європи постали нові держави, зокрема Польща, Чехословаччина та Королівство Югославія, що супроводжувалося істотними змінами державних кордонів і появою нових територіальних суперечностей.

Однією з ключових складових повоєнної перебудови міжнародних відносин стало визначення нових державних кордонів, що нерідко викликало політичну напруженість і конфлікти між державами. Територіальні суперечки перетворилися на один із основних чинників, які ускладнювали формування ефективної системи міжнародної безпеки у 1918–1922 рр. Аналіз цієї проблематики дозволяє глибше зрозуміти виклики та обмеження повоєнної міжнародної системи безпеки. Ці трансформації стали результатом рішень Паризької мирної конференції 1919 р. та формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Характеризуючи значення дипломатичних рішень цього періоду, британський державний діяч Девід

Ллойд Джордж зазначав, що саме в час найглибшої кризи союзники провели низку конференцій у Версалі, усвідомлюючи, що перемога чи поразка у війні між приблизно рівними супротивниками зрештою визначатиметься дипломатичним шляхом [1, с. 85].

Формування нових векторів міждержавних взаємин у межах Версальсько-Вашингтонської системи стало підґрунтям розвитку міжнародної політики між двома світовими війнами [2, с. 329]. Водночас держави-переможниці та переможені країни активно розробляли власні концепції повоєнного устрою та готувалися до загальної мирної конференції, прагнучи забезпечити реалізацію своїх політичних і економічних інтересів. Попри поширені декларації про необхідність встановлення справедливого й демократичного миру, на практиці йшлося передусім про перерозподіл територій, ресурсів і сфер впливу між державами-переможницями [3, с. 28].

У міжвоєнний період також зростала увага до економічних і соціальних чинників, що впливали на міжнародну політику. Економічні кризи, активізація соціальних рухів та заострення ідеологічних протистоянь спонукали дослідників і політиків розглядати міжнародні відносини у ширшому контексті, враховуючи не лише дипломатичні процеси, але й внутрішньополітичні та економічні виклики. Унаслідок цього поступово формувався комплексний підхід до вивчення міжнародних відносин, який поєднував аналіз політичних, економічних і соціальних чинників розвитку держав і суспільств [4, с. 19].

На думку Ю. Темірова, становлення нового світового порядку відбувалося під впливом двох основних зовнішньополітичних традицій – реалістичної та ідеалістичної. Представники реалістичного підходу виходили з пріоритету національних інтересів держав і необхідності підтримання балансу сил у міжнародній системі. Натомість прихильники ідеалістичної традиції орієнтувалися на систему універсальних цінностей та ідеалів, що мали стати основою для формування нових принципів міжнародних відносин. Аналогічно ідеалістичний підхід не виключав ролі національних інтересів у визначенні стратегічних пріоритетів державної політики [5, с. 18].

У міжвоєнний період конфлікти дедалі частіше виникали не лише між державними інтересами, але й між системами цінностей та ідеологічними концепціями, що об'єднували прихильників різних політичних доктрин у різних країнах світу. У таких умовах значення традиційної національної держави в міжнародній політиці частково зменшувалося, поступаючись місцем транснаціональним ідеологіям, які нерідко ігнорували або заперечували існування державних кордонів [6, с. 121].

Важливим елементом формування повоєнної системи міжнародних відносин став мирний договір між союзними та об'єднаними державами та Німеччиною, підписаний у межах Версальського договору 28 червня 1919 р. Документ складався з 26 частин і визначав основні принципи повоєнного устрою Європи. Зокрема, у першій частині договору наголошувалося на необхідності розвитку співпраці між народами та забезпечення міжнародного миру і безпеки шляхом прийняття зобов'язань щодо відмови від війни як інструменту політики, підтримання відкритих і справедливих міжнародних відносин, дотримання норм міжнародного права та неухильного виконання міжнародних договорів [7].

Визначення територіальних меж новоствореної держави мало безпосередній вплив на її подальший політичний розвиток, зовнішньополітичну стратегію та економічну стабільність. Складність цього процесу зумовлювалася як етнополітичними особливостями прикордонних територій, так і суперечливими інтересами великих держав. Характеризуючи польські територіальні прагнення, прем'єр-міністр Великої Британії Девід Ллойд Джордж зазначав: «Сп'яніла молодим вином свободи, яким її забезпечили союзники, Польща знову уявила себе безроздільною господинею Центральної Європи. Принцип самовизначення не відповідав її домаганням.

Вона вимагала Галичину, Україну, Литву та деякі частини Білорусі, чие населення за умови проведення голосування категорично відмовилося б від польського панування» [8].

Варто зазначити, що саме Д.-Л. Джордж відіграв важливу роль у роботі Паризької мирної конференції 1919 р. та підготовці положень Версальського договору 1919 р. Британський політик приділяв значну увагу питанням геополітичного контролю над стратегічними ресурсами та регіонами, зокрема територіями «на схід від Суецу», а також демонстрував розуміння значення українського питання у контексті повоєнного облаштування Європи [9, с. 635]. У мемуарах він наголошував на прагненні відтворити події максимально об'єктивно, зазначаючи: «Я прагнув оповідати факти так, як я їх пам'ятаю. Я виклав свої враження від подій і особистостей саме такими, якими я їх зазнав у той час. Факти та враження я перевіряв шляхом ретельного вивчення усіх доступних доказів, усних і письмових» [1, с. 1].

Основними завданнями зовнішньої політики Другої Речі Посполитої на початковому етапі її становлення стали забезпечення національної державності, визначення та міжнародне визнання державних кордонів, а також утвердження нової держави як самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Під час проголошення незалежності у 1918 р. поза межами польської держави на західному напрямку залишалися такі регіони, як Верхня Сілезія, Великопольща, Помор'я, Вармія та Мазури – території, де проживала значна частина польського населення. Водночас на східному напрямку польські політичні кола прагнули включити до складу держави такі території, як Східна Галичина (до р. Збруч), Холмщина, Підляштя, Полісся, Волинь (до р. Случ), частини Проскурівського та Кам'янецького повітів, а також значні території литовських і білоруських земель. Поразка Німеччини у Першій світовій війні, революційні процеси в Європі та відновлення польської державності сприяли посиленню польських національних і патріотичних настроїв, що зміцнило переконання про можливість швидкого об'єднання всіх польських етнічних земель у межах єдиної держави [10, с. 146].

Важливі теоретичні узагальнення щодо функціонування міжнародної системи зробив Генрі Кіссінджер, який підкреслював, що стабільний світовий порядок і тривале мирне співіснування держав можливі лише за умови підтримання рівноваги сил, а не встановлення гегемонії однієї чи декількох держав і тим більше не на основі абстрактного ідеалізму, який пропонував Вудро Вільсон. На думку дослідника, для розуміння причин нестабільності міжвоєнної системи міжнародних відносин необхідно звернутися до аналізу рішень, ухвалених під час укладення Версальського мирного договору [11, р. 1].

Як зазначав Г. Кіссінджер, ефективне функціонування будь-якої системи міжнародних відносин передбачало наявність двох ключових складових. По-перше, вона мала базуватися на відносній рівновазі сил, яка унеможливлювала спроби окремих держав порушити встановлений порядок, роблячи такі дії надзвичайно складними та затратними для потенційного порушника. По-друге, міжнародна система мала бути легітимною в очах її учасників, тобто більшість держав повинна була визнавати її як справедливу основу врегулювання конфліктів [11, р. 2].

Водночас Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин стала першою міжнародною системою, у формуванні якої активну участь взяли Сполучені Штати Америки (далі – США). До цього часу ця багатонаціональна держава з виразною ідеалістичною зовнішньополітичною доктриною, заснованою на ліберально-демократичних цінностях, розвивалася певною мірою «позасистемно». Подібна позиція пояснювалася суттєвими відмінностями між американським ідеологічним баченням міжнародної політики та традиційним європейським підходом, у межах якого основним суб'єктом міжнародних відносин виступала національна держава [6, с. 121–122].

На міжнародній арені провідну роль у повоєнний період почали відігравати саме США, які внаслідок війни зазнали суттєвого економічного піднесення. За роки воєнного конфлікту

США трансформувалися з держави-боржника на одного з головних світових кредиторів і отримали значні економічні вигоди від участі у війні. У процесі формування повоєнного міжнародного порядку США намагалися закріпити власні позиції через систему міжнародних договорів, водночас активно використовуючи політичну риторичку про встановлення миру, утвердження демократії, політику «відкритих дверей», «рівні можливості» у світовій торгівлі [3, с. 28]. Історичний досвід не підтверджував цієї теорії, адже міжнародна політика нерідко визначалася суперечностями інтересів держав та боротьбою за вплив [11, р. 2].

На думку О. Бурунова, Версальський мирний договір закріпив підсумки війни, яка стала безпрецедентною за масштабами кровопролиття та руйнувань для Європи початку ХХ ст. Договір фактично завершив функціонування традиційної системи європейських міжнародних відносин, що ґрунтувалася на балансі сил, та започаткував створення глобальної організації колективної безпеки – ЛН. У підсумку ця система виявилася неспроможною ефективно врегулювати міжнародні конфлікти і остаточно зруйнувалася з початком Друга світова війна [12, с. 155–156].

Формальне провідне становище на Паризька мирна конференція належало п'яти державам Антанти – США, Велика Британія, Франція, Італія та Японія. Саме їхні делегати сформували Раду десяти – центральний координаційний орган, що розпочав роботу разом із відкриттям конференції. У березні 1919 р. для оперативнішого ухвалення рішень було створено вузьке коло керівництва – Раду чотирьох. До неї увійшли: президент США Вудро Вільсон, глава британського уряду Девід Ллойд Джордж, прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо та очільник італійського уряду Вітторіо Орландо. Згодом функціонували й інші структури – зокрема Рада п'яти, яка об'єднувала міністрів закордонних справ зазначених держав за участю представника Японії, а також Рада керівників делегацій. Проте фактичний вплив на ключові рішення протягом усього перебігу конференції, включно з визначенням державних меж Друга Річ Посполита, зосереджувався переважно в руках трьох провідних держав – США, Великої Британії та Франції [10, с. 147].

У центрі дискусій, що точилися під час засідань Ради чотирьох та інших провідних органів Паризька мирна конференція, перебували насамперед питання територіального перебудови Європи та врегулювання становища національних меншин. Визначення нових кордонів і етнополітичного балансу розглядалося як ключова передумова післявоєнної стабілізації. Для Франції пріоритетом було забезпечення власної безпеки через формування в Центральній Європі системи держав-союзників – так званого «санітарного кордону», покликаною запобігти можливому реваншу з боку Німеччина. Таким чином, центральноєвропейський простір трактувався Парижем як стратегічний чинник підтримання політичної й воєнної рівноваги на континенті [13, с. 4].

Водночас бачення майбутнього Європи в провідних державах відрізнялося. Хоча і Франція, і Німеччина декларували підтримку ідеї європейського зближення, для Берліна інтеграційний проєкт був радше інструментом послаблення обмежень, накладених Версальською системою. Натомість Велика Британія займала обережну позицію щодо надмірного континентального зближення, адже стратегічним орієнтиром Лондона залишалося утвердження глобального впливу Британської імперії та опора на її імперський потенціал [14, с. 519].

Позиція держав-переможниць щодо Друга Річ Посполита не була беззастережно сприятливою. Хоча Велика Британія, Франція та США підтримали ідею відновлення польської державності, їхня політика щодо Польщі формувалася насамперед під впливом власних стратегічних розрахунків. Надаючи підтримку польській стороні, ці держави водночас прагнули врегулювати територіальні та політичні суперечності таким чином, щоб досягнуті рішення узгоджувалися з їхніми геополітичними інтересами. У цьому контексті показовою була позиція

британського прем'єр-міністра Д.-Л. Джордж, який досить різко оцінював дії польської сторони. Він висловлював подив з приводу «невдячності поляків» і водночас критикував прояви того, що називав «польським імперіалізмом» [15, с. 41].

Водночас однією з причин відносно слабких позицій Польщі на Паризька мирна конференція було прагнення британської та французької дипломатії зберегти геополітичний баланс між Німеччина та Росія. Французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо під час дискусій відверто зазначав, що створення польської держави мало на меті не лише виправлення історичної несправедливості, а й формування політичного бар'єру між Німеччиною та Росією [10, с. 148].

Територіальні зміни суттєво торкнулися і східних земель Німеччина, значна частина яких була передана на користь Друга Річ Посполита, відновлення якої підтримали рішення Паризька мирна конференція. Німецька держава втратила, зокрема, Познанський регіон та частину Західної Пруссії разом із містом Торунь. У нових умовах постала потреба поєднати два важливі принципи: забезпечити Польщі вихід до морського порту та водночас дотриматися засади національного самовизначення. З огляду на це було вироблено компромісне рішення щодо Данциг: місто разом із прилеглими територіями отримувало статус вільного міста під опікою Ліга Націй. Відповідно до положень Версальський мирний договір, зокрема статті 104, Вільне місто Данциг повинно було укласти з Польщею угоду про включення до польського митного простору, гарантувати безперешкодний доступ до портової інфраструктури, а також забезпечити рівні права для польських громадян без будь-яких форм дискримінації [16, с. 11].

У розпорядженні від 24 жовтня 1921 р. «Про перетин польсько-гданського кордону громадянами Другої Речі Посполитої», затвердженому Сеймом, господарський кордон скасували, залишили лише митні служби та органи прикордонного і фіскального контролю для перевірки іноземців і посвідок особи, забезпечуючи відносно вільний перетин без додаткових формальностей [28, с. 3–4].

Джерелом тривалого конфлікту також став польсько-литовський кордон, який супроводжувався політичною ворожнечею між Польщею та Литва. Унаслідок цього відроджена польська держава формувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. Водночас до її складу увійшли значні території з етнічно переважаючим непольським населенням, представники якого прагнули створення власних національних держав. Така ситуація істотно впливала як на внутрішньополітичну стабільність країни, так і на її зовнішню політику та міжнародне становище в міжвоєнний період [10, с. 160].

Подальше оформлення нової системи міжнародних відносин відбулося через укладення мирних договорів із державами колишнього Центрального блоку: Сен-Жерменський мирний договір з Австрія (10 вересня 1919 р.), Нейїський мирний договір з Болгарія (17 листопада 1919 р.), Тріанонський мирний договір з Угорщина (4 червня 1920 р.) та Севрський мирний договір з Османська імперія (10 серпня 1920 р.). Формування так званої Версальської системи стало міжнародно-правовим закріпленням результатів війни, що визначило новий баланс сил у Європі та започаткувало нові політичні реалії на континенті [13, с. 5].

Г. Кіссінджер підкреслював, що провал Версальсько-Вашингтонської системи був зумовлений не лише американським ідеалізмом В. Вільсона, але й політикою реваншизму Франції, яка прагнула перекласти всю відповідальність за війну на Німеччину. Як приклад він наводив розумне трактування основ мирного врегулювання на Віденський конгрес, що сприяло швидкому поверненню Франції до числа великих держав, незважаючи на необхідність створення альянсу проти її амбіцій. На думку Г. Кіссінджера, рівновага сил, встановлена в Європі після наполеонівських війн, слугувала прикладом для багатьох поколінь дипломатів [11, р. 2; 17, р. 299].

На Паризькій мирній конференції перемаг французький підхід до «українського питання». Захоплення Польщею Східної Галичини й Волині залишалося поза офіційним розголосою на

конференції, оскільки керівники Антанти фактично визначили долю цих земель на користь Польщі без формального рішення, особливо наполягаючи Франція та США. Українські делегати у західних країнах закликали до реалізації природного права українського народу на самовизначення, однак не були почуті [18, с. 298].

Ж. Клемансо, який очолював французьку делегацію, проявився як рішучий противник української державності. В. Липинський у листах до «Хліборобів-Державників» 1920 р. писав, що Ж. Клемансо розлютив Брестський мир, укладений українцями з німецьким капіталом та більшовиками, позаяк він вбачав у цьому загрозу інтересам Антанти [19, с. 650]. Ж. Клемансо увійшов в історію як «тигр» європейської політики та «батько перемоги» за вагомий внесок у перемогу у Першій світовій війні [20]. За спогадами П. Чубатого, він готовий був підтримати незалежну Україну під керівництвом гетьмана П. Скоропадського як «санітарний кордон» проти більшовицької Росії, але відмовився співпрацювати з урядом Директорії УНР, вважаючи його комуністично орієнтованим [21].

В. Футала зазначав, що З. Закс підкреслювала економічні мотиви втручання держав-переможниць у східногалицьке питання. До Першої світової війни британські компанії володіли близько 16 % галицької нафтової промисловості, але під час війни зазнали значних втрат. Відповідно, вони вимагали компенсацій від польського уряду, передбачених Версальським договором 1919 р. [22, с. 255]. І. Чедолума додавав, що Ж. Клемансо був обізнаний із ситуацією у Східній Галичині, проте для нього регіон мав символічне значення як «Азія» та антитеза Франції, а не як об'єкт самостійної політичної цінності [23]. Цей орієнталістський підхід, насичений стереотипами та екзотичними мотивами, відображено у статті О. Павлишина «Тигр у підніжжя галицького Сіону: Буськ очима Клемансо», де зазначено, що «Увесь народ, що живе тут, народ активний, підприємливий, з довгими спритними руками, що вміють взяти та притягти, народ терпеливий, здатний на дивовижну витривалість, а також неймовірну впертість у зусиллі, задоволений ні з чого, амбіційний до всього, скромний, боязкий, нещадний, заряджений волею протягом чотирьох тисяч років. Кажуть, що поляк керує Австрією. А єврей своїм універсальним негосом тримає поляка – і селянина, і великого пана» [24, с. 260].

Формування державних і митних кордонів Другої Речі Посполитої тривало упродовж декількох років і завершилося фактично у 1921 р., коли ЛН остаточно визнала східні межі Польщі. Найдовший кордон, що становив 34,5 % від загальної довжини, проходив із Німеччиною й складав 1912 км. На другому місці був кордон із радянською Україною – 25,5 % або 1412 км, далі йшли кордони з Чехословаччиною – 17,8 % (984 км), Румунією – 6,2 % (347 км) та морський кордон довжиною близько 140 км (2,5 %), що включав порт у Гданську та декілька рибальських пристаней. Площа Другої Речі Посполитої за переписом 1921 р. сягала 389 тис. км², що дозволяло їй посідати шосте місце серед європейських держав [27, s. 116].

Підписання Версальського договору та створення ЛН відкрило можливість для аналізу закономірностей змін у міжнародному порядку та виявлення його наступності – глибокі внутрішні протиріччя між учасниками підірвали ефективність міжнародного врегулювання, оскільки окремі держави ставили власні інтереси вище за колективну безпеку [29, s. 115–125] та відсутність рішучості захищати та реформувати прийняті рішення [30, s. 7].

Висновки. Повоєнна система безпеки, сформована після Першої світової війни, заклала нові принципи міжнародних відносин, скеровані на забезпечення стабільності та врегулювання конфліктів у Європі. Проте питання визначення державних і митних кордонів у 1918–1922 рр. залишалось гострим і призводило до численних суперечок та збройних конфліктів. Нові межі, закріплені рішеннями Версальської та інших мирних конференцій, часто ігнорували етнічні, культурні та історичні особливості територій, що спричинило напруженість у відносинах між державами та створило передумови для нових протиріч у міжвоєнний період. Відсутність

ефективних механізмів врегулювання конфліктів, а також нерівномірний вплив великих держав лише посилювали нестабільність, тому повоєнна система безпеки виявилася вразливою до зовнішніх і внутрішніх чинників, що поступово призвело до нових міжнародних криз і створило умови для початку Другої світової війни.

Література

1. War memoirs of Devid Lloyd George. Boston: Little, Brown, and company, 1937. 448 s.
2. Оксана Парнета. Польща: міжнародні відносини у добу відродження (1918–1923). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. Вип. 11. С. 329–334.
3. Цветков Т. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1917–1945 рр.). Київ: Либідь, 1997. 232 с.
4. Коппель О. А. Міжнародні системи як об'єкт наукового дослідження в контексті парадигмальної еволюції науки. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал* / редкол.: Д. Маршалек-Кава (голов. ред.), Д. В. Яковлев (відп. ред.); НУ «ОЮА». Одеса, 2017. Вип. 7. С. 18–22.
5. Теміров Ю. Версальський порядок: столітня тінь гетерогенності. *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 1. С. 17–22.
6. Прихненко М. І., Парчевська В. В. Ідеологічний чинник і Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. *Науковий журнал «Політикус»*. 2021. Випуск 1. С. 121–125.
7. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/traktat-pokoju-miedzy-mocarstwami-sprzymierzonymi-i-skojarzonymi-i-16877123> (дата звернення: 10.10.2025).
8. Святослав Липовецький. Велика шахівниця: українсько-польське протистояння. URL: <https://tyzhden.ua/velyka-shakhivnytsia-ukrainsko-polske-protystoiannia/> (дата звернення: 12.10.2025).
9. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
10. Алексієвець Л. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. Вип. 1. 2005. С. 145–161.
11. Kissinger H. Obama is like chess player. *Der Spiegel*. 07 Jun. 2009. P. 1–2.
12. Бурунов О. О. Прорахунки версальсько-вашингтонської системи міжнародних відносин в оцінках Г. А. Кіссінджера. *Записки історичного факультету*. 2015. Вип. 2. С. 155–163.
13. Ян Яцек Бруський, Любіца Гарбульова, Роман Сирота. Центральна Європа в міжнародних відносинах європейських держав від 1918 року до сучасності. Проспект навчального курсу. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. 75 с.
14. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжолі. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 863 с.
15. Krasuski J. Tragiczna me podległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. Poznan: Wydawnictwo Poznariskie, 2000. 347 s.
16. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Київ: Основи, 1999. 903 с.
17. Isaacson W. Kissinger: A Biography. N.Y.: Simon Schuster, 1992. 893 p.
18. Литвин М. М. Історія ЗУНР. Львів: Олір, 1995. 368 с.
19. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Книжка V. Літери К-Ком. Буенос-Айрес: Накладом адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1959. С. 567–692.
20. Критика влади в умовах війни – необхідна умова демократії. URL: https://bastion.tv/kritika-vladi-v-umovah-vijni-neobhidna-umova-demokratiyi_n53229 (дата звернення: 22.10.2025).
21. Жорж Клемансо. URL: <https://timenote.info/ua/Zhorzh-Klemanso> (дата звернення: 20.10.2025).
22. Василь Футала. Питання української державності на міжнародній арені (1919–1923): дослідження та інтерпретації польських істориків. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2020. Випуск 5/47. С. 250–270.

23. Ілля Чедолума. Один епізод з життя Жоржа Клемансо, або Як французький прогресивний орієнталізм зустрівся з Галичиною. URL: <https://uamoderna.com/notes/odyn-epizod-z-zhyttya-zhorzha-klemanso-abo-yak-francuzkyj-progresyvnyj-orientalizm-zustrivsya-z-galychynoyu/> (дата звернення: 20.10.2025).
24. Олег Павлишин. «Тигр у підніжжя галицького Сіону: Буськ очима Клемансо». *Україна модерна*. 2023. Число 24. Тематичний випуск. С. 259–266.
25. Гушуляк І. Л. Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/207> (дата звернення: 20.10.2025).
26. Карпенко Т. Сутність і протиріччя Версальсько-Вашингтонської системи. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка-2019»*: матеріали XXI Всеукраїнської наукової конференції молодих учених. 2019. С. 85–87.
27. Zieliński H. *Historia Polski 1914–1939*. Wrocław: Ossolinemn, 1985. 317 s.
28. W sprawie przekraczania granicy polsko-gdańskiej przez obywateli polskich. *Dziennik Urzędowy Województwa Stanisławowskiego*. Stanisławow, 15 lipca 1922. S. 3–4.
29. Schramm T. System wersalski i jego rozkład. *Studia Maritima*. 2016. 29. S. 115–125.
30. Marek Rewizorski. Zapomniane dziedzictwo Liga Narodów i historyczne ścieżki wyłaniania się międzynarodowego porządku handlowego. *Przegląd zachodni*. 2020. Nr. 3. S. 7–26.
31. Центральний державний архів України, м. Львів. Ф.162. Оп. 1. Спр. 297. 98 арк.

References

1. War memoirs of Devid Lloyd George. (1937). Boston: Little, Brown, and company, 448 s. [in English].
2. Oksana, Parneta. (2013). Polishcha: mizhnarodni vidnosyny u dobu vidrozhennia (1918–1923) [Poland: International Relations in the Period of Revival (1918–1923)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 11, S. 329–334. [in Ukrainian].
3. Tsvietkov, T. (1997). Mizhnarodni vidnosyny i zovnishnia polityka (1917–1945 rr.) [International Relations and Foreign Policy (1917–1945)]. Kyiv: Lybid, 232 s. [in Ukrainian].
4. Koppel, O. A. (2017). Mizhnarodni systemy yak ob'ekt naukovoho doslidzhennia v konteksti paradyhmalnoi evoliutsii nauky [International Systems as an Object of Scientific Research in the Context of the Paradigmatic Evolution of Science]. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: elektronnyi nauково-praktychnyi zhurnal / redkol.: D. Marshalek-Kava (holov. red.), D. V. Yakovlev (vidp. red.)*; NU «OIuA». Odesa. Vyp. 7, S. 18–22. [in English].
5. Temirov, Yu. (2019). Versalskyi poriadok: stolitnia tin heterohennosti [The Versailles Order: A Century-Long Shadow of Heterogeneity]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1, S. 17–22. [in Ukrainian].
6. Prykhnenko, M. I., Parchevska V. V. (2021). Ideolohichni chynnyk i Versalsko-Vashynhtonska systema mizhnarodnykh vidnosyn [the Ideological Factor and the Versailles–Washington System of International Relations]. *Naukovyi zhurnal «Politykus»*. Vypusk 1, S. 121–125. [in Ukrainian].
7. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku [Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles on 28 June 1919]. Retrieved from: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/traktat-pokoju-miedzy-mocarstwami-sprzymierzonymi-i-skojarzonymi-i-16877123> (data zvernennia: 10.10.2025).
8. Sviatoslav, Lypovetskyi. Velyka shakhivnytsia: ukrainsko-polske protystoiannia [the Great Chessboard: Ukrainian–Polish Confrontation]. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/velyka-shakhivnytsia-ukrainsko-polske-protystoiannia/> (data zvernennia: 12.10.2025). [in Ukrainian].
9. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t. (2004). [Ukrainian Diplomatic Encyclopedia: In 2 Volumes] / Redkol.: L. V. Huberskyi (holova) ta in. K.: Znannia Ukrainy, T. 1, 760 s. [in Ukrainian].
10. Aleksiiievets, L. (2005). Osnovni etapy formuvannia kordoniv Polshchi ta zakhyt polskoi natsionalnoi derzhavnosti v 1918–1926 rr. [The Main Stages of the Formation of Poland's Borders and the Protection of Polish National Statehood in 1918–1926] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. M. M. Aleksiiievtsia*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka. Vyp. 1, S. 145–161. [in Ukrainian].

11. Kissinger, H. (07 Jun. 2009). Obama is like chess player. *Der Spiegel*. P. 1–2. [in English].
12. Burunov, O. O. (2015). Prorakhunky versalsko-vashynhtonskoi systemy mizhnarodnykh vidnosyn v otsinkakh H. A. Kissindzhera [Assessments of the Versailles–Washington System of International Relations in the Evaluations of H. A. Kissinger]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Vyp. 2, S. 155–163. [in Ukrainian].
13. Yan, Yatsek Bruskyi, Liubitsa, Harbulova, Roman, Syrota. (2017). Tsentralna Yevropa v mizhnarodnykh vidnosynakh yevropeyskykh derzhav vid 1918 roku do suchasnosti. Prospekt navchalnoho kursu [Central Europe in the International Relations of European States from 1918 to the Present: Syllabus of a Course]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 75 s. [in Ukrainian].
14. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka: pidruchnyk. (2010). [Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka: pidruchnyk] / ker. avt. kol. V. Yu. Krushynskiy; za red. V. A. Manzholy. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 863 s. [in Ukrainian].
15. Krasuski, J. (2000). Tragiczna me podległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 [Tragic Subordination: Poland's Foreign Policy in 1919–194]. Poznan: Wydawnictwo Poznariskie, 347 s. [in Polish].
16. Diurozel, Zh. B. (1999). Istoriia dyplomatii vid 1919 roku do nashykh dnev [History of Diplomacy from 1919 to the Present] / Per. z fr. Kyiv: Osnovy, 903 s. [in Ukrainian].
17. Isaacson, W. (1992). Kissinger: A Biography. N.Y.: Simon Schuster, 893 p. [in English].
18. Lytvyn, M. M. (1995). Istoriia ZUNR [History of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR)]. Lviv: Olir, 368 s. [in Ukrainian].
19. Onatskyi, Ye. (1959). Ukrainska mala entsyklopediia. Knyzhka V. Litery K–Kom [Ukrainian Small Encyclopedia. Volume V. Letters K–Kom]. Buenos-Aires: Nakladom administratury UAPT v Argentyni, S. 567–692. [in Ukrainian].
20. Krytyka vlady v umovakh viiny – neobkhidna umova demokratii [Critique of Power in Wartime Conditions – A Necessary Condition for Democracy]. Retrieved from: https://bastion.tv/kritika-vladi-v-umovah-vijni-neobhidna-umova-demokratii_n53229 (data zvernennia: 22.10.2025). [in Ukrainian].
21. Zhorzh Klemanso [Georges Clemenceau]. Retrieved from: <https://timenote.info/ua/Zhorzh-Klemanso> (data zvernennia: 20.10.2025). [in Ukrainian].
22. Vasyl, Futala. (2020). Pytannia ukrainskoi derzhavnosti na mizhnarodnii areni (1919–1923): doslidzhennia ta interpretatsii polskykh istorykiv [The Question of Ukrainian Statehood on the International Stage (1919–1923): Research and Interpretations by Polish Historians]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriiia Istoriia*. Vypusk 5/47, S. 250–270. [in Ukrainian].
23. Illia, Chedoluma. Odyn epizod z zhyttia Zhorzha Kliemanso, abo Yak frantsuzkyi prohresyvnyi oriientalizm zustrivsia z Halychynoiu. Retrieved from: <https://uamoderna.com/notes/odyn-epizod-z-zhyttya-zhorzha-klemanso-abo-yak-francuzkyj-progresyvnyj-oriientalizm-zustrivsvya-z-galychynoyu/> (data zvernennia: 20.10.2025). [in Ukrainian].
24. Oleh Pavlyshyn. (2023). «Tyhr u pidnizhzhia halytskoho Sionu: Busk ochyma Kliemanso» [The Tiger at the Foot of Galician Zion: Busk through the Eyes of Clemenceau]. *Ukraina moderna*. Chyslo 24. Tematychnyi vypusk, S. 259–266. [in Ukrainian].
25. Hushuliak, I. L. Ukrainske pytannia» na Paryzkii myrnii konferentsii 1919 r. [The Ukrainian Question at the Paris Peace Conference of 1919]. Retrieved from: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/207> (data zvernennia: 20.10.2025). [in Ukrainian].
26. Karpenko, T. (2019). Sutnist i protyrichchia Versalsko-Vashynhtonskoi systemy [The Essence and Contradictions of the Versailles–Washington System]. *Aktualni problemy pryrodnychkykh i humanitarnykh nauk u doslidzhenniakh molodykh uchenykh «Rodzynka-2019»: materialy XXI Vseukrainskoi naukovoii konferentsii molodykh uchenykh*, S. 85–87. [in Ukrainian].
27. Zieliński, N. (1985). Historia Polski 1914–1939 [History of Poland 1914–1939]. Wroclaw: Ossolineshn, 317 s. [in Polish].
28. W sprawie przekroczenia granicy polsko-gdańskiej przez obywateli polskich. (15 lipca 1922). [On the Crossing of the Polish–Gdańsk Border by Polish Citizens]. *Dziennik Urzędowy Województwa Stanisławowskiego*. Stanisławow, S. 3–4. [in Polish].
29. Schramm T. (2016). System wersalski i jego rozkład [The Versailles System and Its Collapse]. *Studia Maritima*. 29, S. 115–125. [in Polish].

30. Marek, Rewizorski. (2020). Zapomniane dziedzictwo Liga Narodów i historyczne ścieżki wyłaniania się międzynarodowego porządku handlowego [The Forgotten Legacy: The League of Nations and the Historical Paths of the Emergence of the International Trade Order]. *Przegląd zachodni*. Nr. 3, S. 7–26. [in Polish].

31. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F.162. Op. 1. Spr. 297. 98 ark.

Дата першого надходження статті до видання: 29.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477.84)«1919/1939»:373.5(477.84)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.5>

Степан ВАСИЛИШИН

кандидат історичних наук, начальник Гуманітарного відділу Копичинецької міської ради, вчитель історії Ліцею с. Гадинківці Копичинецької міської ради, вул. Підлісна, 6, с. Гадинківці, Україна, 48273 (stopiks@ukr.net)

Stepan VASYLYSHYN

PhD in History, Head of Humanitarian Department of Kopychyntsi City Council, History Teacher in Lyceum of Hadynkivtsi village Kopychyntsi City Council, 6 Pidlisna Street, Hadynkivtsi village, Ukraine, 48273 (stopiks@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9926-6871>

ДІЯЛЬНІСТЬ ІІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ ІМЕНІ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. *Мета статті* полягає у комплексній реконструкції діяльності ІІ Тернопільської державної чоловічої гімназії імені Юліуша Словацького в міжвоєнний період на основі матеріалів Державного архіву Тернопільської області (ф. 151). Дослідження спрямоване на з'ясування організаційно-правових засад функціонування закладу, особливостей навчально-виховного процесу, кадрового забезпечення, соціально-демографічного складу учнівства та ролі гімназії в освітньому просторі Тернопільського воєводства у складі Другої Речі Посполитої. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності. У роботі використано проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, просопографічний та мікроісторичний методи. Аналіз «Головних протоколів іспитів зрілості», «Послужних списків» і звітної документації дозволив поєднати інституційну історію з елементами соціальної історії освіти. Застосування порівняльного підходу дало можливість співвіднести локальні практики функціонування гімназії із загальнодержавною освітньою політикою міжвоєнної Польщі. **Наукова новизна** полягає у здійсненні цілісного дослідження діяльності ІІ Тернопільської гімназії на основі малозалучених архівних джерел, що дозволило реконструювати повсякденні механізми функціонування державного навчального закладу воєводського центру. Уперше комплексно проаналізовано екзаменаційні практики, соціальний та конфесійний склад учнів, кадрову політику й ступінь державного контролю за освітнім процесом. Доведено, що гімназія поєднувала традиції австрійської класичної школи з новими імперативами польської освітньої уніфікації. **Висновки.** Установлено, що гімназія функціонувала як структурно впорядкований елемент централізованої освітньої системи, з чіткою адміністративною вертикаллю та нормативною регламентацією всіх аспектів діяльності. Навчальний процес зберігав гуманітарну спрямованість із домінуванням класичних мов і філософії, що підкреслювало елітарний характер освіти. Соціально-демографічний аналіз засвідчив поліетнічний і поліконфесійний склад учнівства та роль закладу як інструменту соціальної мобільності. Кадровий корпус, сформований із підготовлених фахівців зі статусом державних урядовців, виступав провідником державної освітньої політики. Отже, ІІ Тернопільська гімназія ім. Ю. Словацького постає як репрезентативна модель функціонування державної середньої школи в освітньому просторі міжвоєнної Галичини.

Ключові слова: ІІ Тернопільська державна чоловіча гімназія імені Юліуша Словацького, міжвоєнний період, Державний архів Тернопільської області, освіта, Тернопільське воєводство, Галичина.

**THE ACTIVITY OF THE SECOND TERNOPIL STATE MALE GYMNASIUM
NAMED AFTER JULIUSZ SŁOWACKI IN THE INTERWAR PERIOD
(BASED ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF TERNOPIL REGION)**

Abstract. *The purpose of the article is to provide a comprehensive reconstruction of the activities of the Second Ternopil State Male Gymnasium named after Juliusz Słowacki during the interwar period on the basis of the materials of the State Archives of Ternopil Region (fond 151). The study aims to clarify the organizational and legal foundations of the institution's functioning, the specific features of the educational process, staffing policies, the socio-demographic composition of the student body, and the role of the gymnasium within the educational space of the Ternopil Voivodeship as part of the Second Polish Republic. The research methodology is based on the principles of historicism, scholarly objectivity, and systematic analysis. The study employs problem-chronological, structural-functional, prosopographical, and microhistorical methods. The analysis of the "Main Protocols of the Matura Examinations," "Service Records," and reporting documentation made it possible to combine institutional history with elements of the social history of education. The application of a comparative approach enabled the correlation of local practices of the gymnasium's functioning with the nationwide educational policy of interwar Poland. The scientific novelty lies in conducting a comprehensive study of the activities of the Second Ternopil Gymnasium on the basis of previously underutilized archival sources, which made it possible to reconstruct the everyday mechanisms of functioning of a state educational institution in a voivodeship center. For the first time, examination practices, the social and confessional composition of students, staffing policies, and the degree of state control over the educational process have been analyzed in an integrated manner. It is demonstrated that the gymnasium combined the traditions of the Austrian classical school with the new imperatives of Polish educational unification. Conclusions. It has been established that the gymnasium functioned as a structurally organized element of a centralized educational system, characterized by a clear administrative hierarchy and normative regulation of all aspects of its activities. The educational process retained a humanistic orientation, with a dominance of classical languages and philosophy, which underscored the elite character of education. The socio-demographic analysis revealed the multiethnic and multiconfessional composition of the student body and the institution's role as an instrument of social mobility. The teaching staff, formed from university-trained specialists holding the status of state officials, acted as agents of state educational policy. Thus, the Second Ternopil Gymnasium named after Juliusz Słowacki emerges as a representative model of the functioning of a state secondary school within the educational space of interwar Galicia.*

Key words: *Second Ternopil State Male Gymnasium named after Juliusz Słowacki, interwar period, State Archives of Ternopil Region, education, Ternopil Voivodeship, Galicia.*

Постановка проблеми. Дослідження діяльності II Тернопільської державної чоловічої гімназії імені Юліуша Словацького у міжвоєнний період є важливим напрямом вивчення регіональної історії освіти та функціонування державного шкільництва на теренах Східної Галичини у складі Другої Речі Посполитої. У контексті трансформацій освітньої політики 1918–1939 рр. гімназія виступала не лише навчальним закладом класичного типу, а й складовою адміністративного механізму держави, покликаною забезпечити уніфікацію освітнього простору, формування кадрового потенціалу та виховання лояльного громадянина.

Актуальність теми зумовлена потребою мікроісторичної реконструкції діяльності конкретних освітніх осередків, що дозволяє конкретизувати загальні висновки щодо політики держави у сфері середньої освіти. Попри наявність узагальнюючих праць з історії шкільництва міжвоєнного періоду, діяльність II Тернопільської гімназії ім. Ю. Словацького ще не була предметом спеціального комплексного дослідження на основі архівних матеріалів. Особливу цінність становлять документи Державного архіву Тернопільської області (фонд 151), які дають змогу відтворити організаційно-правові, навчально-методичні та соціальні аспекти функціонування закладу.

Метою статті є комплексний аналіз діяльності II Тернопільської державної чоловічої гімназії ім. Ю. Словацького в міжвоєнний період на основі архівних джерел, із з'ясуванням особливостей її адміністративної підпорядкованості, кадрового забезпечення, змісту навчального процесу та соціального складу учнівства. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності; застосовано проблемно-хронологічний, структурно-функціональний і просопографічний методи, а також елементи соціальної історії освіти.

Вивчення діяльності гімназії дозволяє розглядати її як репрезентативний приклад державного освітнього закладу воєводського центру, у якому поєднувалися традиції австрійської класичної школи з новими імперативами польської освітньої політики. Через аналіз повсякденної практики – від організації іспитів зрілості до формування педагогічного корпусу – відкривається можливість осмислення механізмів державного контролю, соціальної мобільності та інтеграційних процесів у багатонаціональному середовищі міжвоєнного Тернополя.

Аналіз наукових досліджень. Значний внесок у дослідження освітньої системи Тернопільського воєводства міжвоєнного періоду здійснив М. Галай [1–4], який у низці праць комплексно проаналізував адміністративні засади функціонування шкільництва в контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої. Зокрема, автор розкрив механізми адміністрування освітньої галузі на воєводському та повітовому рівнях, окреслив особливості реалізації державної політики у сфері початкової освіти в 1932–1939 рр., а також простежив процеси становлення шкільництва в Тернопільському повіті у 1919–1932 рр. Окрему увагу М. Галай приділив польській системі підготовки вчителів, висвітливши інституційні та кадрові аспекти формування педагогічного корпусу. У ширшому контексті національно-освітньої політики польських урядів у Галичині важливе значення має фундаментальна монографія О. Рудої [5], у якій здійснено ґрунтовний аналіз стратегій держави щодо українського населення в 1920–1930-х рр., розкрито механізми впровадження асиміляційної моделі та реакції місцевого суспільства на освітні трансформації. Сукупність цих досліджень формує концептуальну основу для подальшого вивчення регіональних особливостей розвитку освітньої системи Тернопільського воєводства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення гімназії в межах польського правового поля відбувалося в умовах адаптації австрійської освітньої спадщини до нових державних стандартів. Архівні матеріали, зокрема «Головні протоколи іспитів зрілості» за 1919/1920 н. р., свідчать про збереження високого рівня бюрократизації та стандартизації обліку учнівської молоді. Структура документів того періоду включала детальний «родовід абітурієнта», де фіксувалися не лише персональні дані, а й віросповідання та відомості про попередню освіту, що підтверджувало тяглість навчання попри «воєнні події» [6].

Адміністративна вертикаль закладу базувалася на розпорядженнях Міністерства віросповідань і народної освіти. Правова легітимність атестатів зрілості забезпечувалася суворим дотриманням міністерських циркулярів (наприклад, розпорядження від 29 лютого 1908 р., що тривалий час залишалося чинним у частині процедур). Документація велася паралельно польською мовою на друкованих бланках та часто дублювалася рукописними записами, що відображало перехідний характер адміністрування на Тернопіллі у перші роки після Першої світової війни [7].

Навчальний план гімназії демонстрував класичну спрямованість середньої освіти. Перелік обов'язкових дисциплін включав релігію, польську, латинську, грецьку та німецьку мови, історію, географію, математику, фізику та пропедевтику філософії. Важливою джерельною знахідкою є згадка про іспити з української мови, що свідчить про функціонування мовних компонентів національних меншин у структурі державної освіти на початку 1920-х років [6–7].

Вимоги до інтелектуальної підготовки були надзвичайно високими. Письмові завдання з математики включали складні рівняння та тригонометричні обчислення, а екзамени з польської мови часто мали філософське або історико-літературне спрямування (наприклад, аналіз творчості Адама Міцкевича). Процедура іспиту зрілості була багатоетапною і проводилася у кілька термінів: літній (червень), осінній (вересень) та додатковий (лютий – березень), що забезпечувало інституційну стійкість системи в умовах повоєнної нестабільності [11; 13].

У молодших класах виховна спрямованість педагогіки була орієнтована на формування дисциплінованого громадянина. «Класні каталоги» перших класів за 1919/1920 н. р. містять окремі графи для оцінки поведінки та пильності. Окрім академічних предметів, значна увага приділялася естетично-фізичному розвитку: каліграфії, малюванню та гімнастиці [8].

Архівні дані дозволяють реконструювати роль гімназії як соціального ліфта. «Головні каталоги» фіксують присутність різних етноконфесійних груп: римо-католиків, греко-католиків та юдеїв. Соціальний спектр учнівства був широким: від дітей державних службовців до синів ремісників та залізничників. Наприклад, у 1927/1928 н. р. у закладі навчалися як представники міських еліт, так і діти з незаможних родин, що стало можливим завдяки системі «свідоцтв про бідність», які давали право на звільнення від оплати за навчання або отримання стипендій [9; 15].

Важливим аспектом була опіка над іногородніми учнями. У документах часто зазначалися «відповідальні опікуни», якими виступали не лише батьки, а й власники приватних пансіонів, де проживали гімназисти. Це вказує на існування розвиненої інфраструктури приватних квартир для учнів у Тернополі, що забезпечувало доступ до освіти молоді з віддалених повітів воєводства (Збарзького, Скалатського, Бучацького) [8; 12].

Професійний профіль вчителя гімназії ім. Ю. Словацького характеризувався високою кваліфікацією та стабільністю. Матеріали «Послужних списків», зокрема на прикладі Юзефа Возьняка чи катехита Едварда Вінницького, свідчать, що більшість педагогів мали фундаментальну університетську освіту. Згідно із законом від 1 липня 1926 р., вчителі були прирівняні до державних урядовців, що передбачало складання присяги на вірність державі та суворий облік стажу для пенсійного забезпечення [10; 18].

Педагогічна рада під головуванням директора (наприклад, Броніслава Мястковського) була ключовим інструментом соціальної дисципліни. Протоколи засідань педради фіксують не лише обговорення навчальних програм, а й питання «державного виховання», організації національних свят та розгляд дисциплінарних порушень. Вчителі виступали не лише трансляторами знань, а й гарантами лояльності молоді до державного апарату Другої Речі Посполитої [14; 17].

На зламі 1920-х – 1930-х років гімназія перейшла до моделі «нового класичного відділу», що стало передвісником масштабної реформи Януша Єнджеєвича. У цей період посилювався природничо-математичний блок: фізика та хімія стали вагомими компонентами атестації. Документація 1929/1930 н. р. демонструє ще більшу правову деталізацію та суворий контроль за відвідуваністю через «періодичні каталоги», які дозволяли вести поквартальний моніторинг успішності кожного учня [16; 17].

Архівні матеріали II Тернопільської гімназії підтверджують, що заклад функціонував як суворо регламентована державна установа, яка, попри асиміляційний тиск, залишалася важливим простором для здобуття легітимного освітнього цензу. Висока культура діловодства, зафіксована у фондах архіву, забезпечувала прозорість освітньої траєкторії абітурієнтів, перетворюючи гімназію на ключову ланку у формуванні інтелектуального капіталу Тернопільського воєводства у міжвоєнний період.

Аналіз «Періодичних каталогів» за 1932/1933 н. р. свідчить про уніфікацію звітності: використання стандартизованих бланків (вартістю 1,20 злотих) відображало прагнення

кураторії до системного нагляду за успішністю. У цей час у документації з'являється термін «Підбудова», що вказувало на функціонування закладу як частини нової структури середньої школи. Навчальний план став більш збалансованим: поруч із гуманітарним блоком (латина, грецька мова, класична культура) посилюється природничо-математичний цикл (фізика, хімія, природознавство), а курс «пропедевтики філософії» забезпечував високий рівень світоглядної підготовки випускників [19; 20].

У 1933/1934 н. р. гімназія остаточно адаптувалася до «нового устрою». «Класні каталоги» перших класів за цей період фіксують перехід від восьмирічної моделі до чотирирічної гімназії нового типу. Дидактичний зріз свідчить про труднощі адаптаційного періоду: у першому півріччі спостерігалася значна кількість незадовільних оцінок з математики та мов, що виправлялися до кінця року завдяки інтенсивній роботі педагогів. Це підтверджує високу планку вимог нової програми, що вимагала від випускників початкових шкіл швидкої інтелектуальної перебудови [24; 25].

Економічне підґрунтя діяльності закладу в умовах «Великої депресії» 1930-х років розкривається через «Книги контролю оплати учнів». Стандартна плата за семестр становила близько 110 злотих, що було значною сумою для середньостатистичної родини. Однак держава впровадила гнучку систему пільг: архівні реєстри фіксують масові випадки 25%, 50% та 100% звільнення від оплати на основі «свідоцтв про незаможність». Це підкреслює роль гімназії як демократичного освітнього осередку, доступного для талановитої молоді незалежно від рівня доходів сім'ї [22; 26].

Прозорість фінансово-господарської діяльності забезпечувалася через публікацію щорічних «Звітів Дирекції». У них детально фіксувався стан каси, видатки на утримання шкільного стоматологічного амбулаторію, канцелярські потреби та страхування. Крім того, звіти містили дані про надання позик та матеріальної допомоги учням, що свідчить про розвинену систему внутрішньошкільної соціальної опіки під керівництвом директора Адама Гейльперна [21].

Процедура іспиту зрілості у середині 1930-х років стала інструментом не лише академічної, а й громадянської верифікації випускників. Протоколи іспитів за 1934–1935 рр. фіксують роботу комісій за двома профілями: «новокласичним» та «гуманітарним». Окрім традиційних предметів, обов'язковою стала «Наука про сучасну Польщу», що мала на меті виховання державної лояльності. Важливою інновацією було звільнення від усної частини іспиту учнів, які мали відмінні річні оцінки, що стимулювало систематичне навчання протягом року [23; 31].

Збірники письмових робіт абітурієнтів за 1935 рік дозволяють дослідити змістовне наповнення матури. Теми дипломних творів з польської мови та історії відображали синтез класичної освіти з актуальними державотворчими ідеями. Колегіальність прийняття рішень екзаменаційною комісією, до складу якої входили делегати Кураторії, гарантувала правову легітимність атестата зрілості як документа державного значення, що відкривав шлях до вищих навчальних закладів по всій країні [27; 28].

Особлива увага в діяльності гімназії приділялася фізичному вихованню та підготовці молоді до здобуття Державної відзнаки спортивної вправності. У звітах дирекції зафіксовано впровадження сучасних гімнастичних методів та легкої атлетики під керівництвом фахівців (С. Юзви та ін.). Крім того, «Головні каталоги» фіксують успіхи учнів у таких предметах, як «ручна праця», «рисунок» та «співи», що свідчить про прагнення до гармонійного розвитку особистості в межах тогочасної педагогічної доктрини [21; 29].

Аналіз «Класних каталогів» за 1934–1937 рр. свідчить про повну інституціалізацію чотирирічної гімназії нового типу. Навчальні плани цього періоду демонструють чітку спрямованість на формування класичної гуманітарної бази: оцінювання з латинської, німецької та польської мов проводилося за суворими критеріями селекції. Важливою ознакою часу стало

введення курсів «культури класичної» та «пропедевтики філософії», які мали на меті поглиблення світоглядної підготовки молоді. Системність викладання підтверджується динамікою оцінок: незадовільні бали у першому півріччі зазвичай виправлялися до кінця року, що вказує на ефективний педагогічний супровід [31; 34].

У 1937/1938 н. р. реформа досягла свого апогею із відкриттям ліцейної ланки. Протоколи вступних іспитів до I класу гуманітарного ліцею при гімназії ім. Словацького фіксують створення елітарного дворічного ступеня освіти. Конкурсний відбір включав складні письмові роботи, теми яких («Боротьба з німецьким напором», «Участь поляків у Світовій війні») чітко корелювали з державними пріоритетами формування національно-державницької ідентичності [37; 38].

Змістовий аналіз випускних іспитів 1935–1936 рр. висвітлює перехід до інтегрованих дисциплін, зокрема курсу «Історія разом із наукою про сучасну Польщу». Екзаменаційні питання охоплювали актуальні геополітичні проблеми, як-от стратегічне значення Карпат чи обґрунтування належності Помор'я до Польської держави. Письмові дипломні роботи учнів (наприклад, Адама Чирського) демонструють високий рівень критичного мислення: випускники порівнювали політичні системи Росії, Італії та Німеччини, аналізуючи еволюцію польського устрою від «сеймократії» до посилення виконавчої влади після 1926 року [32; 33].

Фінансовий стан гімназії у передвоєнні роки характеризувався високою бюрократичною дисципліною. «Книги контролю оплати» фіксують не лише стабільні надходження через Поштову ощадну касу, а й розгалужену систему соціальної підтримки. Рада педагогічна регулярно затверджувала списки «додаткових звільнень», що дозволяло дітям сиротам, дітям державних службовців та талановитим учням із незаможних родин здобувати освіту безоплатно або зі значними знижками (від 15 до 75 злотих). Це перетворювало елітарну гімназію на ефективний інструмент соціальної мобільності для різних етноконфесійних груп Тернополя [36; 38].

Громадська роль закладу підкріплювалася діяльністю «Батьківського кола». Згідно зі звітами дирекції, за кошти громади функціонувала шкільна їдальня, де десятки учнів отримували безкоштовні обіди, організовувалися літні колонії в Кам'янках та пластунські (харцерські) табори. Публічність такої звітності підкреслювала статус гімназії як відкритої інституції, що користувалася довірою мешканців воєводства [35].

Високий рівень підготовки забезпечувався потужним педагогічним корпусом, де значна частина вчителів (д-р Володимир Ленкевич, д-р Адам Гайльперн) мала наукові ступені. Особові справи педагогів (наприклад, Юзефа Возьняка) свідчать про стабільність кадрового складу та неперервність традицій: багато наставників розпочали шлях ще в австрійський період, успішно інтегрувавшись у польську державну систему через присягу та суворий облік службового стажу. Поступова фемінізація галузі (залучення Б. Були, Г. Рибак) та збереження посад катехитів підкреслювали поєднання модерних тенденцій із традиційними цінностями виховання [39; 40].

Дослідження «Послужного списку» о. Едварда Вінницького (1904 р. н.) дозволяє стверджувати, що викладання релігії в II Державній гімназії ім. Юліуша Словацького розглядалося як повноцінна державна служба. Згідно із Законом від 1 липня 1926 року «Про службові відносини вчителів», катехити були інтегровані в загальну державну вертикаль, прирівнюючись за статусом до урядовців. Документація особової справи підтверджує складання «службової присяги» та сувору регламентацію діяльності Міністерством віросповідань і народної освіти. Держава здійснювала повний контроль не лише за кваліфікацією, а й за військовим обов'язком та соціальним захистом духовенства, що забезпечувало уніфікацію освітніх стандартів незалежно від конфесійної приналежності педагога [41].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що II Тернопільська державна чоловіча гімназія ім. Ю. Словацького у міжвоєнний період функціонувала як структурно впорядкований елемент централізованої освітньої системи Другої Речі Посполитої. Організаційно-правові засади її діяльності визначалися жорсткою адміністративною вертикаллю та нормативною регламентацією, що охоплювала всі аспекти – від кадрової політики до процедури проведення іспитів зрілості. Архівні матеріали засвідчують високий рівень бюрократизації освітнього процесу та системний державний контроль за навчально-виховною діяльністю.

Зміст навчання зберігав класичну гуманітарну орієнтацію з пріоритетом мовно-літературного та філософського циклів, що відповідало традиціям гімназійної освіти Центрально-Східної Європи. Водночас стандартизація екзаменаційних процедур і суворі кваліфікаційні вимоги підкреслювали елітарний статус закладу та його роль у підготовці майбутньої інтелектуальної й адміністративної еліти регіону.

Аналіз соціально-демографічного складу учнівства свідчить про поліетнічний і поліконфесійний характер гімназійної спільноти, що відображало структуру міського середовища Тернополя та навколишніх повітів. Заклад виконував функцію соціального ліфта для представників різних верств населення, забезпечуючи доступ до вищої освіти та державної служби.

Кадровий корпус гімназії формувалася з осіб із фундаментальною університетською підготовкою, які мали статус державних урядовців. Поєднання професійної компетентності з ідеологічною лояльністю до держави перетворювало педагогів на важливих агентів реалізації освітньої політики. Водночас збереження класичних дисциплін і гуманістичних традицій свідчить про тяглість європейської освітньої моделі.

Отже, II Тернопільська гімназія ім. Ю. Словацького постає як репрезентативний приклад функціонування державної середньої школи воєводського центру, у якій поєднувалися механізми централізованого контролю, академічна традиція та соціокультурна багатоманітність регіону. Використання архівних джерел дозволило реконструювати діяльність закладу як цілісну систему, що відображала ширші процеси модернізації та уніфікації освітнього простору міжвоєнної Польщі.

Література

1. Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства в системі управління освітньою галуззю Другої Речі Посполитої періоду 1919–1939 років. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. С. 38–42.
2. Галай М. Освітня політика Другої Речі Посполитої в сфері початкової освіти у 1932–1939 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Гуманітарний журнал*. 2012. Випуск 2–3. С. 135–144.
3. Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 281–286.
4. Галай М. Становлення та розвиток шкільництва в Тернопільському повіті у контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої: 1919–1932 роки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2011. Випуск 1. С. 115–118.
5. Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Монографія. Львів, 2019. 802 с.
6. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 27.
7. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 28.
8. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 29.
9. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 30.
10. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 31.
11. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 33.
12. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 34.

13. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 38.
14. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 42.
15. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 45.
16. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 48.
17. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 49.
18. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 58.
19. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 60.
20. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 60а.
21. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 61.
22. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 62.
23. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 64.
24. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 65.
25. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 66.
26. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 67.
27. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 68.
28. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 69.
29. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 70.
30. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 71.
31. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 73.
32. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 74.
33. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 76.
34. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 78.
35. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 80.
36. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 83.
37. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 90.
38. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 100.
39. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 101.
40. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 130.
41. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 131.

References

1. Halai, M. (2011). Administruvannia shkilnytstva Ternopilskoho voievodstva v systemi upravlinnia osvითnoiu haluzziu Druhoi Rechi Pospolytoi periodu 1919–1939 rokiv [Administration of schooling in the Ternopil Voivodeship in the system of management of the educational sector of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in the period 1919–1939]. *Humanitarni ta sotsialni nauky: Materialy III Mizhnarodnoi konferentsii molodykh vchenykh* (pp. 38–42). Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. [in Ukrainian].
2. Halai, M. (2011). Polska systema pidhotovky vchyteliv u 1918–1932 rokakh. [Polish system of teacher training in 1918–1932]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, 31, 281–286. [in Ukrainian].
3. Halai, M. (2011). Stanovlennia ta rozvytok shkilnytstva v Ternopilskomu poviti u konteksti osvitnoi polityky Druhoi Rechi Pospolytoi: 1919–1932 roky. [The formation and development of schooling in Ternopil county in the context of the educational policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: 1919–1932]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii, 1*, 115–118. [in Ukrainian].
4. Halai, M. (2012). Osvitnia polityka Druhoi Rechi Pospolytoi v sferi pochatkovoi osvity u 1932–1939 rokakh (za materialamy Ternopilskoho voievodstva). [Educational policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in the sphere of primary education in 1932–1939 (based on materials from the Ternopil Voivodeship)]. *Humanitarnyi zhurnal*, 2–3, 135–144. [in Ukrainian].
5. Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: Realizatsiia ta retseptsii* [National educational policy of the Polish governments regarding the population of Galicia in the 20s–30s of the 20th century: implementation and reception]. Lviv, 2019. 802 p. [in Ukrainian].

6. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 27. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 28. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 29. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 30. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 31. [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 33. [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 34. [in Ukrainian].
13. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 38. [in Ukrainian].
14. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 42. [in Ukrainian].
15. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 45. [in Ukrainian].
16. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 48. [in Ukrainian].
17. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 49. [in Ukrainian].
18. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 58. [in Ukrainian].
19. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 60. [in Ukrainian].
20. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 60a. [in Ukrainian].
21. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 61. [in Ukrainian].
22. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 62. [in Ukrainian].
23. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 64. [in Ukrainian].
24. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 65. [in Ukrainian].
25. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 66. [in Ukrainian].
26. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 67. [in Ukrainian].
27. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 68. [in Ukrainian].
28. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 69. [in Ukrainian].
29. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 70. [in Ukrainian].
30. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 71. [in Ukrainian].
31. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 73. [in Ukrainian].
32. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 74. [in Ukrainian].
33. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 76. [in Ukrainian].
34. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 78. [in Ukrainian].
35. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 80. [in Ukrainian].
36. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 83. [in Ukrainian].
37. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 90. [in Ukrainian].
38. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 100. [in Ukrainian].
39. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 101. [in Ukrainian].
40. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 130. [in Ukrainian].
41. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 38. Op. 1. Spr. 131. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 02.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 027.7(477-25):09

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.6>

Іванна ГУРЖИЙ

кандидатка історичних наук, співробітниця інституту книгознавства, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій

*Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
просп. Голосіївський, 3, м. Київ, Україна, 03039 (ivka85.85@ukr.net)*

Ivanna HURZHII

*PhD in History, Researcher at the Institute of Book Studies,
Department Library Collections and Historical Collections,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
3 Holosiivskyi Ave., Kyiv, Ukraine, 03039 (ivka85.85@ukr.net)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-0831>

**ВИДАННЯ З БІБЛІОТЕКИ БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ФОНДАХ НБУВ:
ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

*Анотація. Метою дослідження є історія створення та розвитку бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, аналіз її книжкового фонду, що зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, а також визначення наукової та культурно-освітньої цінності навчальних і художніх видань установи. **Методологічну основу** дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Історико-генетичний метод застосовано для реконструкції процесу створення та розвитку бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії та визначення етапів формування її фонду. Історико-системний підхід забезпечив розгляд бібліотеки як складової освітнього й культурного простору навчального закладу. Історико-типологічний метод використано для класифікації видань за тематикою та функціональним призначенням і встановлення структури книжкового зібрання. **Наукова новизна** дослідження полягає у введенні до наукового обігу документальних матеріалів щодо бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії та комплексній характеристиці збереженого у фондах НБУВ фрагмента її книжкового зібрання. Уперше здійснено системний аналіз кількісного та тематичного складу фонду, визначено його структуру, джерела комплектування та культурно-освітню цінність у контексті розвитку жіночої освіти кінця XIX – початку XX ст. **Висновки.** У результаті дослідження доведено, що взаємодія Білоцерківської жіночої гімназії, з підпорядкованою їй бібліотекою фактично повністю забезпечували освітні потреби учениць та викладачів установи. Визначено специфіку викладання в закладі та особливості формування фонду її бібліотеки. Встановлено, що бібліотека відіграла важливу роль у навчально-виховному процесі та була вагомим осередком культурно-освітнього життя вихованців закладу. Попит на книжкові видання на регіональному рівні відобразив соціальні та національні особливості читацького загалу, а наявність фонду іноземної літератури свідчила про високий освітній рівень запитів учениць і викладачів. Дослідження підтвердило, що бібліотека гімназії стала важливим чинником формування інтелектуального середовища та розвитку жіночої освіти кінця XIX – початку XX ст.*

Ключові слова: книжкове видання, гімназія, бібліотека, фонд, Національна бібліотека імені В. І. Вернадського.

**PUBLICATIONS FROM THE LIBRARY OF THE BILA TSERKVA WOMEN'S GYMNASIUM
IN THE COLLECTIONS OF THE NBUV: HISTORY OF LIFE AND CURRENT STATE**

***Abstract. The purpose of the study** is the history of the creation and development of the library of the Bila Tserkva Women's Gymnasium, the analysis of its book collection stored in the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, as well as the determination of the scientific and cultural and educational value of the educational and artistic publications of the institution. **The scientific novelty** of the study lies in the introduction*

*into scientific circulation of documentary materials on the library of the Bila Tserkva Women's Gymnasium and the comprehensive characterization of a fragment of its book collection preserved in the funds of the National Library of Ukraine. For the first time, a systematic analysis of the quantitative and thematic composition of the fund was carried out, its structure, sources of acquisition and cultural and educational value in the context of the development of women's education in the late 19th – early 20th centuries were determined. **Conclusions.** The study proved that the interaction of the Bila Tserkva Women's Gymnasium with its subordinate library actually fully met the educational needs of the institution's students and teachers. The specifics of teaching at the institution and the features of the formation of its library fund were determined. It was established that the library played an important role in the educational process and was an important center of the cultural and educational life of the institution's students. The demand for book publications at the regional level reflected the social and national characteristics of the reading public, and the presence of a fund of foreign literature testified to the high educational level of the requests of students and teachers. The study confirmed that the gymnasium library became an important factor in the formation of the intellectual environment and the development of women's education in the late 19th – early 20th centuries.*

Key words: book publication, gymnasium, library, teacher.

Постановка проблеми. Історія розвитку гімназійної освіти в Білій Церкві, що охоплює близько 75 років, становить важливу складову культурної та освітньої спадщини, принаймні, Правобережної України. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. навчальні заклади міста функціонували в умовах суттєвих суспільно-політичних трансформацій, які впливали на сутність освіти, організацію навчального процесу та формування культурного середовища. Еволюція від прогімназій, заснованих у 1869 р., до повномасштабних гімназій, зокрема, Білоцерківської жіночої гімназії (1886 р.), відображала загальні тенденції розвитку середньої освіти в Україні. Особливого значення в цьому контексті набуває вивчення ролі бібліотек при гімназіях як невід'ємної складової навчально-виховного процесу. Бібліотечні фонди не лише забезпечували освітні потреби учнів і викладачів, а й віддзеркалювали інтелектуальні, культурні та мовні орієнтири тогочасного суспільства. Водночас багато питань формування, комплектації та подальшого використання фондів бібліотек регіонального рівня залишається недостатньо висвітленою в сучасній історико-бібліотекознавчій науці, що, зокрема, зумовлює актуальність комплексного дослідження бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії.

Однак, після офіційного закриття цих навчальних закладів радянською владою у 1920 р., на їхній основі були створені нові освітні структури, зокрема курси та сільськогосподарські навчальні заклади, що набагато змінили характер освітньої діяльності, їхній статус і вагомість в регіоні. У наслідок таких трансформацій значна частина документальної та бібліотечної спадщини втратила попереднє функціональне значення і відповідно опинилася поза системним науковим аналізом. У зв'язку з цим, актуалізується необхідність комплексного вивчення Білоцерківської гімназії як доволі своєрідного осередку освіти і культури, а, водночас, і її бібліотечного фонду – як важливого джерела з історії розвитку регіональної, освітньої, наукової й культурної традиції.

Минуле Білоцерківського краю завжди цікавила багатьох дослідників, науковців, літераторів. Одним з таких дослідників був А. Бондар – історик, педагог місцевої гімназії. У наукових нарисах «Історія першої Білоцерківської гімназії в особах», «Історія гімназійної освіти Білої Церкви 1847–1920 років» [1; 2, с. 16–22], автор навів важливий біографічний матеріал про непересічних і маловідомих постатей, які стали знаковими для Першої білоцерківської гімназії. Також А. Бондар чи не вперше познайомив читача з історією гімназійної освіти Білої Церкви. Безпосередню гімназійну діяльність у Білій Церкві фундаментально почали досліджувати лише в добу незалежності, найбільш наполегливо за цю справу взялися провідні краєзнавці України – О. Стародуб, Є. Чернецький, та О. Ярмола. Дослідниками було вивчено і залучено до наукового обігу оригінальні матеріали з історії гімназій Білої Церкви, опрацьовано

відомості про її учнів і педагогів у чотирьох київських сховищах: Центральному державному історичному архіві, архіві Вищих органів влади України, Центральному архіві громадських об'єднань України та архіві міста Києва. У наявних публікаціях головним чином про історію чоловічої гімназії в Білій Церкві; водночас дуже мало уваги приділено розвитку жіночої освіти. Так, нині маємо лише дві фахові публікації, перша з них О. Стародуба – «Сторінки з історії жіночої освіти в Білій Церкві: 1860–1868 роки» [3, с. 23–27], де висвітлено заснування та функціонування жіночих пансіонів П. Балицької та Є. Цішевської, які діяли в Білій Церкві у 1860–1868 рр. за програмами гімназій. Автором докладно проаналізовано їх діяльність. Другу статтю про жіночу гімназійну освіту вміщено у книзі «Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення» [4]. Не менш вагомими в цьому контексті слід вважати дослідження українського краєзнавця В. Перерви [5].

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. гімназія визначилася як основний тип середньої загальноосвітньої школи, серед шкіл повітових міст Київщини, яких на кінець XIX – початок XX ст. налічувалося близько тридцяти. 5 листопада 1804 р. Міністерство народної освіти видало «Статут навчальних закладів підвідомчих університетам», у якому передбачалося відкриття гімназії в кожному губернському місті. Це стало офіційним початком розвитку комплексної системи навчання гімназійної освіти, внаслідок чого такий тип навчальних закладів отримав статус автономних установ. Основними функціями гімназії було визначено: а) освітня – надання систематичних знань з гуманітарних і природних дисциплін б) підготовча в) виховна та г) соціалізуюча. Перед гімназіями поставили першочергове завдання: підготувати вихованців до вступу в університети. Фінансування закладів здійснювалося безпосередньо Міністерством народної освіти, якому вони підпорядковувалися. Після закінчення гімназії, вихованець здобував атестат про загальну середню освіту і отримував право на здобуття вищої освіти. Навчання в гімназії відкривало шлях до кар'єри та підвищувало соціальний статус. Для міського населення це була можливість соціально-майнового зросту.

Біла Церква довго не мала середнього навчального закладу, однак ситуація змінилась через незадовільний стан приміщень Вінницької гімназії. Адже в ній сталася пожежа і граф Браницький виявив особисте бажання мати гімназію в маєтку – Білій Церкві. Він запропонував Міністерству Просвіти свої послуги. Будівництво закладу розпочали в 1843 р., закінчили у 1847 р. Приміщення гімназії освятив і відкрив 19 серпня 1847 р. київський митрополит Філарет. Цей факт свідчив те, що вище духовенство Києва надавало велике значення відкриттю гімназії в Білій Церкві [6].

Того ж року частина викладачів і вихованців Вінницької гімназії переїхала до Білої Церкви. Було перевезено й багату єзуїтську бібліотеку (налічувала 6965 примірників, а конкретно учнівська література становила 92 примірники). Граф Браницький постійно опікувався питанням освіти та збереженням гімназії. Саме він забезпечив переведення закладу та перевезення книжкових зібрань. А місцева влада, дворянські родини та духовенство могли запропонувати кращі умови для функціонування гімназії, а саме: виділення приміщень під навчальні класи, належне фінансування та підтримку, можливість духовного освітнього розвитку. У гімназії було добре обладнано фізичний і природничий кабінети. Також з Вінницької гімназії переїхали А. Яковлев, якого призначили першим директором Білоцерківської гімназії (1847–1862 рр.) та інспектор О. Андрієвський. Почесним покровителем став відомий український історик, археограф меценат М. Судієнко (1847–1854 рр.). На той час учений брав участь у підготовці до друку славнозвісного «Літопису Самійла Величка» (1848–1855). У перший рік навчання в гімназії налічувалось 170 учнів і 23 педагогічних працівників, до яких входили обов'язкові: наглядач за пансіоном, бібліотекар, класні наставники, учитель підготовчих класів. До гімназії учні ходили у спеціальній формі: мундир із темно-синього сукна з червоним комірцем і двома срібними петлицями, сірі шинелі. Вже на початковому періоді свого існування Білоцерківська

гімназія отримала статус класичної, адже в ній викладалися дві мови: давньогрецька та латинська. Міністерське фінансування включало асигнування на заробітну плату вчителів, утримання приміщення, навчальні матеріали та обладнання. Частина коштів надходила у вигляді плати за навчання від батьків (до 100 руб. на рік). Наприкінці першого навчального року в гімназії навчалося вже 200 учнів, із них 192 становили дворяни, з купецьких родин 5 та 3 іноземці. За віросповіданням більшість учнів були римо-католики та лютеранці, православних нараховувалося набагато менше. З кожним роком кількість учнів збільшувалась, значною мірою це пов'язано з тим, що батьки надавали перевагу гімназії з багатою бібліотекою і якісними вчителями, а також з широкою навчальною програмою, на відміну від сільських, або міських шкіл.

У 1857 р. графа К. Браницького (1824–1884 рр.), сина Владислава, обрано почесним покровителем гімназії. У 1861 р. директором Білоцерківської гімназії призначено педагога та письменника Михайла Корнійовича Чалого (1816–1907 рр.), який очолював заклад до 1869 р. У спогадах, вміщених на сторінках періодичного видання «Киевская старина» за 1900 р. (№ 10–11), М. Чалий дав досить негативну оцінку Білоцерківській гімназії та діяльності педагогічного колективу закладу. На його особисту думку професійний рівень останніх був незадовільним: пропускалося багато занять як викладачами, так і учнями [7, с. 220]. У 1875 р. вийшовши у відставку, мешкав у Києві, у власному будинку по вулиці Гоголівській, 9. Був організатором недільних шкіл.

Білоцерківську жіночу прогімназію за розпорядженням Міністерства народної освіти від 9 квітня 1886 р. перетворено в жіночу гімназію [8, арк. 342]. У закладі працювала начальниця, яка підпорядковувалася директорів чоловічої гімназії, що вже свідчило про зменшення обмеження її самостійності.

Жіноча гімназія мала сім класів; останній був відкритий 1888 р. У перший рік існування в жіночій гімназії навчалося 155 учениць: 50 із сімей дворян, 72 – міщан, 17 – із родин духівників, 9 – селян, а також 7 іноземців. За віросповіданням дівчатка поділялися так: 65 – православні, 47 – римо-католики та 43 – іудеї [9, арк. 99]. У закладі переважали діти міщан, які були православними, оскільки після скасування кріпацтва відпала потреба в багатьох посадах у маєтках Браницьких, і поступово польський вплив у місті зменшився. Учениці платили як за обов'язкові, так і за необов'язкові предмети; за перші – 40 руб. на рік, за інші – таким чином: німецька і французька мови – 10 руб. на рік, малювання – 5 руб. на рік [10, арк. 335]. Особливістю навчання в Білоцерківській жіночій гімназії було те, що вона не забезпечувала право вступати до вищих навчальних закладів; гімназистки після її закінчення могли бути домашніми вчителями та виховательками [1, с. 20].

Освітні запити учениць задовольнялися, зокрема, через формування бібліотечного фонду з урахуванням їхнього віросповідання та національної приналежності. У бібліотеці гімназії були представлені підручники й художня література давньоєврейською, російською, польською, німецькою, та французькою мовами, а також релігійні й морально-повчальні видання, що відповідали потребам православних, римо-католицьких та іудейських учениць, забезпечуючи можливість культурного й духовного розвитку кожної з них [11, арк. 11].

Білоцерківська жіноча гімназія розташовувалася в одному з флігелів, який належав чоловічій гімназії, але приміщення виявилось занадто тісним і не могло повною мірою задовольнити потреби навчального закладу. Учениці проживали або з родинами, або на учнівських квартирах, оскільки пансіонатів не було. За даними архівів станом на 1 січня 1892 року, з 180 учениць 159 проживали в родинях, а 21 – на приватних квартирах. На 1 січня 1909 р. кількість учениць гімназії зросла до 294, з яких 261 жила в сім'ях, а решта – на квартирах. За учнівськими квартирами для гімназисток доглядали вчителька Наталія Парнікель і вдова священника Анна Усаневич [12, арк. 368].

Директор чоловічої гімназії керував жіночою гімназією, займаючись контролем за навчальним і виховним процесами, регулярно відвідуючи уроки педагогів і за необхідності

надаючи їм рекомендації. Він також очолював педагогічні ради й екзаменаційні комісії, координував організаційно-господарські питання в навчальному закладі. Безпосередньою помічницею директора була головна наглядачка, яка відповідала за поведінку й успішність учениць. За потреби як наглядачка, так і директор запрошували батьків чи осіб, що опікуються учнями, для впливу на дітей. За роки існування Білоцерківської жіночої гімназії на посаді головних наглядачок працювали три особи: Горпина Матвеева (з 1871 р. – до початку ХХ ст.), Олександра Савицька (1902–1905 рр.) та Віра Макеєва (1905–1907 рр.). У кожному класі існувала своя наглядачка, яка постійно взаємодіяла з вихованцями, уважно контролюючи їхню поведінку та навчальні досягнення. Для учениць, що мали слабші результати, класні наглядачки надавали підтримку, відвідували їхні кімнати, а також інформували батьків про успіхи дітей. Разом із ученицями вони брали участь у спільній молитві перед початком уроків, а інколи й у богослужінні в церкві [2, с. 19].

Завідування бібліотекою покладалося на одну з учительок або класних наглядачок, що відповідало практиці жіночих гімназій того часу: педагог поєднував викладання з наглядом за книжковим фондом і контролем читання учениць. Через бібліотеку здійснювався також моральний контроль – добір літератури відповідав конфесійному складу вихованок (православних, римо-католичок та іудейок), що узгоджувалося із загальним виховним спрямуванням закладу. Таким чином, бібліотека гімназії не лише задовольняла освітні потреби учениць, а й була інструментом формування їхнього світогляду, мовної культури та релігійно-моральних орієнтирів.

У 1908–1909 н. р. у Білоцерківській жіночій гімназії викладав співи Кирило Стеценко, відомий український композитор, хоровий диригент. Він організував хор, влаштував великі концерти зі співів та виступав з гімназистами у приміщенні громадського зібрання в м. Білої Церкви. К. Стеценко, який зайняв посаду померлого українського поета та хорового диригента А. Бакалінського (1880–1921 рр.) [14, с. 132], почав викладати у гімназії за директорством колишнього інспектора Києво-Печерської гімназії П. Константинова, на зміну якому в 1908 р. прийшов В. Іванов, з яким К. Стеценко і працював до часу свого звільнення у 1909 р. Викладач зі співів, активно використовував можливості шкільної бібліотеки у своїй педагогічній діяльності. Ймовірно, він звертався до бібліотечного фонду для добору нотних збірок і музично-методичних матеріалів, що слугували основою для проведення уроків співів, організації хору та підготовки концертних виступів гімназисток.

На 1917 р. загальна площа Білоцерківської жіночої гімназії складала 366,55 кв. сажнів (1669 м²), яка поділялася на чотири основних флігелів. У бокових двоповерхових флігелях перебувала жіноча гімназія. В інших флігелях, розміщувалися квартири директора гімназії, головної наглядачки, сторожка та електростанція, а також будинки канцелярії, лазня й кухня.

Для початку ХХ ст. така площа вважалася достатньою для функціонування гімназії, але простір не був надмірним. Приміщення скоріше за все були щільно заповненими, можливості для додаткових гуртків, окремих кабінетів чи великих актових залів були обмеженими. Саме тому концерти, наприклад, проводилися поза межами гімназії – у приміщенні громадського зібрання. На 1917 р. гімназія не мала рекреаційної зали, кімнати для зберігання посібників з географії, історії та малювання, які зберігалися частково в учительській кімнаті та в кабінеті інспектора. Відсутня також була кімната для уроків музики, а музичні інструменти містилися в гімнастичній залі [2, с. 26].

Навчальні приміщення гімназій у 1917 р. вважалися не досить зручними. В одному з флігелів, поряд з кімнатою для вчителів та кабінетом інспектора було виокремлено невеличку кімнату для бібліотеки позакласного читання викладачів та гімназисток. Створенню та наповненню бібліотеки літературою, слід завдячувати видатному педагогу М. Чалому, який мав значний вплив на учнів і зумів утримати гімназію у складні роки, імперського гноблення

та польського визвольного руху. М. Чалому вдалося сформувати новий високопрофесійний колектив. У бібліотеці щовечора відбувалися зібрання, наукові дискусії, обговорення нових надходжень з літератури. Також у бібліотеці працював навчальний гурток, на засіданнях якого обговорювалися наукові та педагогічні новини.

На початок ХХ ст. фонди фундаментальної бібліотеки нараховували 1738 назв книг у 6803 томах [1, с. 22]. Для жіночої гімназії, що мала близько 300 вихованок, така кількість книг була значною, оскільки бібліотека виконувала не тільки освітню функцію, а й підтримувала позакласне читання, наукові гуртки, педагогічні ініціативи. Але, наприклад, бібліотека Київської чоловічої гімназії, зважаючи на статус і розмір установи, мала більш розвинений фонд. За даними того часу, бібліотека Київської гімназії налічувала близько 5000 тис. назв у томах, більшість з яких складали підручники з класичних наук, а також художніх творів.

Фонд бібліотеки жіночої гімназії мав переважно навчально-методичний і гуманітарний характер. Найбільшу частину становили підручники з обов'язкових дисциплін, історична та філологічна література, словники й довідники, а також твори класичної художньої літератури, рекомендовані для позакласного читання. Книги зберігалися у книжкових шафах уздовж стін невеликої бібліотечної кімнати та, ймовірно, були впорядковані за навчальними предметами й тематичними розділами, що відповідало практиці гімназій початку ХХ ст. Найбільшим попитом серед учениць користувалася художня література й видання з історії та літературознавства, які доповнювали програмний матеріал і сприяли самоосвіті.

Після революції та під час реорганізацій численних навчальних установ, монастирських, академічних та приватних бібліотек їхні книжкові зібрання передавалися до централізованих фондів у Києві як цінні історичні колекції. Такі передачі включали книжкові фонди гімназій, ліцеїв, професійних шкіл і колекцій, що були націоналізовані чи реорганізовані в 1920–1930-х рр., у підставу сучасного наукового фонду Національної бібліотеки покладено багато колекцій ХVІІІ–ХІХ ст., зібраних із різних навчальних закладів, громадських організацій і приватних бібліотек.

Під час Першої світової війни (1914–1921 рр.), коли країна переживала період соціальних і політичних катаклізмів, що супроводжувалися частими бойовими діями, руйнуваннями та евакуацією культурних цінностей, значна частина видань із бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, на жаль, втрачена. До відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського надійшла лише незначна частина фонду – всього 25 одиниць зберігання, що були відібрані з обмінно-резервного фонду. У межах цього матеріалу виділено документи, які мають чіткі ознаки приналежності до колекції гімназії, що дозволяє класифікувати цей набір як «фрагмент бібліотеки», зберігаючи його історико-культурне значення. Репертуар цих книг переважно складається з філософських та художніх праць мислителів, що відображає освітні та культурні пріоритети гімназії. Аналіз печаток, штампів та рукописних записів надає додаткові підтвердження їхнього походження та дозволяє простежити шляхи формування колекції. Незважаючи на невеликий обсяг збережених одиниць, цей фонд є важливим джерелом для дослідження освітньої практики, культурних вподобань та бібліотечної діяльності жіночих гімназій України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Він також слугує матеріалом для вивчення трансформації шкільних бібліотек у період соціальних та політичних катаклізмів. Видання з бібліотеки жіночої гімназії в різні часі перебували у власності Білоцерківської чоловічої гімназії, Білоцерківського краєзнавчого музею, різних підрозділів спочатку Всенародної бібліотеки України, пізніше Бібліотеки Академії наук, у 1943 р., пройшли облікову перевірку.

Завдяки проведеному дослідженню, за тематичною ознакою, відомо що бібліотека включала в себе історичний, психологічний та довідковий сектор, що потрапили до відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. За різноманітною тематикою книг у бібліотеці Білоцерківської жіночої гімназії передбачалася також наявність додаткових тематичних секцій.

Оправа більшості книжок на корінці має тиснення «ББЖГ», що означає «Бібліотека Білоцерківської жіночої гімназії», тобто швидше за все, оправа зроблена на замовлення Білоцерківської гімназії. Спробуємо більш детально розглянути та проаналізувати всі книжкові видання. Кожен примірник має ознаки належності до вищезазваної книгозбірні. Здебільшого це видання французькою мовою, лише три з них німецькою, та два російською.

Наразі, на полицях у фонді НБУВ зберігаються такі видання як: франкомовний посібник «Principes de psychologie», («Принципи Психології»), «La philosophie Hamilton» («Філософія Гамільтона»), та багатотомне видання «Histoire Des Trois premiers siècles de l'église chretienne» («Історія перших трьох століть християнської церкви»). Автором «Principes de psychologie», є Герберт Спенсер (Spencer, Herbert 1820–1903), англійський філософ та соціолог, один із основоположників еволюціонізму, ідеї якого широко використовувались наприкінці XIX ст. Видання видано в Парижі, 1874 р., друкарня «Librairie Germer Baillière» («Книжкова лавка Гермера Байєра»). До фонду НБУВ, з бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії потрапив лише перший том фундаментальної праці Г. Спенсера. Переклад з англійської на французьку мову виконано психологом та педагогом, членом Французької академії Теодюлем Рібо (Théodule Ribot 1839–1916). На титульному аркуші багато відміток олівцем, наприклад: «№ 47», «J 178», «S 78», у верхній частині титульного аркуша печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии» Шифр видання: «ББЖГ 47». Видання «La philosophie Hamilton» («Філософія Гамільтона»), автор – Джон Стюарт Мілл (John Stuart Mill 1806–1873), відомий британський філософ, соціолог, політик. У 1865–1868 рр., Стюарт Дж. був членом палати громад парламенту Великої Британії. Посібник вийшов друком у 1869 р., в Парижі, у друкарні «Librairie Germer Baillière» («Книжкова лавка Гермера Байєра»), так само як і попереднє видання. На палітурці печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 45».

Франкомовне багатотомне видання: «Histoire des trois premiers Siecles de L Eglise Chretienne» («Історія перших трьох століть християнської церкви», Автор Едмон Де Пресенсе (Edmond Dehault de Pressensé 1824–1891), політик, французький протестантський релігійний лідер. Навчався в університеті Галле, та Гумбольдта в Берліні, був учнем Августа Неандера (1789–1850). У 1890 р., його обрано членом Академії моральних і політичних наук. У своїх працях стверджував, що євангельська церква повинна бути незалежною від влади держави. Посібник «Histoire des trois premiers siècles de l'Église chrétienne» перевидавався у різних роках: 1856–1877 рр., нове видання 1887–1889 рр. До фонду НБУВ потрапив другий том, що вийшов друком в Парижі, 1861 р. друкарня «Librairie de Ch. Meyrueis Editeurs» («Бібліотека головного редактора Мейрюїса»). На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 54». До франкомовних видань також слід віднести «Materialisme contemporain ses doctrines malsaines et leurs funestes consequences Demonstation D'après L'Histoire de l'existence de Dieu» («Сучасний матеріалізм, його нездорові доктрини та їхні доленосні наслідки, демонстрація згідно з історією існування Бога»), автором якого виступає французький письменник Поль Валентин Дюпре де ла Маєрі (Paul Valentin Dupray de la Mahérie 1828–1911). Вченому та літератору також належали такі відомі праці як: «Релігійно-моральна бібліотека родин» (1863 р.), «Червона книга історії ешафоту у Франції» (1863 р.) та «Проект Наполеона Ше. Створення моральної бібліотеки у всіх кантонах Французької імперії» (1860 р.). Примірник що потрапив до фонду НБУВ, вийшов в світ у 1874 р., у паризькій друкарні «Librairie de Charles Gounod» («Бібліотека Чарльза Гуно»). На оправі видання – вже знайома печатка «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 50».

На полицях Білоцерківської гімназії знайдено працю видатного французького філософа Альфреда Жюля Еміля Фуїє (Alfred Jules Émile Fouillée 1838–1912) «La philosophie de Platon: Exposition, histoire et critique de la théorie des idées» («Філософія Платона: Виклад, історія та критика теорії ідей»), що наразі зберігається у ВБЗІК. До фонду надійшов другий том видання,

що вийшов друком у 1869 р., в Парижі, в невеличкій друкарні «Librairie philosophique De Ladrange» («Філософська книгарня де Ладранжа»). На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Примірник має шкіряну оправу на корінці якого наліпка: «Fouillée E. La philosophie de Platon, № 53». Шифр видання: «ББЖГ 53».

Враховуючи те, що в середині XIX ст. в Російській імперії набуває популярності французька мова серед аристократії та дворянства, бібліотеки гімназій, реальних, кадетських та духовних училищ робили акцент щодо придбання саме франкомовних видань. Фрагмент бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, що потрапив до фонду НБУВ, також включає в себе такі видання як: «Essai sur les fondements de nos connaissances et sur les caractères de la critique philosophique» («Есе про основи нашого знання та про характеристику філософської критики»), «Quatorze ans iles sandwich» («Чотирнадцять років Сандвічевих островів») та праця «La Morale» («Мораль»). Автор посібника «Essai sur les fondements de nos connaissances et sur les caractères de la critique philosophique» – Антуан Огюстен Курно (Antoine Augustin Cournot 1801–1877), французький економіст, філософ та математик. Видання що потрапило до фонду НБУВ, вийшло в світ у 1851 р., в Парижі, видавництво «Librairie de L. Hachette et Cie» («Бібліотека Сокира»). На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії», що підтверджує належність примірника до названого книжного зібрання. Шифр видання: «ББЖГ 46». Працю «Quatorze ans iles sandwich» вперше було опубліковано у 1855 р., в Гонолулу, США. Автором є французький дипломат та перекладач Шарль Віктор де Варіньї (Charles de Varigny 1829–1899), якого у 1863 р., призначено на посаду міністра фінансів Королівства Гаваї, а з 1865 до 1868 рр., обрано міністром закордонних справ. Примірник, вийшов друком у 1874 р. в Парижі. На форзаці видання печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Шифр видання: «ББЖГ 61». До фонду НБУВ з географічного напрямку, потрапило франкомовне видання «Le Terre De Désolation excursion D'ête Au Groenland» («Країна спустошення: літня екскурсія до Гренландії»), автором виступає американський лікар та дослідник Арктики – Айзек Ізраель Хейс (Isaac Israel Hayes 1832–1881). Вивчав курс медицини в Пенсільванському університеті, з 1853 р., працював судовим хірургом. Приймав участь в експедиції на східний берег острова Елсмір. Зазнаний посібник вийшов друком в Парижі, 1874 р., у друкарні «Librairie de L. Hachette et Cie» («Книгарня Сокира»). У своїй праці автор розповідає про основні аспекти експедиції корабля вздовж узбережжя Гренландії. На титулі печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Шифр видання: «ББЖГ 60». В той самий рік, виходить в світ твір французького філософа, професора філософії в Парижі, одного з борців проти філософського матеріалізму Поля Жане (Poul-Alexandre-René Janet 1823–1899) «La morale» («Мораль»). Ця праця є суспільним надбанням у Сполучених Штатах Америки, а також в інших країнах, має важливе значення для сучасного наукового світу, вчених, викладачів з філософії. Примірник «La morale», що потрапив до фонду НБУВ, видано друкарнею «Librairie Ch. Delagrave» («Бібліотека Ш. Делажрейв»), в Парижі. На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Шифр видання: «ББЖГ 51». Два останніх франкомовних видання з фрагменту бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, що потрапили до фонду НБУВ: «Histoire de Ma Vie» («Історія мого життя») відомої письменниці Жорж Санд (George Sand 1804–1876) та «Classification Des Sciences» («Класифікація наук») Герберта Спенсера (Spencer, Herbert 1820–1903). Епістолярний збірник в автобіографічній формі Жорж Санд побачив світ у 1855 р., в Парижі, видавець Вольфганг Герхард («Wolfgang Gerhard»). Цей видатний та неординарний роман зробив Ж. Санд однією з найпопулярніших жінок свого часу. Вона почала роботу над ним у 1848 р., а завершила аж у 1855 р. Роман не є справжньою біографією. Терміни та послідовність подій не спостерігається. «Histoire de Ma Vie» – це соціальний документ та сімейна історія, яка опублікована в 10-ти томах. Твір поділений на п'ять частин, які включають в себе такі теми як Французька революція, постать

Наполеона, пристрасть автора до птахів та період його життя в Ноані та Парижі, дитинство, юнацтво та різні періоди життя зрілості. До фонду НБУВ потрапив тільки десятий том роману, останній. На форзаці примірника печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 182».

Примірник філософської праці «Classification Des Sciences» («Класифікація наук») Герберта Спенсера, вийшов в світ 1872 р., в Парижі, видавництво «Librairie Germer Baillière» («Бібліотека Гермера Байєра»). До фонду НБУВ потрапило третє видання, під редакцією Ф. Ретора (F. Réthoré). Традиційна печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 80». З відділу «німецька література» бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії одним із видань, що потрапило до фонду НБУВ є «Pelham, oder Abenteuer eines Gentleman» («Пелем, або пригоди джентльмена: Роман») британського письменника Бульвера-Літтона Едварда (Eduard Bulwer-Lytton 1803-1873). Переклад твору з англійської мови на німецьку, виконав німецький ліричний поет Густав Пфіцер (Gustav Pfizer 1807-1890). Примірник вийшов друком в Стентоні, у 1858 р., у друкарні «J. V. Mebler'sche Werlagshandlung» («Друкарня Д. Б. Меблера»). Роман включає в себе три томи, до фонду НБУВ потрапив лише том перший. На титульному аркуші присутня печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». Також на титулі є помітки чорнилами: «93-3», «В93», що вказує на порядковий номер у відділі німецької літератури, номер полиці та формат примірника. Шифр видання: «ББЖГ 93». Наступне видання з фонду німецької літератури: «Fammlliche werte zur Philosophie und Geschichte» («Сімейні цінності з філософії та історії»), німецького філософа та богослова, історика культури Іоганна Готфріда Гердера (Johann Gottfried Herder 1744-1803). У своїй праці автор вперше найбільш виразно висловлює свої думки про культурний розвиток людства, релігії, поезії, про розвиток мистецтва та науки. Найвищим ідеалом для І. Гердера була віра у переможність загальної космополітичної гуманності. Найбільш за все, у представників людства він цінував винахідництво. До фонду НБУВ потрапив перший та другий том, який вийшов друком у 1827 р., в Тюбінгені, видавництво «J. G. Cotta'schen Buchhandlung» («Книгарня Й. Г. Котта») та у 1828 р., другий том відповідно. На титульному аркуші обох томів є печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». На форзаці напис «№ 94», порядковий номер зберігання у відділі «німецька література» бібліотеки Білоцерківської гімназії. Всі примірники з іноземної літератури, що потрапили до фонду НБУВ, знаходяться в гарному стані. Із російськомовних видань потрапили тільки довідник «Экскурсия Киевской 1-й гимназии в Москву, Санкт-Петербург, Финляндию, Ревель, Ригу и Вильну в 1902 году» та «Книга назидательнаго чтения (Из журнала «Воскресное чтение» издаваемого при Киевской Духовной Академии 1837-1869 г.)». Довідник «Экскурсия ...» вийшов у друкарні «Обединение И. И. Кушнерев и К.» в Києві, 1902 р., головний редактор директор Посадський І. На титульному аркуші печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии», а також вказано назву відділу «Географія», порядковий номер на полиці 229. Шифр видання: «ББЖГ 229». Посібник «Книга назидательнаго чтения (Из журнала «Воскресное чтение», вийшло в світ у 1869 р., в Києві, друкарня «Києво-Печерської Лаври». На титульному аркуші, вказано, друк здійснено завдяки коштам почесного охоронця КДА, київського купця, комерційного радника Н. Г. Хрякова (1829–1900). «Воскресное чтение» – загальнодоступне періодичне видання КДА, який видавався з 1837р. по 1912 р. це був перший у Києві журнал духовно-морального змісту. Засновниками являються ректор академії єпископ Чигиринський І., викладачі протоієрей І. Скворцов та Я. Амфітеатров. Шифр видання: «ББЖГ 24».

Висновки. Упродовж 75 років у Білій Церкві розвивалася гімназійна освіта. До її складу входило 7 гімназій, у яких навчалися різноманітні верстви населення. Гімназії пережили різні етапи розвитку та перетворень, мали періоди розквіту та занепаду. Білоцерківська державна гімназія в розвитку мала кілька етапів: 1847–1864 рр. – класична гімназія, 1865–1872 рр. – реальна гімназія, 1872–1883 рр. – реальне училище, 1883–1920 рр. – класична гімназія.

Позитивною подією в Білій Церкві було відкриття в 1869 р. жіночого освітнього закладу – чотирикласної прогімназії, яка 1886 року стала жіночою гімназією. Жіночий та чоловічий білоцерківські заклади існували до 1920 р. й були закриті радянською владою. Замість державної гімназії виникли педагогічні курси ім. Б. Грінченка, згодом – технікум хліборобства, 1936 року – сільськогосподарський інститут, а від 1995 р. – Білоцерківський державний аграрний університет.

На початку ХХ ст. Білоцерківська гімназія стала центром освіти і культури міста, яка «сіяла вічне, добре, розумне». Можна зробити висновок, що навіть побіжний огляд фрагменту бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, свідчить про її важливість і цінність. Детальний розбір книжкових видань з бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, дав можливість визначити зацікавленість та уподобання тогочасного суспільства, що проходить навчання у загальноосвітніх закладах. Означене зібрання, як і вся колекція стародрукованих книг, що зберігаються в НБУВ, без сумніву, має меморіальне та історичне значення для розвитку науки та культури нашої держави. В результаті наполегливої праці фахівців бібліотечної справи, колекцію книг, що вдалося зберегти до наших днів, можна вважати цінним надбанням, яким й нині користуються дослідники, працюючи в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського.

Література

1. Бондар А. Історія гімназійної освіти Білої Церкви 1847–1920 років. *Розвиток освіти Київщини кінця ХІХ – початку ХХІ століть: матеріали обласної науково-педагогічної історико-краєзнавчої конференції* / упорядн. О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2018. 133 с.
2. Бондар А. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти Білої Церкви в 1869–1916 роках. *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»*. Упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 16–22.
3. Стародуб О. В. Ансамбль Білоцерківської гімназії: розбудова й поточний ремонт. *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»*. Упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 23–27.
4. Білоцерківський національний аграрний університет – від витоків до сьогодення / за ред. акад. НААНУ В.М. Власенка. Біла Церква: БНАУ, 2011. 320 с.
5. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2008. 627 с., іл.
6. Становлення та розвиток гімназійної освіти на Київщині кінця ХІХ – початку ХХ століть. Історія Білоцерківської гімназії (1847–1920). *Історико-педагогічні розвідки музею історії освіти Київщини*. URL: <https://kristti.com.ua/istoryko-pedagogichni-rozvidky-muzeyu-istoriyi-osvity-kyivshhyny/>
7. Чалый М. Белоцерковская гимназия. *Киевская старина*. 1900. № 11. С. 218–230.
8. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 144. Спр. 61. 345 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 153. (2-й стіл). Спр. 64. арк. 99–111.
10. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6878. Арк. 335.
11. Інститут рукопису. Ф. 179. № 160. 42 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 144. Спр. 61. Арк. 349–357 зв. 368–376, 380.
13. Бондар А. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти Білої Церкви в 1869–1916 роках. *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»*. Упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 16–22.
14. Мировець В.Б. Арсень. Український співаник з нотами. *Киевская старина*. 1904. Т. 85. С. 132–135.

References

1. Bondar, A. (2018). Istoriiia himnaziinoi osvity Biloi Tserkvy 1847–1920 rokiv [History of gymnasium education in Bila Tserkva, 1847–1920]. In O. D. Rokytska (Ed.), *Rozvytok osvity Kyivshchyny kintsia*

XIX – pochatku XXI stolit: materialy oblasnoi naukovo-pedahohichnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii [Development of education in Kyiv region in the late 19th – early 21st centuries: Proceedings of the regional scientific-pedagogical historical and local lore conference]. Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPK”. [in Ukrainian].

2. Bondar, A. (2019). Osoblyvosti rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity Biloi Tserkvy v 1869–1916 rokakh [Features of the development of female gymnasium education in Bila Tserkva, 1869–1916]. In V. S. Pererva & O. D. Rokytska (Eds.), *Kyivshchyna: istoriia ridnoho kraiu: materialy oblasnoi naukovo-praktychnoi kraieznavchoi konferentsii “Kraieznavchi chytannia imeni Lavrentiia Pokhylevycha”* [Kyiv region: History of the native land: Proceedings of the regional scientific-practical local lore conference “Local lore readings named after Lavrentii Pokhylevych”] (pp. 16–22). Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPK”. [in Ukrainian].

3. Starodub, O. V. (2019). Ansambl Bilotserkivskoi himnazii: rozbudova y potochnyi remont [Ensemble of the Bila Tserkva gymnasium: Development and current repairs]. In V. S. Pererva & O. D. Rokytska (Eds.), *Kyivshchyna: istoriia ridnoho kraiu...* (pp. 23–27). Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPK”. [in Ukrainian].

4. Vlasenko, V. M. (Ed.). (2011). *Bilotserkivskiy natsionalnyi ahrarniy universytet – vid vytyokiv do sohodennia* [Bila Tserkva National Agrarian University: From origins to present]. Bila Tserkva: BNAU. [in Ukrainian].

5. Pererva, V. S. (2008). *Istoriia shkilnytstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochatku XX st.* [History of schooling in cities and villages of Kyiv region, 19th – early 20th century]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy. [in Ukrainian].

6. Stanovlennia ta rozvytok himnaziinoi osvity na Kyivshchyni kintsia XIX – pochatku XX stolit. Istoriia Bilotserkivskoi himnazii (1847–1920) [Formation and development of gymnasium education in Kyiv region in the late 19th – early 20th centuries. History of the Bila Tserkva gymnasium (1847–1920)]. (n.d.). Retrieved from <https://kristti.com.ua/istoryko-pedagogichni-rozvidky-muzeyu-istoriyi-osvity-kyivshchyny/> [in Ukrainian].

7. Chalyi, M. (1900). Belotserkovskaia gimnaziia [Bila Tserkva gymnasium]. *Kievskaiia starina*, (11), 218–230. [in Russian].

8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 707, Op. 144, Spr. 61. [in Ukrainian].

9. TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 153 (2-y stil), Spr. 64, Ark. 99–111. [in Ukrainian].

10. TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 87, Spr. 6878, Ark. 335. [in Ukrainian].

11. Instytut rukopysu. F. 179, No. 160. [in Ukrainian].

12. TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 144, Spr. 61, Ark. 349–357, 368–376, 380. [in Ukrainian].

13. Bondar, A. (2019). Osoblyvosti rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity Biloi Tserkvy v 1869–1916 rokakh [Features of the development of female gymnasium education in Bila Tserkva, 1869–1916]. In V. S. Pererva & O. D. Rokytska (Eds.), *Kyivshchyna: istoriia ridnoho kraiu...* (pp. 16–22). Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPK”. [in Ukrainian].

14. Myrovets, V. B. (1904). Arsen. Ukrainskiy spivanyk z notamy [Arsen. Ukrainian songbook with notes]. *Kievskaiia starina*, 85, 132–135. [in Russian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94 (477) «1953/1964»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.7>**Галина ДОКАШЕНКО***доктор історичних наук, професор кафедри історії імені професора Віктора Докашенка
Горлівського інституту іноземних мов**ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»,**вул. Наукова, 13, корпус 9, м. Дніпро, Україна, 49045 (galinadokashenko@ukr.net)***Galyna DOKASHENKO***Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History named after Professor Viktor Dokashenko,
Horlivka Institute for Foreign Languages**State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University»,**13 Naukova Street, Building 9, Dnipro, Ukraine, 49045 (galinadokashenko@ukr.net)*ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1428-3182>**«ВІДЛИГА» КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗАЛУЧЕНОСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ
ДО МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ ТА КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ)**

Анотація. *Метою статті є визначення співвідношення нових напрямів та форм роботи громадської організації в добу «відлиги» з традиційними практиками, притаманними радянському тоталітаризму. Методологія дослідження ґрунтується на цивілізаційному підході до осмислення історичного процесу й доповнюється людиноцентричними підходами. У роботі використано як загальнонаукові принципи (об'єктивності, системності, аналізу), так і спеціально-історичні – порівняльно-історичний, історико-джерелознавчий тощо. Особливістю дослідження є його опертя на матеріали архівного фонду Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Наукова новизна зумовлена як розширенням джерельної бази, так і спробою обґрунтувати наявність соціальних та культурних трансформацій в українському суспільстві окресленого періоду. Висновки.* Період «відлиги» досліджено крізь призму залучення громадськості до реалізації суспільно-політичних завдань, що сприяло формуванню суперечливого образу цього історичного етапу. З одного боку, зберігалася жорстка підпорядкованість партійним рішенням, домінування компартійної оптики у трактуванні внутрішніх і зовнішніх проблем, з іншого, – простежується прагнення до демонстрації «демократизації» радянського суспільства та посилення ролі громадськості.

Ключові слова: *відлига, громадська організація, культурні зв'язки, партійний контроль, пропаганда.*

**“THAW” THROUGH THE PRISM OF PUBLIC INVOLVEMENT IN INTERSTATE
RELATIONS (BASED ON MATERIALS FROM THE UKRAINIAN SOCIETY
FOR FRIENDSHIP AND CULTURAL RELATIONS WITH FOREIGN COUNTRIES)**

Abstract. *The purpose of the article is to determine the correlation of new directions and forms of work of a public organization during the “thaw” era with traditional practices inherent in Soviet totalitarianism. The research methodology is based on a civilizational approach to understanding the historical process and is complemented by human-centered approaches. The work uses both general scientific principles (objectivity, systematicity, analysis) and special historical principles – comparative historical, historical, and source studies, etc. The peculiarity of the study is its reliance on materials from the archival fund of the Ukrainian Society for Friendship and Cultural Relations with Foreign Countries, a significant part of which is being introduced into scientific circulation for the first time. The scientific novelty is due to both the expansion of the source base and the attempt to substantiate the presence of social and cultural transformations in the Ukrainian society of the outlined period. Conclusions.* The “thaw” period has been studied through the prism of public involve-

ment in the implementation of socio-political tasks, which has contributed to the formation of a contradictory image of this historical stage. On the one hand, strict subordination to the party decisions was maintained, the dominance of the Communist Party's optics in the interpretation of internal and external problems, on the other hand, there was a desire to demonstrate the "democratization" of Soviet society and strengthen the role of the public.

Key words: "thaw", public organization, cultural ties, party control, propaganda.

Постановка проблеми. Перші десятиліття третього тисячоліття стали для України та світу часом нових випробувань, суттєвих змін як у внутрішньому житті країн, так і на міждержавному рівні. Українському суспільству останнє десятиліття принесло чергове випробування в боротьбі за Незалежність. Основні орієнтири для суспільства викладено в Законі «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (серпень 2025 р., із змінами 11.02.2026 р.), в якому саме засвідчено «підвищення інтересу суспільства до історії, а надто історії України ХХ століття» [1, преамбула]. Вказаними положеннями визначається актуальність теми дослідження. В центрі його розташована влучна теза відомого сучасного українського дослідника, професора Гарвардського університету Сергія Плохія про необхідність інтеграції «знання про радянське минуле в український національний наратив». При цьому він застерігає від уявлення про радянський період, як період повної зупинки, і наполягає на тому, що «суспільство в цей час не припиняло розвиватися і пройшло через кілька надзвичайно важливих трансформацій» [2, с. 69]. Одним з періодів таких трансформацій вважається істориками період так званої «відлиги» (1953 – 1964 рр.), який також має назву періоду десталінізації або хрущовського періоду.

Історіографічний огляд. Більшість вітчизняних істориків та політологів характеризують його як період суперечливий, коли у відповідь на перемогу демократії над тоталітаризмом у Другій світовій війні, керівництво СРСР вимушено було провести певні зміни, які б означали відповідність радянської системи демократичним засадам західних країн. Автори колективної монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба», які представляють провідну наукову установу історичної спільноти – Інститут історії України НАНУ, характеризують період як добу «переходу від традиційної сталінської моделі влади до певної модернізації як владних інституцій, так і організаційних форм соціально-економічного та культурного життя» [3, с. 11]. Лише про пом'якшення режиму після Сталіна пише й відомий вітчизняний історик В. В'ятрович, визначаючи, що він набув рис «скорше авторитарного режиму» [4, с. 225].

В центрі дослідження запорізького історика Ю. Каганова постає радянська людина, на яку впливають складові системи прищеплення цінностей «будівника комунізму»: освіта, засоби масової інформації, масова культура. Цей вплив автор простежує від періоду смерті Сталіна до проголошення незалежності України, в тому числі аналізуючи й досліджуваний період [5].

Не обходять увагою цей період й зарубіжні дослідники, переважно в аналізі зовнішніх впливів СРСР. Так в роботі Тоні Джадта та Тімоті Снайдера «Роздуми про двадцяте століття» в характеристиці повоєнного устрою згадується давнє враження першого автора, «що східно-європейські країни... відтепер і довіку будуть комуністичними, що їхні режими підтримуватиме Радянський Союз» [6, с. 87-88].

Ми свідомо включили до історіографічного огляду роботи останніх років, які засвідчують сучасні тенденції аналізу та оцінок радянського періоду нашої історії, зокрема періоду «відлиги». За наявності значної бібліографії все ж констатуємо, що громадські організації взагалі, і Українське товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами зокрема, не стали об'єктом і предметом спеціальних розвідок, про що свідчить і низька затребуваність архівних матеріалів з фонду Товариства.

Метою статті є визначення співвідношення нових напрямів та форм роботи громадської організації – Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами – в добу «відлиги» з традиційними практиками, притаманними радянському тоталітаризму.

Методологія дослідження ґрунтується на цивілізаційному підході до осмислення історичного процесу й доповнюється людиноцентричними підходами. У роботі використано як загальнонаукові принципи (об'єктивності, системності, аналізу), так і спеціально-історичні – порівняльно-історичний, історико-джерелознавчий тощо. Особливістю дослідження є його опертя на матеріали архівного фонду Українського товариства дружби та культурного зв'язку із зарубіжними країнами (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОУ, фонд 5110), значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше. За змістовним наповненням це протоколи засідань правління Товариства, звіти Товариства та окремих відділів, довідка з окремих питань. Залучено також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ, фонд 1 – Центральний Комітет КП України). **Наукова новизна** зумовлена як розширенням джерельної бази, так і спробою обґрунтувати наявність соціальних та культурних трансформацій в українському суспільстві окресленого періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (далі скорочено УТДКЗ) проіснувало з 1926 року по 1992 рік. В ЦДАВОУ зберігаються матеріали з 1944 до 1992 року, тобто після повернення організації з евакуації в 1944 р. до часу припинення його діяльності. Така тривалість існування Товариства надає дослідникам можливість проаналізувати його розвиток на різних етапах радянського періоду. За Статутом це добровільне об'єднання українських радянських громадських організацій дружби і культурного зв'язку [7, арк.2].

До 1958 р. організація мала назву Українське товариство культурного зв'язку з закордоном, однак вже у вересні 1958 р. на засідання правління (протокол 22 від 10 вересня 1958 р.) виноситься питання «Про перебудову роботи Українського товариства культурного зв'язку з закордоном», наслідком розгляду якого стало рішення про перетворення організації на Українське товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами з метою покращення та залучення ширшої громадськості. Ухвалено проведення установчої конференції, а також створення до кінця року республіканських відділень товариств дружби, створених на той час вже на всесоюзному рівні – радянсько-китайської, радянсько-чехословацької, радянсько-румунської, радянсько-болгарської, радянсько-угорської, радянсько-німецької, радянсько-польської, радянсько-албанської, радянсько-італійської дружби. Відділення УТДКЗ пропонувалося створити в деяких містах, на окремих підприємства та в колгоспах [8, арк.81-82].

В січні наступного 1959 р. Рада Міністрів УРСР затвердила це рішення (постанова РМ від 19 січня 1959 р. № 52), а також визначила структуру та штат Товариства (42 штатні одиниці). В березні того ж року Республіканська конференція Товариства прийняла рішення про вступ до Союзу радянських товариств дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами, колективним членом якого воно було до припинення діяльності [9, арк.17]. Два документи надають можливість визначити кілька засадничих позицій: діяльність Товариства націлюється перш за все на встановлення зв'язків з соціалістичними країнами, вплив на які відтепер буде відбуватися не тільки на рівні державних органів, а на рівні громадського сектору. Включення до списку республіканських відділень товариства радянсько-італійської дружби вписується в тогочасний контекст, оскільки ще були сподівання на посилення ролі й місця компартії Італії у внутрішньому житті країни; мова йде про значне розширення залученості населення до роботи товариств (окремі міста, підприємства, колгоспи); УТДКЗ стає складовою частиною аналогічної союзної організації, що цілком відповідає інтересам московського центру.

Представляє інтерес процедура створення республіканського відділення товариства радянсько-італійської дружби. На засіданні правління (протокол № 1 від 05.01.1959 р.) затверджена ініціативна група, до складу якої ввійшли П. Ангеліна, М. Бажан, представники АН УРСР, міністр торгівлі УРСР, керівник порту м. Ялта, керівник клубу моряків Одеси. Повідомлено також про надходження 70 листів від установ та організацій з підтримкою ідеї створення відділення. Вхідження до ініціативної групи представників морських міст виглядає цілком зрозумілим, а присутність знаменитої тоді керівниці жіночої тракторної бригади з Донеччини П. Ангеліної виглядає як прояв «липової» демократії [10, арк. 6-7].

Первинною ланкою Товариства виступали секції, завданнями яких було підбір літератури для надсилання за кордон, вивчення матеріалів, які надійшли з-за кордону, робота з іноземними делегаціями, участь в ювілейних урочистостях, виступи на радіо для вітчизняної та зарубіжної аудиторії тощо. Кількість секцій коливалася, а їх набір став свідченням дотичності до завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Так, в 1953 році в Товаристві працює 12 секцій – суспільних наук, сільськогосподарських наук, літератури, театру, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, кіно і фото, науково-технічна секція, секція медичних наук, права, педагогічних наук. Три останні з'являються лише в цей рік і, таким чином, сфера впливу секцій охоплює практично всі галузі суспільного життя [11, арк. 1-4]. В 1958 р. створюється ще три секції – сходознавства, окрема секція фото та журналістики (протокол засідання правління 5 від 18.03. 1958 р.) [8, арк.17].

Наступною організаційною ланкою стали відділи, керівники яких були штатними працівниками Товариства. Кількість відділів значного коливання не мала: до 1958 року шість відділів – зарубіжних зв'язків, культури, преси та інформації, міжнародного книгообміну, фото, адміністративно-господарський відділ, з 1959 до 1968 року п'ять відділів – соціалістичних країн, капіталістичних країн, преси та інформації, радянської культури, адміністративно-господарський відділ. Структура другого періоду виглядає більш вибудованою і сприяє виконанню покладених завдань – завоювання симпатій до радянського народу з боку широких верств населення зарубіжних країн, пропаганда досягнень радянського суспільства, аналіз зарубіжних досягнень в науці і техніці та можливості їх застосування в УРСР та СРСР (протокол засідання правління № 3 від 14.05.1959 р. [10, арк.120-121].

Від характеристики структури Товариства переходимо до аналізу змістовної діяльності. Одним із головних показників тоталітарної системи визначається контроль правлячої партії за всіма ланками суспільного життя. Для підтвердження його наявності в діяльності УТДКЗ наведемо кілька прикладів і почнемо з аналізу зауважень від ЦК КП України щодо плану роботи Товариства на 1959 р. В липні 1958 р. Товариство направило план роботи наступного року, який зайняв 171 сторінку, що може свідчити про деталізацію всього циклу діяльності Товариства. У вступі відмічено, що план складено з урахуванням пропозицій від міністерств, Української ради професійних спілок, творчих спілок, а також з урахуванням зауважень від Державного комітету культурних зв'язків при Раді міністрів УРСР, тобто бачимо взаємодію громадської організації з органами виконавчої влади та інших громадських організацій. Однак ця процедура не стала запобіжником від ретельного аналізу плану з боку партійних діячів і надання низки зауважень:

- відсутність чіткості у визначенні матеріалів партійних з'їздів, які планується направити за кордон;
- недостатня кількість матеріалів, розроблених діячами Товариства, для надсилання в зарубіжні країни, оскільки в плані визначається лише Довідка про економічні та культурні досягнення УРСР;

– не враховані плани Державного комітету культурних зв'язків при Раді міністрів УРСР, зокрема проведення Днів угорської культури, Днів албанської культури, Днів болгарської культури (в листі до ЦК вказано на узгодженість плану з Держкомітетом?!);

– звертається увага на необхідність розширення зв'язків, особливо з капіталістичними країнами, активніше використання ЗМІ, наприклад журналу «Всесвіт», одним із засновників якого є Товариство;

– надається кілька зауважень щодо вдосконалення організаційної структури, наприклад недоцільність створення в кожній області більше одного відділення товариства дружби (виключення Закарпатська та Харківська області), бажаність створення окремої секції літератури, до якої залучити провідних літераторів країни;

– неспроможність підготувати якісно заплановану Довідку «Про головні напрями, форми і методи антирадянської пропаганди», оскільки в Товаристві відсутні необхідні матеріали і це взагалі не входить до його компетенції. У фіналі документу традиційна для характеристики взаємин правлячої партії та громадської організації вказівка – переробити план і подати на розгляд ЦК КП України до 05.04.1959 р. [12, арк. 1-6].

Стосовно останнього зауваження виникає питання до чієї компетенції входить підготовка контрпропагандистських матеріалів? Відповідь на питання знайдено в іншому архіві серед документів партійного центрального комітету.

В листі Міністерства закордонних справ до ЦК від 6 лютого 1961 р. інформується про отримання стенограми засідання Сенату та конгресу США з нагоди святкування українськими організаціями 43-ї річниці проголошення УНР. На засіданні виступили 12 осіб, в промовах багатьох з них звучало ім'я Т. Г. Шевченка як видатного українського діяча напередодні 100-річчя з дня смерті митця. Ця подія викликала серйозне занепокоєння і реакція демонструє прагнення залучити провідних журналістів, науковців, літературознавців до підготовки матеріалів про Т. Г. Шевченка українською та англійською мовами [13, арк. 15-17]. Для розробки контрпропагандистських матеріалів залучають «важку» артилерію, а УТДКЗ може виступити містком для розповсюдження цих матеріалів, тобто певна недооцінка ролі Товариства та його можливостей.

Найбільш активно Товариство діяло саме в напрямку розповсюдження літератури в зарубіжних країнах, однак і тут ознаки тоталітарної держави простежуються чітко, оскільки жодних матеріалів Товариство не направляло без дозволу державної установи так званого Головліту (Головного управління з охорони державних таємниць у пресі) і практика ця бере початок від 1945 р. Свідченням є дозволи Головліту на надсилання літератури по роках: 1945 р. – од.зб.7; 1946 р. – од.зб.102-103; 1947 р. – од. зб. 231-232, 1948р – од.зб.275, 1949 р. – од.зб.353-361, 1950 р. – од.зб.437, 1951р. – од. зб. 541-545, 1953 р. – од. зб.695,690; 1963 р. – од. зб. 1749 [14]. Для ілюстрації тематичного спрямування літератури для відправки за кордон, підготовлено діаграми (рис. 1 і 2) [15, арк. 11-12].

Найпомітнішим в даних діаграмах є значна перевага музичної літератури, яку надсилали до капіталістичних країн, і, на наш погляд, це свідчить про прагнення враховувати побажання замовників (літературу часто готували відповідно до запитів закордонних споживачів), а також про надання більш так би мовити «нейтральної» літератури. Поруч з цим, література політичного та соціально-економічного спрямування займала значне місце (приблизно чверть всієї надісланої літератури). Визначення чотирьох тематичних спрямувань виглядає цілком слушним для тогочасної практики і не змінюється для соціалістичних та капіталістичних країн.

Важливу роль для характеристики діяльності Товариства відіграють питання його контактів з центральними установами всесоюзного рівня, з нашої точки зору вони «укладаються» в характеристику системи.

Рис. 1. Література для відправки до соціалістичних країн у 1962 р. за тематичним спрямуванням (кількість назв)

Рис. 2. Література для відправки до капіталістичних країн у 1962 р. за тематичним спрямуванням (кількість назв)

Перш за все, звертаємо увагу на директивні рішення центрального органу щодо направлення матеріалів українською мовою: на початку 1956 р. правління (протокол 1 від 05 січня 1956 р.) розглядає лист від всесоюзного товариства про відсутність «необхідних умов для показу» кінофільмів українською мовою в Аргентині і приймає рішення відмовитися від їх направлення. Виникає закономірне питання про наявність/відсутність умов для показу іншомовних кінофільмів?! [16, арк.2]. Ще більш показовим видається рішення наступного року, коли правління розглядає черговий лист московського керівництва про припинення надсилання матеріалів українською мовою на адресу організацій Уругваю (протокол 10 від 24 травня 1957 р.), але продовження надсилання матеріалів російською мовою на ті ж адреси, що й раніше [17, арк.35-36]. І знову питання, риторичне, мабуть, українська діаспора в Уругваї почала спілкуватися російською мовою. В такому ж ракурсі певного приниження і недооцінки української культури сприймається рішення про святкування ювілейних дат М. Добролюбова, В. Белінського та М. Ломоносова в 1961 р. [18, арк.4].

Організаційна підпорядкованість республіканського товариства всесоюзному чітко прослідковується також в рішеннях запрошення іноземних делегацій та направлення радянських

делегацій та окремих осіб за кордон, набору об'єктів для показу іноземним делегаціям, необхідності постійного звітування та надання своїх пропозицій [16, арк.21-23]. На цьому тлі яскравим прикладом «демократії» є звернення від УТДКЗ до Президії Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами з *проханням прийняти* (курсив наш – Г.Д.) Українське товариство до свого складу [10, арк.84-85].

Безумовно, Товариство знаходилося в орбіті рішень партійного й державного керівництва, що представляється цілком закономірним не тільки для радянської системи. Так, приймається рішення про припинення надсилання за кордон літератури, в якій присутні положення, засуджені після розвінчання культу особи Сталіна, використовуються застарілі цифри [19, арк.7], кілька разів змінюється тактика стосовно контактів з Федеративною Народною Республікою Югославією [17, арк. 4, 91, 99]. Стратегічні цілі товариства коригуються відповідно до партійних рішень, наприклад, після відомого висновку XX з'їзду КПРС про можливість мирного співіснування країн соціалістичних та капіталістичних країн та можливість уникнення ядерної війни головна увага в діяльності Товариства зорієнтована на зміцнення контактів з організаціями та установами капіталістичних країн, підготовку матеріалів для дискусії про можливість уникнення ядерної війни, пропозиція проведення міжнародної зустрічі економістів, істориків та філософів «Роззброєння та економічний розвиток» [20, арк. 3; 9, арк.1], а серед форм діяльності відносно нові: запровадження і збільшення прикордонних обмінів, направлення до Угорщини газети «Закарпатська правда» угорською мовою, підтримка приватного листування, заклики до активного залучення громадськості до діяльності республіканського та місцевих товариств [21, од.зд.842, арк.3; од.зб.1090, арк.9,14,21].

З метою створення більш повної картини діяльності Товариства наведемо декілька кількісних показників, при цьому ми свідомі факту можливого коригування радянської статистики на всіх рівнях відповідності до цілей її створення. В довідці за 1958 р. позначається, що до роботи десяти секцій залучено більше 300 осіб, а їх очільники представляють верхівку радянської інтелігенції – представники Академії наук України на рівні академіків, член-кореспондентів, керівників секцій, заслужені діячі мистецтв тощо [9, арк.9-10]. За даними наступного року зазначено 11 секцій, а кількість залучених до їх роботи зросла до 700 осіб – представників громадськості. Цього ж року діяло дев'ять відділень УТДКЗ, в яких працювало 408 членів правління, був задіяний 761 колективний засновник Товариства, з яких 223 представляли промислові підприємства, 146 – колгоспи і радгоспи, 179 – вищі навчальні та наукові заклади, школи [22, арк. 3-4].

Станом на 1964 рік наводяться дані про існування 13 республіканських товариств, 98 обласних, міських, районних та місцевих товариств, 200 колективних членів, 14 галузевих секцій. В цей же рік Товариство підтримувало контакти з 464 організаціями, установами та окремими особами в 79 країнах світу; з них 295 організацій в 67 капіталістичних та 169 організацій в 12 соціалістичних країнах, а за 1963 рік Товариство прийняло 55 тисяч туристів [23, арк. 1-2].

На останок, про мову досліджуваних документів. В цьому аспекті також спостерігаються постійні коливання та переходи – протоколи засідань правління за 1953-1955 рр. подано російською мовою [од. зб. 626, 697, 772], в 1956 р. частина протоколів російською, частина українською [од. зб. 842], 1957 р. – українською мовою, але з купою русизмів [од. зб. 895], від 1958 р. і до завершення періоду «відлиги» українською мовою з частковим дублюванням російською мовою [од. зб. 964, 1088, 1793].

Висновки. Наведений аналіз документів та матеріалів діяльності Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами надає можливість зробити наступні висновки:

– по перше, період «відлиги» став часом певних трансформацій українського суспільства: було якби «привідкрито» залізну завісу попередніх років, що проявилось в збільшенні

інформації про життя громадян в інших країнах та нашої республіки для них, збільшенні обмінів делегаціями;

– по-друге, період характеризується суперечливими показниками, наприклад вказана інформація обмежується та фільтрується, умови відбору учасників зарубіжних поїздок регламентується низкою показників тощо;

– в третє, маємо чіткі ознаки радянського тоталітаризму – партійний контроль, підпорядкованість державним установам, диктат центру, перевага кількісних даних у формах звітності, організаційна побудова в жорсткій вертикалі, різниця в підходах до роботи з організаціями та установами соціалістичних та капіталістичних країн;

– в четверте, з'являються нові форми роботи, які можна визначити як «м'яка сила», максимальне залучення громадськості, всеохопленість сфер суспільного життя та різних верств населення республіки.

В перспективі планується аналіз діяльності Товариства на наступних етапах радянської дійсності.

Література

1. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. Закон України № 4579-IX від 21.08.2025 р., із змінами, внесеними згідно із Законом № 4783-IX від 11.02.2026. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text>.

2. Плохій С. Присмерк імперії. Російсько-українська війна очима історика. К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2025. 376 с.

3. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія/ Від. ред. В. М. Даниленко; ред-упоряд. Н. О. Лаас. К.: Інститут історії України НАН України, 2014–697 с.

4. В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». 2-ге вид. К.: Наш формат, 2022. 528 с.

5. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія: монографія. / вид 2-ге. Одеса: ВД «Гельветика», 2022. 432 с.

6. Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття/ перекл. З англ. П. Грицак. Львів: Човен, 2019. 384 с.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ), ф. 5110, оп. 1, од.зб. 1090. Довідка про роботу Товариства у 1959 р.

8. Там само. Од.зб. 964. Протоколи засідань правління за 1958 р.

9. Там само. Од. зб. 967. Довідка про роботу Товариства за 1958 р.

10. Там само. Од. зб. 1088. Протоколи засідань правління 1959 р.

11. Там само. Од.зб. 653. Звіт про роботу відділу соціалістичної культури за 1953.

12. Там само. Од.зб.1092. Зауваження ЦК КПУ до плану роботи УТДКЗ на 1959 р.

13. ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, од.зб.5375. Довідки відділів ЦК з питань міжнародної діяльності.

14. ЦДАВОУ, фонд 5110, оп.1. Листування з Головлітом.

15. Там само. Од. зб. 1540. Звіт про роботу Товариства за 1962 р.

16. Там само. Од.зб.842. Протоколи засідань правління 1956 р.

17. Там само. Од.зб.895. Протоколи засідань правління 1957 р.

18. Там само. Од.зб.1512. План роботи секції суспільних наук на 1961 р.

19. Там само. Од.зб.964. Протоколи засідань правління за 1958 р.

20. Там само. Од.зб.967. Довідка про роботу Товариства за 1958 р.; од.зб.1512. План роботи секції суспільних наук на 1961 р.

21. Там само. Од.зб.842. Протоколи засідань правління 1956 р.; од. зб. 1090. Довідка про роботу Товариства за 1959 р.

22. Там само. Од.зб.1090. Довідка про роботу Товариства за 1959 р.

23. Там само. Од.зб.1793 Довідка про дружні та культурні зв'язки УТДКЗ за 1964 р.

References

1. Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiaty Ukrainskoho narodu [On the principles of the state policy of the national memory of the Ukrainian people]. Zakon Ukrainy № 4579-IX vid 21.08.2025 r., iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonom № 4783-IX vid 11.02.2026. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text>. [in Ukrainian].
2. Plokhii, S. (2025). *Prysmernk imperii. Rosiisko-ukrainska viina ochyma istoryka* [Twilight of the Empire. The Russian-Ukrainian War through the Eyes of a Historian]. Kyiv: DUKH i LITERA. [in Ukrainian].
3. *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia* [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph]. V. M. Danylenko; N. O. Laas (Eds.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Viatrovych, V. (2022). *Notatky z kukhni «perepysuvannia istorii»* [Notes from the kitchen “rewriting history”]. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
5. Kahanov, Yu. O. (2022). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versii: monohrafiia* [Construction of the “Soviet Man” (1953–1991): Ukrainian version: monograph]. Odesa: VD «Helvetyka». [in Ukrainian].
6. Dzhadt, T., & Snaider, T. (2019). *Rozdumy pro dvadtsiate stolittia* [Reflections on the 20th century]. (Trans. from English by P. Hrytsak). Lviv: Choven. [in Ukrainian].
7. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali TSDAVOU), fond. 5110, opys 1, odynytsia zberezhenia abo sprava* [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as the Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine), fund. 5110, description 1, storage unit or case]. [in Ukrainian].
8. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (dali TSDAHOU) , fond. 5110, opys 1, odynytsia zberezhenia abo sprava* [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (hereinafter referred to as the Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies), fund. 5110, description 1, storage unit or case]. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 355.3:94(100:477.87)«1916/1917»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.8>

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (zulyak@tnpu.edu.ua)

Ivan ZULYAK

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 M. Krivonosa street, Ternopil, Ukraine, 46027 (zulyak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Ярослав БОГДАН

здобувач вищої освіти

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Slawko2008@gmail.com)

Yaroslav BOGDAN

third-level higher education applicant

Ternopil National Pedagogical School Volodymyr Hnatiuk University, 2 M. Krivonosa Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (Slawko2008@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6965-9863>

ДИСЛОКАЦІЯ І ПЕРЕМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АРМІЇ У ТЕРНОПОЛІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1916–1917 РР.)

Анотація. *Мета статті* – дослідити особливості дислокації та переміщення підрозділів російської окупаційної армії на території Тернополя у 1916–1917 рр., виявити чинники, що визначали їх розташування та пересування, оцінити вплив військової присутності на місцеве населення і соціально-економічну ситуацію міста в умовах Першої світової війни. **Методологія дослідження.** У роботі застосовано комплекс методів, що дозволяє всебічно проаналізувати дислокацію та переміщення підрозділів російської окупаційної армії у Тернополі в 1916–1917 рр. Передусім використано історико-архівний підхід, який передбачав опрацювання військових донесень, наказів, карт дислокації тощо. Для встановлення послідовності подій та уточнення маршрутів переміщень застосовано хронологічний і порівняльний аналіз, що дозволив зіставити інформацію з різних джерел та оцінити її достовірність. Виявлено стратегічні й логістичні чинники, що визначали розташування військ. Системний підхід розглядав дислокацію та переміщення військ як частину військово-організаційної системи, що взаємодіяла з політичними, соціальними та економічними процесами в окупованому регіоні. **Наукова новизна.** У статті чи не вперше проаналізовано процеси дислокації та переміщення підрозділів російської окупаційної армії на території Тернополя упродовж 1916–1917 рр., систематизовано маршрути переміщень і встановлено взаємозв'язок між стратегічними рішеннями командування та соціально-економічними умовами міста. Дослідження дозволяє розширити розуміння впливу окупаційного режиму на повсякденне життя населення Тернополя та вносити нові дані у дослідження локальної історії Першої світової війни в західноукраїнському регіоні. **Висновки.** Дослідження дозволило встановити особливості дислокації та переміщення підрозділів російської окупаційної армії у Тернополі упродовж 1916–1917 рр. Виявлено, що розташування російських окупаційних військ визначалося стратегічними

та логістичними чинниками, наявністю інфраструктури, транспортних шляхів та доступністю території для розміщення гарнізонів. Результати роботи розширюють розуміння локальної історії Першої світової війни та створюють основу для подальших досліджень військової організації та окупаційних практик у західноукраїнському регіоні.

Ключові слова: Перша світова війна, Тернопіль, російська окупаційна армія, дислокація військ, переміщення підрозділів.

DISLOCATION AND MOVEMENT OF UNITS OF THE RUSSIAN OCCUPATION ARMY IN TERNOPIIL DURING THE FIRST WORLD WAR (1916–1917)

Abstract. The aim of this article is to examine the characteristics of the dislocation and movement of units of the Russian occupation army within the territory of Ternopil in 1916–1917, to identify the factors that determined their deployment and mobility, and to assess the impact of the military presence on the local population and the socio-economic situation of the city under the conditions of the First World War. **Research Methodology.** The study employs a combination of methods that allows for a comprehensive analysis of the dislocation and movement of Russian occupation units in Ternopil in 1916–1917. Primarily, a historical-archival approach was applied, involving the examination of military reports, orders, dislocation maps, and related documents. Chronological and comparative analyses were used to establish the sequence of events and clarify movement routes, enabling cross-referencing of data from various sources and assessment of their reliability. Strategic and logistical factors influencing troop deployment were identified. A systems approach was applied, considering the dislocation and movement of troops as part of a military-organizational system interacting with political, social, and economic processes in the occupied region. **Scientific Novelty.** For the first time, the article analyzes the processes of dislocation and movement of Russian occupation army units in Ternopil during 1916–1917. Movement routes have been systematized, and the relationship between strategic command decisions and the socio-economic conditions of the city has been established. The study broadens the understanding of the impact of the occupation regime on the everyday life of Ternopil's population and contributes new data to the study of local history of the First World War in the Western Ukrainian region. **Conclusions.** The study identifies the characteristics of dislocation and movement of Russian occupation army units in Ternopil during 1916–1917. It has been established that the deployment of Russian occupation forces was determined by strategic and logistical factors, the availability of infrastructure, transportation routes, and the accessibility of territories for garrison placement. The results enhance the understanding of the local history of the First World War and provide a basis for further research on military organization and occupation practices in the Western Ukrainian region.

Key words: First World War, Ternopil, Russian occupation army, troop dislocation, unit movements.

Постановка проблеми. Питання дислокації та переміщення підрозділів російської окупаційної армії на території Тернополя під час Першої світової війни залишається недостатньо дослідженим у науковій літературі. Постановка проблеми зумовлює необхідність комплексного аналізу дислокації та переміщень військових підрозділів із використанням архівних матеріалів, картографічних даних та документів місцевої адміністрації, що дозволяє відтворити повну картину окупаційної присутності та її наслідків.

Мета статті – дослідити особливості дислокації та переміщення підрозділів російської окупаційної армії на території Тернополя у 1916–1917 рр., виявити чинники, що визначали їх розташування та пересування, оцінити вплив військової присутності на місцеве населення і соціально-економічну ситуацію міста в умовах Першої світової війни.

Аналіз досліджень та публікацій. Досліджувана проблема не висвітлена в українській історіографії. Однак ті чи інші загальні питання, дотичні до її аналізу, пов'язані з подіями Першої світової війни, певною мірою вже вивчені. До відомих дослідників належать О. Рєєнт та Б. Янишин [1, с. 3–33], О. Рєєнт [2, с. 2–17], В. Головченко та В. Солдатенко [3], О. Рєєнт та Б. Янишин [4, с. 4–21], В. Окаринський [5], С. Орлик [6], І. Зуляк та С. Сегеда [7, с. 48–62],

І. Зуляк та А. Кліш [8, с. 190–203], І. Зуляк та В. Ковбаса [9, с. 46–54], І. Зуляк та Я. Богдан [10, с. 34–41; 11, с. 73–73; 12, с. 115–118; 13, с. 63–70] та інші. **Оснoву джерельної бази** складають видання «Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників» [14] та архівні справи фонду Р-302 «Військовий комендант м. Тернополя» Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.) [15–20].

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша світова війна виступила своєрідним вододілом у розвитку людства: вона підсумувала тенденції «довгого» ХІХ ст. та водночас істотно окреслила основні напрямки глобального розвитку впродовж наступних десятиліть [4, с. 4]. Українські території зазнали значних руйнувань: від початку бойових дій улітку 1914 р. Галичина, Волинь та, у меншому обсязі, Центральна Україна перетворилися на один із головних театрів воєнних дій на сході Європи [2, с. 528]. На тлі цих подій важливого значення набуває аналіз діяльності окупаційних адміністрацій у містах, які опинилися у центрі військових операцій. У документах військової адміністрації Тернополя 1916–1917 рр. відображено різні аспекти функціонування гарнізону, зокрема питання дислокації військових підрозділів, організації їхнього матеріально-технічного забезпечення, кадрових змін, взаємовідносин із союзними військовими частинами та взаємодії військової адміністрації з місцевими органами влади.

У документах військової адміністрації Тернополя 1916–1917 рр. відображено різні аспекти функціонування гарнізону, зокрема питання дислокації військових підрозділів, організації їхнього матеріально-технічного забезпечення, кадрових змін, взаємовідносин із союзними військовими частинами та взаємодії військової адміністрації з місцевими органами влади. Зокрема, 16 жовтня 1916 р. у рапорті командира 6-го легкого артилерійського дивізіону, адресованому військовому комендантові Тернополя, повідомлялося про прибуття підпорядкованого підрозділу до міста. Згідно з документом, дивізіон прибув залізничним транспортом чотирма ешелонами 29–30 вересня поточного року. У рапорті наведено відомості про чисельність особового складу: 1 штаб-офіцер, 20 обер-офіцерів, 2 лікарі, 2 військові чиновники та 817 нижніх чинів. Кінний склад налічував 688 коней [15, арк. 16].

До обозу дивізіону входили 9 парних артилерійських возів, 3 інструментальні вози, 1 віз для перевезення дивізіонної майстерні, 2 аптечні двоколки, 1 ветеринарна двоколка, 3 двоколки для транспортування хворих і поранених, 8 господарських двоколок, 17 інтендантських парних возів та 7 польових кухонь. Крім того, зазначалася наявність автотранспорту – три три-тонні вантажні автомобілі, один вантажний двотонний автомобіль, два мотоцикли з ящиками та два екіпажі. Після прибуття дивізіон розквартировано та розміщено табором у місті [15, арк. 16].

В іншому документі, адресованому військовому коменданту Тернополя, повідомлялося про подальше переміщення дивізіону. Згідно з телеграфним розпорядженням командування, підрозділ виступив із міста у визначеному порядку [15, арк. 19]. Його маршрут пролягав через Чортків, Устечко та Городенку в напрямку Коломиї [15, арк. 20]. У службовому повідомленні жовтня 1916 р. також зазначалося, що тимчасовим місцем перебування одного з підрозділів батальйону було місто Дубно [15, арк. 60].

Окремі документи відображають заходи військового командування щодо забезпечення безпеки у прифронтовій зоні. Так, 6 червня 1916 р. у службовому листі до військового коменданта Тернополя повідомлялося про пересилання копії таємного наказу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, доведеного до відома підпорядкованих військових частин [15, арк. 67]. У наказі наголошувалося на випадках використання ворожими агентами маскування шляхом переодягання у форму офіцерів, лікарів, військових чиновників, уповноважених Червоного Хреста та сестер милосердя. З метою запобігання подібним випадкам – усіх

офіцерів, військових лікарів, чиновників військового відомства та сестер милосердя зобов'язували під час виїзду за межі місця дислокації мати при собі посвідчення особи з фотокарткою, засвідчені підписом і печаткою командира відповідної військової частини або установи [15, арк. 68]. Термін оформлення таких посвідчень встановлювався до 1 липня 1916 р., а всі особи, які прибували до військових частин після цієї дати, мали отримувати їх в обов'язковому порядку [15, арк. 68].

Документи також містили відомості про дислокацію окремих підрозділів у Тернополі та його околицях. Зокрема, у службовому повідомленні подано інформацію про прибуття та розташування особового складу 11-го авіаційного загону. Згідно з наказом командира підрозділу, для обліку і контролю прибулих офіцерів та нижніх чинів необхідно подавали відповідну інформацію. Авіаційний загін розмістили у Малій Плотичі та на околицях, розташованих на північ від Тернополя [15, арк. 79].

Важливі відомості про функціонування військової авіації містяться у рапорті командира авіаційного дивізіону, адресованому військовому коменданту міста. У документі повідомлялося про завершення будівництва залізничної тупикової колії на ділянці Тернопіль-Озерна, що мала забезпечити зручність транспортування та складання літаків. Безпосередньо біля колії планувалося облаштувати аеродром, на якому здійснювалися б операції зі спуску та підйому літаків. У зв'язку з цим пропонувалося розмістити командування авіаційної бази, а також склади бензину, мастильних матеріалів і бомб поблизу аеродрому, однак поза межами міста [16, арк. 18].

У іншому оперативному повідомленні зазначалося, що через значну завантаженість міста військовими та тилловими установами розміщення підрозділів 45-го корпусу безпосередньо в Тернополі не допускалося. Натомість дозволялася дислокація у прилеглих населених пунктах, розташованих на схід від міста, за умови, що відповідні села не були зайняті тилловими установами фронту та армії [15, арк. 95].

У телеграмі, адресованій військовому комендантові Тернополя, а також командуванню військових частин у Чернівцях та штабу армійських з'єднань, містилося розпорядження щодо термінового виділення офіцерського складу для потреб 45-й армійського корпусу. Згідно з наказом, начальнику 3-ї запасної бригади доручалося негайно виділити зі змінного складу запасних частин **100 офіцерів**, а також додатково **40 офіцерів із підпорядкованих формувань ополчення**. Загальна кількість особового складу, що підлягала відрядженню, становила **140 офіцерів**. Зазначених військовослужбовців зобов'язували до 25 червня 1917 р. прибути у розпорядження військового коменданта Тернополя. Метою такого розпорядження було оперативне доукомплектування офіцерськими кадрами підрозділів 45-го армійського корпусу [17, арк. 1].

У телеграмі, надісланій начальникові гарнізону Тернополя містилося термінове розпорядження щодо перерозподілу офіцерського складу між військовими частинами. Копії документа скеровували командиріві 41-й армійського корпусу, штабу 7-ї армії та штабу корпусу. У документі зазначалося, що з числа **250 офіцерів**, призначених для 45-й армійського корпусу, необхідно **негайно відрядити 70 офіцерів** до 4-й армійського корпусу, розташованого в районі Козови для доукомплектування **підрозділів корпусу, які зазнали значних втрат під час бойових дій** [17, арк. 8]. До 45-й армійського корпусу відряджали і **трьох прапорщиків** – Тереховича, Бауде та Дорохова, які на то час перебували в Чернігові для **поповнення особового складу корпусу**, який потребував кадрового підсилення [17, арк. 9].

У таємному розпорядженні від 27 квітня 1917 р. командування 7-ї армії військовому комендантові Тернополя повідомляло про необхідність розвантаження міста від значної кількості військових установ і підрозділів. Передбачалося негайно вивести з міста і розмістити

в інших населених пунктах низку військово-адміністративних і тилових структур. До їх числа належали загальний корпусний суд, військовий слідчий та прокурор корпусного суду, штаб 48-ї бригади ополчення, управління 1-го важкого артилерійського дивізіону, управління 202-ї та 205-ї артилерійських бригад, управління 14-го інженерного загону, а також інтендантські та матеріальні склади декількох військових частин, зокрема підрозділів сибірських стрілецьких полків. Йшлося про склад амуніції 47-го Сибірського полку та речові склади 45-го, 46-го, 48-го і 52-го сибірських полків [18, арк. 2].

Окрему групу документів становить службове листування щодо взаємовідносин із військовослужбовцями союзних держав. У службовому листі, адресованому коменданту Тернополя, наведено витяг із листування командира корпусу щодо поведінки нижніх чинів бельгійського підрозділу. Прапорщик Іванов охарактеризував дії військовослужбовців Брадфера, Дельпорта та Галанда як «викличні», однак у документі підкреслювалося, що конкретних фактів порушення дисципліни не зафіксовано. Згідно з правилами бельгійського військового статуту, нижнім чинам дозволялося паління на вулиці, тому така поведінка не могла розглядатися як дисциплінарний проступок [15, арк. 144].

У подальших роз'ясненнях наголошувалося, що бельгійський підрозділ був частиною армії союзної держави, а тому до його військовослужбовців не можуть застосовуватися дисциплінарні норми російської армії. Водночас зазначалося, що прапорщик Іванов не володів французькою мовою, що ускладнило комунікацію. У документі підкреслювалося, що застосування сили або погроз зброєю щодо військовослужбовців союзного підрозділу є неприпустимим [15, арк. 145]. У випадку виникнення подібних ситуацій офіцер мав доповісти комендантові, який через відповідні канали повідомляв командування бельгійського дивізіону або штаб корпусу. У цьому контексті наголошувалося на необхідності дотримання наказу військам Південно-Західного фронту, що регламентував належне ставлення до союзних військових частин [15, арк. 146].

У таємному службовому листі військовому коменданту Тернополя повідомлялося про кадрові зміни, пов'язані з реорганізацією військового підрозділу. У зв'язку з переформуванням батальйону в полк прапорщик Баляев мав повернутися до складу підрозділу для виконання обов'язків командира роти. У зв'язку з цим порушувалося клопотання про його звільнення з посади ад'ютанта військового коменданта та відрядження до батальйону. Натомість на цю посаду пропонувалося призначити прапорщика Кисельова, який, як зазначалося в документі, відповідав вимогам служби [15, арк. 149].

У рапорті, адресованому військовому комендантові Тернопільського гарнізону, повідомлялося про передислокацію 21-ї піхотної запасної бригади до міста. Для її розміщення відведено приміщення на площі Собеського, будинок 1 [15, арк. 159]. Документи 1917 р. відображали подальший розвиток військово-адміністративної системи гарнізону. У службовому листі начальника Волинської міської поліції до військового коменданта Тернопільського гарнізону порушувалося питання участі представника військового відомства у роботі квартирної комісії, що займалася питаннями розміщення військовослужбовців у місті [16, арк. 1]. У телеграмі начальника штабу 11-ї армії повідомлялося про відрядження до Тернополя підпоручика Златогорова з метою проведення інформаційного повідомлення для офіцерів і солдатів гарнізону. У документі містилося прохання забезпечити офіцерові необхідне сприяння та надати приміщення для проведення заходу, за можливості використавши для цього приміщення кінематографу [16, арк. 15].

Подальші документи червня 1917 р. відображають організацію функціонування гарнізону, зокрема питання розквартирування військових підрозділів, переміщення тилових установ і медичних закладів. У рапорті, адресованому начальнику гарнізону, повідомлялося про

стан розташування батальйонного штабу та звільнення приміщень, визначених для його розміщення [16, арк. 24].

У службовому повідомленні штабу VII армійського корпусу зазначалося, що частина військових і тилових установ ще не була виведена з Тернополя через організаційні причини, зокрема відсутність вказівок щодо їхнього подальшого розміщення або необхідність завершення службових справ у місті [16, арк. 28]. Інші документи повідомляли про прибуття до міста 1-го Аргунського козацького полку та подальшу організацію його передислокації. У рапорті зазначалося, що на час прибуття полку місто перебувало у незадовільному санітарному стані, а необхідні приміщення для розміщення підрозділу були відсутні [16, арк. 30]. Подальші телеграми містили розпорядження щодо зміни маршруту руху підрозділу та підтвердження його скерування до Тернополя [16, арк. 31, 33].

Документи також містили відомості про організацію медичного забезпечення гарнізону. Зокрема, у рапортах головного лікаря 35-го запасного госпіталю повідомлялося про переведення цього медичного закладу до Бучача та завершення його передислокації [16, арк. 35, 37]. У низці документів порушувалися питання організації роботи гарнізонної адміністрації, зокрема створення комісії для виведення військових установ із міста та координації цього процесу [16, арк. 40, 57]. Телеграми також повідомляли про направлення до гарнізону додаткових офіцерів та службовців для виконання адміністративних функцій [16, арк. 42, 62, 68, 84].

У документі викладено правила поведінки військовослужбовців, які пересувалися з прохідним свідоцтвом. Військовослужбовець повинен дотримуватися дисципліни, поводитися ввічливо та коректно, дотримуючись свого звання. У разі, якщо під час шляху він зазнавав образ від цивільного населення, мав право звертатися зі скаргою до відповідних сільських, волосних або поліцейських органів, а у випадках військової необхідності – до першого за маршрутом військового начальника [20, арк. 18].

Під час проходження через села чи міста, військовослужбовець мав пред'являти своє прохідне свідоцтво місцевим органам влади та при необхідності просити допомоги від населення у забезпеченні їжею або місцем для ночівлі з оплатою за рахунок виданих йому на це грошей. У пунктах розташування військові частини, дозволялося звертатися до командирів підрозділів із проханням про тимчасовий відпочинок або забезпечення продовольством [20, арк. 18]. Якщо під час шляху військовослужбовець захворів, його зобов'язували з'явитися до місцевого військового начальника або, у випадку неможливості, просити місцеву владу про доставку до найближчого медичного закладу та негайне повідомлення про стан здоров'я його командира [20, арк. 18].

Пересування мало здійснюватися без зупинок у дорозі без спеціального дозволу військового начальства. На вимогу цивільних або поліцейських органів, а також військових начальників, прохідне свідоцтво пред'являлося у будь-який час доби. За порушення дисципліни або неналежну поведінку військовослужбовець передавався до місцевого військового начальника для подальшого направлення за призначенням [20, арк. 18].

При слідуванні у складі команд самовільне відхилення від маршруту тягло за собою дисциплінарні стягнення. У разі непередбаченої зупинки під час шляху необхідно було повідомити першого зустрічного військового начальника або відповідні органи влади, а на залізничних станціях та пароплавних пристанях – коменданта станції чи жандармів для підтвердження причини зупинки у прохідному свідоцтві [20, арк. 18].

Після прибуття до місця призначення, військовослужбовця зобов'язували з'явитися до підрозділу або установи, куди його скеровували, та пред'явити прохідне свідоцтво. Якщо прибуття відбулося раніше встановленого терміну, залишені кошти для харчування залишалися у його розпорядженні. У випадку запізнення до шести днів і за наявності законних причин

затримки він міг бути звільнений від дисциплінарного покарання, але запізнення понад шість днів вважалося самовільним залишенням частини [20, арк. 18]. Місцеві сільські, волосні та поліцейські органи зобов'язували надавати військовослужбовцям із прохідним свідоцтвом усю законну допомогу. У разі раптової смерті, місцева влада мала негайно повідомити військового начальника, передати усі належні державні та особисті кошти і речі померлого, а також відповідні документи [20, арк. 18].

Серед матеріалів справи містяться й документи, що відображали повсякденні аспекти військової служби. Зокрема, заява молодшого унтер-офіцера Михаїла Дворника повідомляв про втрату Георгіївського хреста IV ступеня, яку він просив внести до офіційного наказу [16, арк. 45]. Інший документ містив клопотання підпоручика щодо збереження службової квартири у зв'язку з рішенням квартирної комісії про скорочення житлової площі [16, арк. 68 зв.].

Важливим джерелом для вивчення структури військової адміністрації міста був документ № 104 за 1917 р., у якому подано детальний перелік розквартированих у Тернополі військових частин, санітарних підрозділів та адміністративних установ. У документі зазначалися місця розташування управління губернатора, поліції, установ Міністерства землеробства Південно-Західного фронту, навчальної дирекції, а також органів гарнізонного управління, зокрема канцелярії начальника гарнізону та управління коменданта міста [16, арк. 104].

Окрім того, документ фіксував місця розташування різних військових підрозділів. Зокрема, робочої роти, піхотних полків, 283-го піхотного запасного полку, контррозвідального відділу XI армії та інших структур гарнізону [16, арк. 104 зв.]. Окрему групу становили санітарні та медичні установи, серед яких санітарна автомобільна колона Червоного Хреста, дезінфекційні підрозділи, канцелярія пунктів Червоного Хреста, військові санітарні автомобільні відділи та мобільна авіаційна база [16, арк. 104 зв.].

У «Правилах ведення санітарного квитка, визначався порядок обліку та супроводу військовослужбовців, яких направляли на лікування до медичних установ. Згідно з інструкцією, кожен військовий чин, якого скеровували на лікування до лазарету, госпіталю, лікарні або санітарної станції, мав бути забезпечений санітарним квитком встановленого зразка на бланку з печаткою частини. Документ підписувався лікарем військової частини, а у підрозділах, де лікаря не було – начальником частини [19, арк. 28 зв.].

Санітарний квиток отримував номер, який також зазначався на всіх його відривних частинах. Цей номер відповідав запису, під яким хворого вносили до книги обліку хворих у частині. Після прибуття військовослужбовця до лікувального закладу, канцелярія госпіталю вносила необхідні відомості до відривного талону. Після встановлення точного діагнозу госпітальний ординатор не пізніше третього дня перебування хворого, передавав відповідний відривний талон до канцелярії госпіталю, яка того ж дня надсилала його до військової частини, з якої прибув хворий, для передачі лікарю [19, арк. 28 зв.].

У випадку зміни діагнозу аналогічні відомості вносилися до наступних відривних талонів. Якщо хворого переводили до іншого лікувального закладу, канцелярія установи, що здійснювала переведення, робила відповідну відмітку про дату відправлення в одному з відривних талонів. Після прибуття пацієнта до нового медичного закладу канцелярія заповнювала решту необхідних граф і надсилала цей талон до тієї військової частини, звідки хворий був направлений до першого лікувального закладу [19, арк. 28 зв.].

У разі виписування військовослужбовця з лікувального закладу або його смерті, робилася відповідна відмітка у нижній частині санітарного квитка. Квиток із невикористаними відривними талонами повертався до військової частини, з якої хворий був направлений, для передачі лікарю. Отримані у частині відривні талони лікар систематизував за номерами, а після повернення основного квитка його наклеювали на зворотний бік першого аркуша. Санітарні квитки

підшивалися в алфавітному порядку за прізвищами хворих, зберігалися упродовж одного року, після чого підлягали знищенню [19, арк. 28 зв.].

У документі військової прокуратури 1-ї армії, адресованому військовому комендантові Тернополя, містилося розпорядження негайно звільнити з-під варти двох військовослужбовців. Йшлося про солдатів 91-й піхотного Двінського полку – Мойсея Зільбермана та Меєра Зака, які утримувалися на гарнізонній гауптвахті. Військовий прокурор вимагав негайно звільнити їх і направити до своєї військової частини [19, арк. 2]. У документі, надісланому до коменданта Тернополя представники комітету офіцерських депутатів зверталися з проханням видати розпорядження про звільнення з-під арешту рядового Семена Шагарова – військовослужбовця 125-ї окремої роти 288-й піхотного запасного полку. Зазначалося, що звільнення необхідне для забезпечення його участі в засіданні полкового комітету, де планувалося отримати від нього свідчення. При цьому передбачалося, що солдата конвоюватимуть [19, арк. 25].

У документі, надісланому до коменданта м. Тернопіль у травні 1917 р., командир 204-та артилерійська бригада звертався з проханням звільнити з-під арешту підпоручика Данилова – військовослужбовця 2-й окремих важкий артилерійський дивізіон. У зверненні зазначалося, що офіцер утримувався на гарнізонній гауптвахті Тернополя, однак двотижневий термін його перебування під арештом уже закінчився, у зв'язку з чим просили видати розпорядження про його звільнення. Документ підписано полковником – командиром бригади, а також виконувачем обов'язків бригадного ад'ютанта у чині прапорщика, що засвідчувало офіційний характер звернення та його належність до системи військового управління діючої армії [19, арк. 33].

Висновки. Дослідження дислокації та переміщення підрозділів російської окупаційної армії у Тернополі в 1916–1917 рр. свідчить, що місто було важливим стратегічним центром для російських військ. Його розташування дозволяло контролювати транспортні шляхи та оперативно реагувати на зміни фронтової ситуації. Військові підрозділи постійно переміщувалися, змінюючи розташування залежно від потреб фронту, що відображало нестабільність воєнного часу. Дослідження аналізованих процесів дозволяє глибше зрозуміти особливості функціонування окупаційної армії та її вплив на соціально-економічну ситуацію в місті, підкреслюючи важливість Тернополя як вузла військової та адміністративної діяльності під час Першої світової війни.

Література

1. Реєнт О. П., Янишин Б. М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3–33.
2. Реєнт О. Україна в першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. *Terra Cossacorum: студії з давньої історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанова*. К., 2007. 566 с.
3. Головченко В.І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К., 2009. 448 с.
4. Реєнт О. П., Янишин Б. М. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 4–21.
5. Окаринський В. Тернопіль: люди, історія (від давнини до 1991 р.). Тернопіль, 2017. 512 с.
6. Орлик С. В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. К., 2018. 806 с.
7. Зуляк І., С. Сегеда. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії). *Український історичний журнал*. 2022. № 1. С. 48–62.
8. Зуляк, І., Кліш А. Використання російською армією транспортних комунікацій в умовах Першої світової війни (на прикладі Тернопільської губернії). *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 190–203.
9. Zulyak, I. & Kovbasa, V. (2023). Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovina (1914–1917). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 26, 43–54. doi: 10.24919/2519-058X.26.275199.

10. Іван Зуляк, Ярослав Богдан. Матеріально-фінансове забезпечення російської окупаційної армії у Тернопільській губернії (1914–1915 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2024. Випуск 1. С. 34–41.
11. Іван Зуляк, Ярослав Богдан. Декларативні наміри російської окупаційної влади щодо надання допомоги місцевому населенню Тернопільської губернії у 1914 р. *На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять. Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-й річниці початку Великої війни 1914–1918 рр., Чернівці, 27–28 вересня 2024 р. Матеріали і тези доповідей* / Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. С. 73–75.
12. Іван Зуляк. Конфіскація власності та шпигуноманія як елементи російської окупаційної влади в Тернопільській губернії у 1914 р. *Міжнародна науково-практична конференція, приурочена 110-й річниці початку Першої світової війни «Велика війна в історії людства»*. Тернопіль, 2024. С. 115–118.
13. Іван Зуляк, Ярослав Богдан. Фінансові витрати російських окупаційних адміністрацій Тернопільської губернії (1914–1916 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2024. Випуск 2. С. 63–70.
14. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / упоряд. В. Семенів. 2-ге вид. Львів: Видавництво «Апріорі», 2020. 528 с.: іл.
15. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 1. 170 арк.
16. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-302. Оп. 2. Спр. 2. 158 арк.
17. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 3. 148 арк.
18. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-302. Оп. 2. Спр. 6. 126 арк.
19. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-302. Оп. 2. Спр. 13. 252 арк.
20. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-302. Оп. 2. Спр. 15. 189 арк.

References

1. Reient, O. P., Yanyshyn, B. M. (2004). Ukraine v period Pershoi svitovoi viiny: istoriohrafichnyi analiz [Ukraine during the First World War: A Historiographical Analysis]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, S. 3–33. [in Ukrainian].
2. Reient, O. (2007). Ukraina v pershii svitovii viini: suchasni naukovo-metodolohichni aktsenty [Ukraine in the First World War: Contemporary Scholarly and Methodological Emphases] / Terra Cossacorum: studii z davnoi istorii Ukrainy: *Naukovyi zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepanovycha Stepankova*. K., S. 528–545. [in Ukrainian].
3. Holovchenko, V.I., Soldatenko, V. F. (2009). Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny [Ukrainian Issues during the First World War]. K., 448 s. [in Ukrainian].
4. Reient, O. P., Yanyshyn, B. M. (2014). Velyka viina 1914–1918 rr. u suchasni ukrainskii istoriohrafii [The Great War 1914–1918 in Contemporary Ukrainian Historiography]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3, S.4–21. [in Ukrainian].
5. Okarynskyi, V. (2017). Ternopil: liudy, istoriia (vid davnyiny do 1991 r.) [Ternopil: People and History (from Ancient Times to 1991)]. Ternopil, 512 s. [in Ukrainian].
6. Orlyk, S. V. (2018). Finansova polityka rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.): dys. ... d-ra ist. nauk [Financial Policy of the Russian Occupation Regime in Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917): Doctoral Dissertation in History]. K., 806 s. [in Ukrainian].
7. Zuliak, I., Sehed, S. (2022). Okupatsiina polityka rosiiskoi vlady v general-gubernatorstvi Halychyna v 1914 r. (na prykladi Ternopilskoi gubernii) [Occupation Policy of the Russian Authorities in the General-Governorate of Galicia in 1914 (on the Example of Ternopil Governorate)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1, S. 48–62. [in Ukrainian].
8. Zuliak, I., Klish A. (2022). Vykorystannia rosiiskoiu armiieiu transportnykh komunikatsii v umovakh Pershoi svitovoi viiny (na prykladi Ternopilskoi gubernii) [The Use of Transport Communications by the Russian Army during the First World War (on the Example of Ternopil Governorate)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, S. 190–203. [in Ukrainian].

9. Zulyak, I. & Kovbasa, V. (2023). Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovyna (1914–1917). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin], 26, 43–54. doi: 10.24919/2519-058X.26.275199. [in Ukrainian].

10. Ivan, Zuliak, Yaroslav, Bohdan. (2024). Materialno-finansove zabezpechennia rosiiskoi okupatsiinoi armii u Ternopilskii hubernii (1914–1915 rr.) [Material and Financial Support of the Russian Occupation Army in Ternopil Governorate (1914–1915)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. Vypusk 1, S. 34–41. [in Ukrainian].

11. Ivan, Zuliak, Yaroslav, Bohdan. (27–28 veresnia 2024 r.). Deklaratyvni namiry rosiiskoi okupatsiinoi vlady shchodo nadannia dopomohy mistsevomu naselenniu Ternopilskoi hubernii u 1914 r. [Declarative Intentions of the Russian Occupation Authorities Regarding Assistance to the Local Population of Ternopil Governorate in 1914]. *Na peretyni epokh. Persha svitova viina: fenomenolohiia, heopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat. Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena 110-y richnytsi pochatku Velykoi viiny 1914–1918 rr.* Chernivtsi, Materialy i tezy dopovidei / Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, S. 73–75. [in Ukrainian].

12. Ivan, Zuliak. (2024). Konfiskatsiia vlasnosti ta shpyhunomaniia yak elementy rosiiskoi okupatsiinoi vlady v Ternopilskii hubernii u 1914 r. [Confiscation of Property and Spy Mania as Elements of Russian Occupation Rule in Ternopil Governorate in 1914]. *Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia, pryurochena 110-y richnytsi pochatku Pershoi svitovoi viiny «Velyka viina v istorii liudstva»*. Ternopil, S. 115–118. [in Ukrainian].

13. Ivan, Zuliak, Yaroslav, Bohdan. (2024). Finansovi vytraty rosiiskykh okupatsiinykh administratsii Ternopilskoi hubernii (1914–1916 rr.) [Financial Expenditures of the Russian Occupation Administrations in Ternopil Governorate (1914–1916)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. Vypusk 2, S. 63–70. [in Ukrainian].

14. Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. za svidchenniamy suchasnykiv. (2020). [Moscow Occupation of Galicia 1914–1917 According to Contemporary Accounts] / uporiad. V. Semeniv. 2-he vyd. Lviv: Vydavnytstvo «Apriori», 528 s.: il. [in Ukrainian].

15. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. R-302. Op. 1. Spr. 1. 170 ark. [in Ukrainian].

16. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. R-302. Op. 2. Spr. 2. 158 ark. [in Ukrainian].

17. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. R-302. Op. 1. Spr. 3. 148 ark. [in Ukrainian].

18. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. R-302. Op. 2. Spr. 6. 126 ark. [in Ukrainian].

19. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. R-302. Op. 2. Spr. 13. 252 ark. [in Ukrainian].

20. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. R-302. Op. 2. Spr. 15. 189 ark. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 04.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 37.015.3:37.013.43(477)“18/19”

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.9>

Андрій КЛІШ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Klish_1980@tntpu.edu.ua)

Andriy KLISH

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2 M. Kryvonosa Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (Klish_1980@tntpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

Андрій ЗАГОРСЬКИЙ

здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (andrianozhuk15@gmail.com)

Andrii ZAHORSKYI

PhD student at the Department History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2 M. Kryvonosa Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (andrianozhuk15@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0723-1936>

ПИТАННЯ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ У ПРАЦЯХ О. ТИСОВСЬКОГО

Анотація. Метою статті є всебічне дослідження поглядів Олександра Тисовського на виховання молоді, зокрема аналіз основних принципів його педагогічної концепції в контексті як пластового, так і сімейного виховання, а також визначення актуальності його ідей для сучасної української освітньої, виховної та сімейної практики. **Методологія дослідження.** Для досягнення мети статті застосовано комплексний підхід, що поєднує історико-педагогічний, системний, та компаративний методи дослідження. **Історико-педагогічний метод** дозволив простежити розвиток ідей Олександра Тисовського в контексті історичного періоду кінця XIX – початку XX століття, а також їх вплив на формування педагогіки національного виховання в Україні. За допомогою цього методу було проаналізовано основні праці Тисовського, листування та архівні матеріали. **Аналіз документальних джерел** включав вивчення наукових праць, публікацій, архівних документів, що стосуються діяльності Пласту та ідеології виховання молоді, а також сучасних досліджень педагогіки Тисовського. **Системний підхід** застосовано для комплексного розгляду педагогічної концепції Тисовського, з урахуванням її складових – пластового, сімейного, морально-етичного виховання, а також їх взаємозв'язку з сучасними освітніми процесами. **Компаративний метод** використовувався для порівняння ідей Тисовського з іншими педагогічними концепціями як українських, так і зарубіжних педагогів, що дозволило окреслити унікальність і актуальність його підходів. **Метод аналізу та синтезу** допоміг у структуризації отриманих даних, формуванні цілісної картини та логічному викладенні матеріалу. Таким чином, застосування цих методів забезпечило глибоке та всебічне розкриття проблематики виховання молоді у працях Олександра Тисовського, а також актуалізацію його педагогічних ідей у сучасному контексті. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному аналізі педагогічної спадщини Олександра Тисовського, що дозволяє по-новому оцінити його внесок у розвиток національного виховання молоді в Україні. Вперше систематично розглянуто не лише пластове виховання, яке є широко відомим, а й аспекти сімейного виховання, що висвітлювалися в його працях, з урахуванням сучасних викликів

освітньої практики. **Висновки.** Олександр Тисовський запропонував унікальну педагогічну концепцію, яка поєднує українські національні цінності, скаутські методи, християнську мораль та практичне виховання через дію. Його підхід залишається актуальним і може бути ефективно застосований у сучасній освітній системі як альтернатива чи доповнення до формального навчання. Праці Тисовського є джерелом натхнення для педагогів, виховників, батьків та всіх, хто прагне виховати вільну, активну, освічену й патріотичну молодь.

Ключові слова: Олександр Тисовський, Пласт, виховання молоді, національне відродження, скаутинг, педагогіка, сімейне виховання, громадянське суспільство.

THE ISSUE OF UKRAINIAN YOUTH EDUCATION IN THE WORKS OF O. TYSOVSKYI

Abstract. *The purpose of this article is to comprehensively examine Oleksandr Tysovskiy's views on youth education, particularly analyzing the main principles of his pedagogical concept in the context of both Plast (scouting) and family upbringing, as well as determining the relevance of his ideas for contemporary Ukrainian educational, upbringing, and family practices. Research Methodology.* To achieve the purpose of the article, a comprehensive approach was applied, combining historical-pedagogical, systemic, and comparative research methods. The historical-pedagogical method allowed tracing the development of Oleksandr Tysovskiy's ideas in the context of the historical period at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, as well as their influence on the formation of national education pedagogy in Ukraine. Using this method, the main works of Tysovskiy, his correspondence, and archival materials were analyzed. The analysis of documentary sources included the study of scientific works, publications, and archival documents related to the activities of Plast and the ideology of youth education, as well as contemporary research on Tysovskiy's pedagogy. A systemic approach was applied for a comprehensive examination of Tysovskiy's pedagogical concept, taking into account its components—Plast (scouting), family, and moral-ethical education—as well as their interconnection with modern educational processes. The comparative method was used to compare Tysovskiy's ideas with other pedagogical concepts of both Ukrainian and foreign educators, which allowed highlighting the uniqueness and relevance of his approaches. The method of analysis and synthesis helped in structuring the obtained data, forming a coherent picture, and logically presenting the material. Thus, the application of these methods ensured a deep and comprehensive disclosure of the issues of youth education in the works of Oleksandr Tysovskiy, as well as the actualization of his pedagogical ideas in the contemporary context. **Conclusions.** Oleksandr Tysovskiy proposed a unique pedagogical concept that combines Ukrainian national values, scouting methods, Christian morality, and practical education through action. His approach remains relevant and can be effectively applied in the modern educational system as an alternative or complement to formal learning. Tysovskiy's works serve as a source of inspiration for educators, mentors, parents, and all those who strive to raise free, active, educated, and patriotic youth.

Key words: Oleksandr Tysovskiy, Plast, youth education, national revival, scouting, pedagogy, family upbringing, civil society.

Постановка проблеми. Виховання молоді завжди було однією з ключових проблем розвитку суспільства, особливо в контексті формування національної свідомості, моральних цінностей та громадянської позиції. В Україні, яка протягом століть переживала політичні, культурні та соціальні виклики, особливо важливим було питання збереження і розвитку національної ідентичності через систему виховання. У цьому контексті вагомий внесок у формування педагогічної думки зробив Олександр Тисовський – діяч, який заклав фундамент пластового руху, поєднавши традиції української культури, християнські цінності та новітні педагогічні ідеї. Незважаючи на значущість ідей Тисовського, їх системний аналіз і адаптація до сучасних умов виховання залишаються недостатньо дослідженими. Особливо актуальним є розгляд його педагогічної концепції не лише в контексті пластового руху, а й із врахуванням сімейного виховання як базового інституту формування особистості. Відсутність глибокого осмислення ідей Тисовського в сучасній науковій літературі обмежує можливості повного

використання їх потенціалу для розв'язання актуальних проблем національно-патріотичного виховання молоді. Таким чином, виникає необхідність у комплексному дослідженні питань виховання української молоді у працях Олександра Тисовського, що сприятиме не лише відновленню історичної пам'яті, але й підвищенню ефективності сучасних педагогічних практик.

Мета статті – всебічне та глибоке дослідження педагогічної спадщини Олександра Тисовського, зокрема його поглядів на виховання української молоді, які формувалися у контексті національного відродження та становлення пластового руху. Особлива увага приділяється аналізу основних принципів його педагогічної концепції, які включають національно-патріотичне виховання, морально-етичні цінності, християнську мораль та активне практичне навчання через дію. Крім того, метою є розкриття ролі сімейного виховання як важливої складової системи формування особистості молодого покоління у працях Тисовського, а також з'ясування взаємозв'язку між сімейними та пластовими формами виховання. Стаття має на меті не лише відтворити історичний контекст ідеї виховання Тисовського, а й визначити їхню актуальність та можливості застосування в умовах сучасної української освіти та виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному українському суспільстві, що перебуває у стані глибоких трансформацій, питання виховання молоді постають як ключовий чинник формування національно свідомої, соціально відповідальної та морально зрілої особистості. Саме тому значного інтересу набуває вивчення педагогічної спадщини визначних українських діячів, які закладали підвалини національного виховання. Одним із таких постатей є Олександр Тисовський – педагог, природознавець, громадський діяч і фундатор українського скаутського руху «Пласт». Його педагогічна діяльність, втілена в численних працях, передусім у книзі *«Життя в Пласті»*, спрямована на виховання гармонійно розвиненої, морально стійкої, патріотичної молоді. Тисовський розглядав виховання як процес формування не лише інтелекту, а й характеру, громадянської відповідальності та духовної глибини. Його концепція є цілісною системою, заснованою на національних цінностях, природовідповідності, самовихованні та службі ближньому і Батьківщині [1].

У статті О. Тисовського «Дещо про умови виховання» [2] частково висвітлюються питання виховання української молоді у Східній Галичині в міжвоєнний період. Особливо цінним є те, що автор, спираючись на власні спостереження, порівняв умови виховання в школах довоєнного та міжвоєнного часу, чітко виділивши їхні подібності та відмінності. У вступі О. Тисовський підкреслював, що виховання в основному відбувалося у шкільному середовищі, а головним його завданням було зацікавити молодь у розумінні суспільних потреб, щоб вони могли їх у майбутньому реалізувати. Про можливість війни не думали, доки вона раптом не почалася і не спричинила матеріальні втрати та негативні зміни у світогляді людей. Війна також вплинула на методи виховання, які все частіше стали нагадувати військову підготовку. У 1914 році, коли австрійський уряд оголосив повну мобілізацію, поняття «шкільне виховання» почало занепадати, і з часом головною метою школи стало фізичне та психологічне готування молоді до військової служби [2, арк. 56–57]. Втім, через відсутність необхідної матеріальної та навчальної бази цей процес проходив дуже повільно.

На думку автора, у цей період теоретичні науки втратили свою першочергову роль, натомість перевага надавалася фізичній культурі, спорту, військовій підготовці та дисциплінам, які мали зв'язок із військовою справою. Такі радикальні зміни в навчальному процесі мали суперечливі наслідки: хоча фізичний розвиток молоді суттєво покращився порівняно з довоєнним періодом, рівень інтелектуального розвитку помітно знизився [2, арк. 59]. Із твердженням О. Тисовського можна частково погодитися, однак зниження рівня освіти у Східній Галичині на початку ХХ століття було зумовлене не лише наслідками війни. Як зазначає Н. Мисак, українське населення, що проживало на теренах Австро-Угорщини, на початку ХХ століття

зазнавало значної дискримінації в освітній сфері з боку польськомовної частини населення. Проблема передусім полягала в недостатньому рівні підготовки українських учителів. Згідно з рішенням Галицького сейму, де домінували польські депутати, з 1906 року українських педагогів зобов'язали проходити професійну підготовку виключно в двомовних (утраквістичних) навчальних закладах. Станом на 1912 рік у Східній Галичині з 18 педагогічних училищ лише 8 були польськими, а решта 10 – двомовними. Очевидно, що така освітня політика призвела до нестачі кваліфікованих українських учителів, що, у свою чергу, негативно позначилося на освітньому рівні української молоді ще до початку війни [3, с. 20–21].

Покращенню освітнього рівня українського населення Східної Галичини у міжвоєнний період значною мірою сприяли українські культурно-просвітницькі організації, серед яких варто згадати “Рідну школу”, “Просвіту”, “Сільський господар” та інші. Їхні учасники активно долучалися до створення приватних навчальних закладів. Як зазначає дослідник Д. Герцюк, перед відкриттям перших приватних шкіл проводилась роз'яснювальна робота з батьками, під час якої наголошувалося на важливості освіти для дітей. За його даними, у 1937–1938 роках українська громада Східної Галичини вже утримувала 16 приватних українських гімназій [4, с. 213].

У статті «Деякі про умови виховання» О. Тисовський критично оцінив цю ініціативу української громадськості, вказуючи на те, що створення приватних навчальних закладів обмежувало можливості для навчання молоді з простих верств населення [2, арк. 60]. На його думку, нові навчальні заклади потребували значних фінансових вкладень, які в умовах війни держава не могла забезпечити, оскільки основна частина бюджету спрямовувалась на військові потреби. Унаслідок цього молодь залишалася без доступу до освіти: приватні школи були доступні лише для тих, хто міг оплатити навчання, тоді як багато здібних дітей із малозабезпечених родин втрачали шанс навчатися. О. Тисовський рішуче критикував таку ситуацію. Він вважав такі обставини неприйнятними, оскільки навіть у провінційних громадах можна було зустріти талановиту молодь. Підсумовуючи свої міркування, автор наголосив, що «оплата за навчання, тобто залежність школи від фінансових можливостей учнів, є найсерйознішою помилкою порівняно з довоєнною системою освіти» [2, арк. 61–62]. Важко повністю погодитися з твердженням автора, адже, якщо розглядати платну освіту в контексті загальної ситуації в країні, стає очевидним, що держава не мала ресурсів для повноцінного забезпечення роботи освітніх установ. Тому єдиним реальним способом зберегти систему освіти були кошти самих учнів та добровільні пожертви, що й стало основою для створення приватних шкіл.

У цей період виховання зіткнулося з низкою нових викликів, які вимагали негайного розв'язання. На ці проблеми також звертав увагу О. Тисовський у своїй праці. Війна продемонструвала, що груба сила може стати засобом здобуття авторитету в суспільстві. У стосунках між учнями дедалі виразніше проявлялося зниження рівня культури та зростання жорстокості: сильніші починали домінувати над тими, хто був фізично слабший. За словами педагога, ці проблеми охоплювали як шкільне, так і позашкільне життя учнів. Відносини між учнями та вчителями ставали все гіршими. Тих педагогів, хто відрізнявся спокійним і доброзичливим характером, учні часто висміювали і намагалися принизити перед усім класом, демонструючи свою непокірність. Особливо яскраво це проявлялося у ставленні до жінок-вчителів. У шкільному середовищі ввічлива поведінка хлопців по відношенню до дівчат сприймалася як приниження [2, арк. 67–69]. Можна погодитися з автором, що така поведінка юнаків була зумовлена не лише браком належної уваги у вихованні, а й складними умовами, в яких вони росли під час повоєнної розрухи.

У завершальній частині статті О. Тисовський акцентував увагу на ідеологічному аспекті виховання молоді, зокрема української, у міжвоєнний період. Історики вважають, що однією з важливих проблем цього часу стало виникнення тоталітарних режимів. Суспільний устрій,

побудований на основі єдиної ідеології, базується на контролі виховного впливу на населення. Особливо небезпечно, коли цей контроль здійснюється з дозволу держави. О. Тисовський гостро критикував таку ситуацію, зазначаючи, що «якщо діти усвідомлять, що вчитель передає їм не правду, а лише те, що йому наказали, вони швидко втратять до нього довіру, а довіра є ключовою умовою для ефективного виховання молоді». Автор намагався ілюструвати свою думку на прикладі вчителів історії, які приховували певні історичні факти і викладали матеріал за підручниками, відредагованими ідеологічно упередженою цензурою. «Молодь бачила перед собою формальних людей, які змушені бездумно повторювати те, що їм наказують, не маючи свободи для власних думок та вчинків. Через це молоді люди ставилися до них легковажно» [2, арк. 71–73]. Подібні методи ідеологічного контролю над вихованням були широко застосовані в Східній Галичині в міжвоєнний період, коли цей регіон перебував під владою Польщі, а з вересня 1939 року – у складі СРСР. Українська молодь зазнавала негативних наслідків через такі обставини [5, с. 82-89].

Автор також звертав увагу на завзятість і наполегливість української молоді, яка навіть у таких важких умовах знаходила шляхи до організації та подолання труднощів. З цього приводу він підкреслював, що: «Знаючи стан докільця і важкі умови, в яких відбувається виховання нашої молоді, дивуєшся, як наша молодь дотримується гідного рівня розумових здібностей у вищих закладах освіти, як бореться за своє право до культурного життя. Ні одна молодь на світі, мабуть, після школи не опиняється одразу віч-на-віч з долею, як українська» [2, арк. 78]. Слід відзначити, що завдяки такій наполегливості української молоді у 1920-х роках на території Східної Галичини активно розвивалися молодіжні, просвітницькі, спортивні та скаутські організації. Серед них особливо варто виділити такі товариства, як «Пласт», «Сокіл», «Луг», «Просвіта» та інші [6, сс. 242–250].

Один із наступних доробків Олександра Тисовського мав назву «Дещо про домашнє виховання» [7] – це були поради, подані у формі доповіді, яку він виголосив на батьківських зборах 3 квітня 1938 року. У ній Тисовський критично розглядав проблеми домашнього виховання дітей у міжвоєнний період, виокремлюючи ті його риси, які, на його думку, мали негативний вплив. Водночас він запропонував власні ідеї, які, на його переконання, могли б покращити ситуацію.

На початку доповіді він наголосив на глибоких психологічних змінах, що сталися у свідомості молодого покоління, яке пережило Першу світову війну. Молодь, за словами автора, зазнала сильного впливу війни, стала свідком її жахів і жила в постійному відчутті небезпеки – усе це суттєво позначилося на їхньому характері та світогляді [7, арк. 1]. Саме відмінність у світоглядах батьків і дітей, на думку Тисовського, призводила до конфліктів і непорозумінь у родині. Традиційні методи виховання вже не відповідали новим умовам і виявлялися неефективними. Тому постала потреба в пошуку нових підходів до виховання, що, однак, вимагало часу, терпіння й глибокого розуміння ситуації.

У 1915 році Олександр Тисовський проходив службу в австрійському війську, де на власні очі спостерігав, як війна змінює не лише досвідчених, зрілих людей, але ще глибше – молодь, яка ще не встигла сформуватися психологічно. Такі обставини призвели до появи численних викликів у сфері виховання, які, на думку Тисовського, не можна було ігнорувати чи відкладати на потім. Він підкреслював, що молоде покоління – це майбутнє суспільства, і якщо залишити його без належного виховання, це поставить під загрозу майбутній добробут. Відповідальність за таку ситуацію, за його словами, несуть не діти, а дорослі [7, арк. 2]. Розв'язанню цих проблем Тисовський присвятив значну частину своєї педагогічної діяльності та творчої спадщини.

Олександр Тисовський вважав, що ключову роль у вихованні дитини відіграє її найближче оточення, зокрема родина як його невід'ємна частина. Він підкреслював, що виховання не

повинно зводитися лише до навчального процесу в школі, адже це може призвести до відчуження дитини від сім'ї. Особливу увагу Тисовський звертав на шкідливий вплив авторитарного стилю виховання в родині, який часто супроводжується грубістю, криком, а подеколи й фізичним покаранням. Такий підхід, за його словами, негативно впливає на психологічний стан і культурний розвиток молоді. Застосування жорстких методів виховання, таких як залякування чи фізичні покарання, Тисовський вважав небезпечним для гармонійного розвитку дитини, оскільки, як він зазначав, «...страх і побиття завжди лише деморалізують особистість...» [7, арк. 5]. Подібне ставлення батьків до дітей, на його думку, було значною мірою спричинене наслідками війни. Повсякденні труднощі, економічна нестабільність, втрата рідних, загальна втома від пережитого – усе це негативно впливало на психоемоційний стан дорослих, що, у свою чергу, відображалось на їхній поведінці у вихованні.

Наприкінці 1920–1930-х років фінансове становище частини українського населення Східної Галичини, особливо в міських умовах, дещо покращилося. Заможні родини часто вважали, що матеріальне забезпечення дітей автоматично гарантує їм належне виховання. Однак, за словами Олександра Тисовського, така позиція була хибною. Він вважав, що батьки, які зосереджені виключно на зароблянні грошей, не приділяють достатньої уваги своїм дітям, через що можуть втратити над ними виховний вплив. Крім того, діти з таких родин часто в ранньому віці отримують фінансову самостійність, не маючи відповідального ставлення до грошей, і витрачають їх на шкідливі речі – нездорову їжу, алкоголь чи тютюн [7, арк. 7]. На переконання Олександра Тисовського, подібне (матеріалізоване) виховання формує особистість, яка зосереджена виключно на особистій вигоді та прагненні до матеріального збагачення, що в перспективі негативно позначається на моральному стані всього суспільства. Водночас у його поглядах можна помітити певну суперечність: з одного боку, він критикував бідність і вважав, що нестача матеріальних ресурсів шкідливо впливає на виховання молоді, а з іншого – висловлював занепокоєння щодо надмірного фінансового забезпечення дітей, яке, на його думку, призводило до їхньої моральної розбещеності. Варто підкреслити, що Олександр Тисовський прагнув охопити всі, на його думку, ключові аспекти виховання української молоді. Тому можна припустити, що він розглядав процес виховання у сім'ях, які належали до різних соціальних прошарків, але водночас були частиною єдиної національної спільноти.

Олександр Тисовський також звертав увагу на ряд інших проблем, що стосуються процесу виховання. Він підкреслював, що переважно, недотримання гігієнічних норм, неохайність та подібні чинники негативно впливають на фізичний і психологічний розвиток дитини. У боротьбі з цими недоліками важливу роль відіграє саме домашнє виховання. За переконанням Олександра Тисовського, домашнє виховання має докладати максимум зусиль, щоб сформувати у дитини такі якості, як дружелюбність, здатність до співпраці, взаємна повага та усвідомлення своєї належності до громади, суспільства і нації. Він підкреслював, що прояви злості, егоїзму та неповаги до інших часто мають коріння саме у сімейному вихованні. Тисовський наголошував, що дитині не можна дозволяти ігнорувати колектив або зберігати образи на своїх товаришів [7, арк. 22]. У цьому аспекті батьки повинні виконувати ключову роль, адже саме вони мають проявляти ініціативу та через власний приклад показувати молоді відданість і любов до свого народу. Це може проявлятися у різних формах, таких як добровільні пожертви на розвиток українських організацій, установ чи культурних закладів, підтримка вітчизняних виробників, а також участь у масових заходах, організованих українською спільнотою [7, арк. 24].

Батьки мають піклуватися про дітей, прищеплювати їм почуття чистоти, порядності та працьовитості. За словами автора, важливо, щоб спілкування між батьками і дітьми будувалося таким чином, щоб діти відчували довіру до батьків. Наприклад, якщо у дитини виникають труднощі в навчанні, варто дізнаватися про це безпосередньо від неї, організовуючи розмову

так, щоб дитина не боялася відверто розповісти про свої проблеми. Коли виявляється причина невдач, не слід сварити чи карати дитину, а разом шукати шляхи подолання цих труднощів [7, арк. 12]. Такий спосіб виховання сприяє формуванню довіри, і батьки стають для дитини не лише авторитетом, а й товаришами.

Велику увагу у своїй праці Олександр Тисовський приділяв тому, як дитина проводить свій вільний час. Він наголошував, що забороняти дитині гратися не слід, однак ігри мають бути корисними з виховної точки зору та відповідати певним педагогічним принципам. Крім того, важливо, щоб дитина гралася у відповідному товаристві, тому батьки повинні пильно контролювати, з ким і в які ігри вона грає [7, арк. 13]. Якщо дитина проявляє інтерес до певного виду спорту, то батьки повинні подбати про створення оптимальних умов для того, щоб вона могла систематично і відповідально займатися обраним видом спорту [7, арк. 14].

Слід приділяти велику увагу тому, що читає молодь. Якщо батьки помічають, що їхня дитина читає, вони мають стежити за тим, щоб це були якісні журнали та цікаві книги, написані рідною мовою з добрими намірами та змістом. Такі видання повинні формувати у свідомості молоді людини позитивні цінності. Якщо дитина не читає зміст книги, а лише переглядає сторінки в пошуках малюнків, або якщо книга виявляється поверхневою, вульгарною чи без глибокої ідеї, це неодмінно вплине на її світогляд [7, арк. 14–15]. О. Тисовський одразу пояснює свою думку, наводячи приклад, пов'язаний з українською мовою. У 20–30-х роках ХХ століття на Східній Галичині широко вживалась польська мова, що спричинило серйозну загрозу втрати української ідентичності через зникнення рідної мови. У той час українські книги були великою рідкістю – їх можна було побачити лише в особистих бібліотеках або в читальнях товариства «Просвіта». Тому не дивно, що автор прагнув переконати батьків виховувати дітей у дусі патріотизму, прищеплюючи їм любов до української мови та культури.

Вагомим внеском О. Тисовського у загальну педагогічну систему було його переконання, що батьки повинні мати чітку мету у вихованні дитини та спільну з нею ідею, яка була б цікавою як для дорослих, так і для дітей. Якщо батьки стануть одностайними для своєї дитини, це допоможе здобути її довіру. На думку науковця, саме віра у свій народ і усвідомлення обов'язку його захищати мали б стати тією об'єднувальною ідеєю [7, арк. 8]. У цьому контексті можна провести паралелі з раніше згаданою статтею О. Тисовського “Наша молодіж (психологічна студія природника)” [8], де автор наголошував на необхідності патріотичного виховання в українському суспільстві. Це було особливо актуально через складну політичну ситуацію, в якій перебувала Східна Галичина у міжвоєнний період [7, арк. 9].

У завершенні своєї статті О. Тисовський акцентував увагу на важливому, на наш погляд, аспекті сімейного виховання, який насамперед стосується самих батьків. Заради блага дитини та її належного виховання батьки повинні бути готові до певних самопожертв. Як приклад він наводив куріння: якщо дорослі самі мають цю шкідливу звичку і не прагнуть її позбутися, то вони не можуть справедливо вимагати від дитини не наслідувати їхню поведінку. Натомість набагато важливішим є відмовитися від куріння, аби власним прикладом показати турботу про здоров'я дитини. Адже з раннього віку діти прагнуть наслідувати батьків – у тому, як вони говорять, ходять, поведуться чи реагують на різні ситуації. Тому цілком природно, що будь-яка поведінка чи реакція дорослих передається й їхнім дітям [7, арк. 17–18].

Підсумовуючи свої міркування, автор підкреслював, що ключовим елементом у сімейному вихованні є турботливе ставлення батьків до дитини. Важливо, щоб перед дитиною ставилися чіткі, корисні та зрозумілі цілі, засновані на певній ідеї – і ця ідея повинна вирости з любові до свого народу. Щоб досягти цих цілей, необхідно докладати всі можливі зусилля. Батьки повинні бути для дитини прикладом і направляти її в правильному напрямку, адже без підтримки та впливу сімейного середовища важко очікувати успіху у вихованні [7, арк. 24–25].

Висновки. У процесі дослідження педагогічної спадщини Олександра Тисовського було виявлено, що його ідеї є цілісною, глибоко продуманою та водночас практично орієнтованою системою виховання молоді. Вони поєднують найкращі традиції української педагогіки, морально-етичні принципи, християнське світобачення та новітні методи виховання, зокрема через природу, гру, самодіяльність і службу.

Педагогічна система О. Тисовського – це не лише історичне явище, а дієва і сучасна модель виховання. Її використання дає змогу формувати відповідальних, моральних, дієздатних громадян, які є основою будь-якої демократичної держави. Інтеграція цих підходів у сучасну освітню систему є не просто доцільною, а вкрай необхідною для формування стійкого, зрілого громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді. Львів, 1921. 158 с.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 410, оп.1, спр. 23, 55–79 арк.
3. Мисак Н. Педагогічна освіта в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.: місце та роль у ній українського населення. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць* / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 51 (№ 9). С. 19–24.
4. Герцюк Д. “Розвиток української приватної школи в Галичині (кінця XIX – першої третини XX століття) як вияв громадської активності”. *Вісник Львівського університету: Серія педагогіка*. 2010. Вип. 26. С. 221–228.
5. Струганець В. Бачення Олександром Тисовським проблем виховання української молоді в Східній Галичині у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка. університету Серія: Історія*. Т.2. 2014. № 1. С. 82–89.
6. Соловей М. В. Духовно-моральні цінності українського «Пласту» в концепті Олександра Тисовського (1886–1968). *Наукові записки Національного «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 23. С. 242–250.
7. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.23, 1–54 арк.
8. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.14, 27 арк.

References

1. Tysovskiy, O. (1921). *Zhyttia v Plasti. Osnovy plastovoho znannia dlia ukrainskoi molodi* [Life in the Plast. Fundamentals of Plast Knowledge for Ukrainian Youth]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi (TsDIAL Ukrainy), f. 410, op. 1, spr. 23, ark. 55–79.
3. Mysak, N. (2011). Pedagogichna osvita v Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: Mistse ta rol u nii ukrainskoho naseleння [Pedagogical education in Galicia at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries: the place and role of the Ukrainian population in it]. *Hileia: Istorychni nauky. Filosofski nauky. Politychni nauky*, 51(9), 19–24. [in Ukrainian].
4. Hertsiiuk, D. (2010). Rozvytok ukrainskoi pryvatnoi shkoly v Halychyni (kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia) yak vyiv hromadskoi aktyvnosti [Development of Ukrainian private school in Galicia (late 19th – first third of 20th century) as a form of public activity]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia pedahohika*, 26, 221–228. [in Ukrainian].
5. Struhanets, V. (2014). Bachennia Oleksandrom Tysovskym problem vykhovannia ukrainskoi molodi v Skhidnii Halychyni u mizhvoiennyi period [Oleksandr Tysovsky's vision of the problems of educating Ukrainian youth in Eastern Galicia in the interwar period]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia: Istoriia*, 2(1), 82–89. [in Ukrainian].
6. Solovei, M. V. (2013). Dukhovno-moralni tsinnosti ukrainskoho “Plastu” v kontsepti Oleksandra Tysovskoho (1886–1968) [Spiritual and moral values of the Ukrainian “Plast” in the concept of Oleksandr

Tysovsky (1886–1968)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”*. Serii: *Psykhohiia i pedahohika*, 23, 242–250. [in Ukrainian].

7. TsDIAL Ukrainy, f. 410, op. 1, spr. 23, ark. 1–54. [in Ukrainian].

8. TsDIAL Ukrainy. F. 410, op. 1, spr. 14, ark. 27. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477)“1914/1918”-311.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.10>

Петро КОСТЮЧОК

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри етнології і археології факультету історії, політології і міжнародних відносин

*Карпатського національного університету імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018 (petro.kostyuchok@cnu.edu.ua)*

Petro KOSTYUCHOK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Ethnology and Archaeology, Faculty of History, Political Science and International Relation

*Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018 (petro.kostyuchok@cnu.edu.ua)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8719-8723>

Ірина СОЛОНЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології факультету історії, політології і міжнародних відносин

*Карпатського національного університету імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018 (iryna.solonets@cnu.edu.ua)*

Iryna SOLONETS

PhD in History and Ethnology, Associate Professor at the Department of Ethnology and Archeology, Faculty of History, Politology and International Relations

*Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018 (iryna.solonets@cnu.edu.ua)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1853-4652>

Лілія ЩЕРБІН

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин

*Карпатського національного університету імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018 (liliia.shcherbin@cnu.edu.ua)*

Liliia SHCHERBIN

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History, Faculty of History, Political Science and International Relations

*Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018 (liliia.shcherbin@cnu.edu.ua)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4456-6597>

КАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ІСТОРИЧНІЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ Д. МЕЙСОНА “ЗИМОВИЙ СОЛДАТ”)

Анотація. Метою статті є проаналізувати висвітлення Карпатського регіону під час Першої світової війни в історичному романі американського письменника Деніела Мейсона “Зимовий солдат”. Методологія дослідження ґрунтується на принципах об’єктивності, історизму та міждисциплінарного підходу, у роботі застосовано історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний методи. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що проаналізовано історичний роман Д. Мейсона “Зимовий солдат”, головний герой якого студент-медик з Відня Луціуш Кшелевські, служить під час Великої війни на Східному фронті у Карпатах. Охарактеризовано відображення ландшафтної специфіки та поліфонії Карпатського регіону в умовах Першої світової війни.

У результаті проведеного дослідження зроблено **висновки**. Важливою змістовою лінією головного героя є його рефлексії подорожі до місця призначення на Східному фронті (вигаданого села Лемновичі) та інтерпретація вражень про Карпатський регіон, рельєф, кліматичні умови, традиції, звичаї, культуру, побут, національну ідентичність, повсякденне життя цивільного населення. Сюжет роману висвітлює перебіг бойових подій на Східному фронті, питання забезпечення, логістики, комплектування австро-угорської армії, умови та особливості роботи медичної служби, польових шпиталів, відображає різноманітні людські емоції, переживання, емпатію, страждання, досвід під час війни. Деніел Мейсон розглядає Карпати як географічну локацію, плацдарм, екзистенційне пограниччя, фронт-тир. Роман “Зимовий солдат” Д. Мейсона є важливим для розуміння того як події Першої світової війни на території України у Карпатському регіоні сприймаються та інтерпретуються в сучасній західній літературі.

Ключові слова: Деніел Мейсон, “Зимовий солдат”, Перша світова війна, Карпатський регіон, Східний фронт, русини.

THE CARPATHIAN REGION OF THE FIRST WORLD WAR PERIOD IN HISTORICAL FICTION (ON THE EXAMPLE OF D. MASON’S NOVEL “THE WINTER SOLDIER”)

Abstract. *The aim of the article is to analyze the coverage of the Carpathian region during the First World War in the historical novel by the American writer Daniel Mason “The Winter Soldier”. The research methodology is based on the principles of objectivity, historicism and interdisciplinary approach, the work uses historical-genetic, historical-typological and historical-systemic methods. The scientific novelty of the study lies in the fact that the historical novel by D. Mason “The Winter Soldier”, whose main character is a medical student from Vienna, Luciusz Kszelewski, serves during the Great War on the Eastern Front in the Carpathians, is analyzed. The reflection of the landscape specificity and polyphony of the Carpathian region in the conditions of the First World War is characterized. As a result of the conducted research, conclusions are drawn. An important content line of the main character is his reflections on the journey to the destination on the Eastern Front (the fictional village of Lemnovichi) and the interpretation of impressions about the Carpathian region, relief, climatic conditions, traditions, customs, culture, everyday life, national identity, everyday life of the civilian population. The plot of the novel highlights the course of combat events on the Eastern Front, issues of supply, logistics, manning of the Austro-Hungarian army, the conditions and peculiarities of the work of the medical service, field hospitals, reflects various human emotions, experiences, empathy, suffering, experience during the war. Daniel Mason considers the Carpathians as a geographical location, a bridgehead, an existential borderland, a frontier. D. Mason’s novel “The Winter Soldier” is important for understanding how the events of the First World War on the territory of Ukraine in the Carpathian region are perceived and interpreted in modern Western literature.*

Key words: Daniel Mason, “The Winter Soldier”, World War I, Carpathian region, Eastern Front, Ruthenians.

Постановка проблеми. Перша світова війна займає особливе місце у світовій культурі. Чимало художніх та мистецьких творів присвячено подіям Великої війни. Сучасні автори надалі обирають тему Першої світової війни, зображуючи різні аспекти: від кривавих битв до переживання особистих втрат, виходу з війни. Відроджений інтерес до періоду 1914–1918 рр. продемонстрували “недавнє сторіччя та постійний успіх Першої світової війни як у художній літературі (“Зимовий солдат” Деніела Мейсона, “Нічийна земля” Саймона Толкіна), так і в кіно (“1917”, “Вони не постаріють”)) [7].

Художні твори стають джерелами до соціокультурної мапи війни. У цьому контексті поділяємо думку дослідниці М. Байдак, що “орієнтація історичних досліджень на життя “малої” людини (яка творила художні тексти, а одночасно зображувалась у них) спонукає до розширення сфери використання художніх текстів” [2, с. 166], також сприяє цьому міждисциплінарний підхід у вивченні історії [2, с. 166].

Мета статті – проаналізувати висвітлення Карпатського регіону під час Першої світової війни у романі Деніела Мейсона “Зимовий солдат”.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. “Зимовий солдат” – це історичний роман американського письменника та психіатра Деніела Мейсона, опублікований у 2018 р. Автор писав роман чотирнадцять років.

Автор твору скептично ставиться до свого доробку. Д. Мейсон перекоонує, “якщо ви хочете дізнатися про Першу світову війну, я думаю, що є багато кращих речей для читання, ніж моя книга” [8]. Проте, на нашу думку, його роман “Зимовий солдат” є скрупульозною працею з динамічно вибудованою атмосферою, територіальними просторами та подіями тотальної війни 1914–1918 рр., які кардинально трансформують людей, суспільства, держави, місцевість. Водночас письменник, зважаючи на свою психіатричну практику зізнається: «Я не міг чесно писати про психіатрію, бо ризикував би видати таємниці. Що цікаво для роману, так це всі складні почуття, які відчуває лікар. Помилки, які він робить. Погана медицина, яку він практикує. Почуття провини, яке він відчуває» [8]. Тому автор у “Зимовому солдаті” глибоко і фахово описав витоки та лікування «нової хвороби, народженою війною», воєнних неврозів, посттравматичного стресового розладу [8].

Головний герой твору 22-річний студент-медик із заможної польської родини у Відні Луціуш Кшелевскі, який вирішив мобілізуватися у 1914 р. до армії. Одиссея Луціуша до місця призначення відтворює специфіку Австро-Угорської монархії, особливості воєнного часу в умовах активних бойових дій на Східному фронті. Під час Великої війни Карпатський регіон став однією з арен жорсткого військового протистояння [3, с. 151]. Поліфонія та різноманітність, територіальна специфіка та розміри імперії Габсбургів відображені у багатьох сюжетах роману “Зимовий солдат”. Імперський “Основний закон 1867 р. визнавав рівність усіх підвладних національностей та мов у Цислейтанії” [4, с. 92]. Саме тому мова для героїв роману – маркер ідентичності, пошуку “своїх” та “чужих”, розуміння іншості. Відома польська науковиця М. Складовська-Кюрі під час зустрічі з Луціушем переходить на польську мову, дізнавшись про його польське походження [5, с. 30].

Поліетнічний склад імперії яскраво проявляється в комунікації солдатів різного етнічного походження. Так, після мобілізації у званні медичного лейтенанта Луціуш з другом в одній з винарень в Хітцінгу святкують разом з угорськими рекрутами. Вони були грубуватими хлопцями з села, які майже не знали німецької мови: “Вони наче не чули чуток, що то австрійська війна, що так звані територіальці, тобто поляки, чехи, румуни та інші, з чого складалася решта Імперії, змушені жертвувати собою в ім’я Австрії” [5, с. 38].

Важливою змістовою лінією головного героя є його рефлексії подорожі до місця призначення на фронті. З Відня Луціуш вирушає поїздом до Граца, де рекрутер розпитував про рівень володіння польською мовою: “Махнувши рукою на північ він сказав: “Там ніхто нікого не розуміє. Нашим офіцерам дають у командування територіальців, а народ ні слова не розуміє. Як так можна воювати?” [5, с. 43]. Галичина, на яку просунулася російська армія під час Галицької битви, означена як “вузька ділянка польськомовної австрійської території, яка розкинулася на північних схилах Карпат” [5, с. 42].

Наприкінці жовтня 1914 р. Луціуша Кшелевскі призначили в Третю армію Бороєвича [5, с. 44]. На фронт він потрапив через півроку. Його призначення не встигали за просуванням фронту. Захоплення росіянами Рави-Руської, Станіслава, Лемберга, Турки, Тарнува переміщують лінію оборони до передгір’я [5, с. 43]. У січні Кшелевскі отримав новини про своє п’яте призначення у маленьке село у Карпатах, на Галичині, з назвою Лемновичі. Лемновичі – це вигадане село, якого не існує. Попри чисельні реальні топоніми (Коломия, Надвірна, Самбір, Львів, Бистриця тощо) це село Карпатського регіону уявний населений пункт. У романі

“Зимовий солдат” зображено специфіку місцевості Карпатського регіону. “По карті воно лежало у вузькій долині на північному схилі на палець від Ужоцького перевалу на угорському кордоні” [5, с. 47]. Карпатський регіон “був тереном обопільного проживання етнічних спільнот (українців, поляків, словаків, румунів, угорців, німців, євреїв)” [3, с. 150]. Шлях медика до цього населеного пункту пролягав з Кракова через Відень, Будапешт, Дебрецен, Нодьбочко (Великий Бичків – *П. К., І. С., Л. Ш.*), Мармарош-Сигіт [5, с. 47–48]. У лютому 1915 р. на півночі Угорщини через п’ять годин від Дебрецена після зупинки потягу з гусаром на конях вони йдуть на північ: “Здалеку виднілися гори, вершинами гублячись у хмарах завірюхи” [5, с. 10].

Автор описав пейзажі, ландшафт Карпатського регіону: долину зарослу смереками, перевал, зарослий лісами [5, с. 51, 52]. Природа “Зимового солдата” базується на горах і лісах Каліфорнії, на яких виріс письменник, з “адаптацією флори та фауни за польськими ботаничними й зоологічними текстами” [1]. Медик бачить по дорозі попереджувальні написи про небезпеку тифу німецькою, польською, наче румунською, русинською та угорською [5, с. 52]. Окрім незнайомого краєвиду його вражають руйнування, спричинені війною: “Вони минали порожні, пошрамовані війною поля. Воронки від бомб, покинуті укріплення, окопи” [5, с. 52].

Лемновичі розташовувались у пологій долині: “дві вулиці хат від єдиної дерев’яної церкви з грубих колод. Внизу долина ставала ширша й переходила в засніжені поля, оточені замерзлою рікою” [5, с. 58]. Пізнання матеріальної культури відображено описами хат без димарів, предметів побуту, церкви, де розміщувався шпиталь: “Церква, де містився польовий шпиталь, була така сама, як і десятки інших дерев’яних церков, які він бачив у Татрах, трохи західніше. Але своїм масивним куполом і маленькими віконечками ця більше нагадувала східний обряд. Шість дерев’яних колон у ряд підтримували стелю” [5, с. 60]. Згодом навесні у травні світ Лемновичів оприявнився для лікаря новими вимірами матеріальної культури: “цвинтар, живопліт, відламане колесо від підводи. Завалені паркани навколо сільських хат. Запрілі копиці сіна. Корита для свиней. Стежка з камінчиків через подвір’я. Пара дерев’яних статуй Христа та Діви Марії. Купа дров” [5, с. 111]. У творі деталізовано оселі та господарство лемновичан: “Хати темні, низькі, у хатах неотесані столи, порожні загорожі для кролів і курей. Над ліжками висіли дерев’яні люльки, а світло давали лише блюдця зі смальцем, де горів скручений з ганчір’я гніт. На стінах висіли вовняні святочні стрічки і вінки з дзвіночків” [5, с. 109].

У польовому госпіталі Луціуша зустріли медсестра Маргарета (черниця з гвинтівкою Манліхера) та санітари. Їхнє національне походження втілює модель Габсбургської монархії. Маргарета “говорила старопольською, впереміш зі словацькою, угорською, сільською русинською, на австро-польській манір вимовляла назви населених пунктів – усе вказувало на те, що її рідний край у горах, десь на заході” [5, с. 94]. Серед санітарів були поляки Жмудовські – з ферми з-під Кракова, листоноша, Редзян родом з Дрогобича, за якихось двісті кілометрів на північ, де до війни працював на нафтових промислах носієм, Новак, який до війни працював на родинній псарні у Кракові [5, с. 95–98], русин Крайняк. Крайняк був родом із сусіднього села й один з небагатьох, хто розмовляв мовою жінок з Лемновичів. Лояльність кухаря-русина до монархії підтверджена тим, що він “з любові до імперії пішов добровольцем на фронт” [5, с. 97]. Маргарета, молода черниця, самотійно лікувала десятки тяжко поранених, проводила ампутації, сортування та паліативну допомогу [8]. У церкві у госпіталі Луціуш з Маргаретою і санітарами надають допомогу пораненим військовим, долають такі виклики як воші, щурі, холод, голод. Бойові дії означено звуками канонад та зростанням кількості поранених у церкві. Інтенсивність битв зумовлювала збільшення військових, які лікувались у шпиталі.

Військова служба на периферії матеріалізувала, унаочнила для віденського лікаря географію імперії: “Росіяни знову завоювали Бессарабію і Буковину, місця, які колись були лише таємничими назвами на краю карти, а тепер лежали всього через гору на сході” [5, с. 121].

Перебіг Карпатської битви маркований слідами руйнувань та просуванням армій: “Протягом зими бої тривали в Галичині й Буковині, але це вже були менші сутички, постійне перетягування каната за засніжений край, знесені мости й численні вирви, за пасовища” [5, с. 145].

Природні умови Лемновичів посилюють випробування, які проживають головні герої в умовах Першої світової війни: “З маленької станції вони поїхали через засніжені поля дорогою аж доки вона не звернула в долину, густо зарослу смереками” [5, с. 51]. Мальовничі гірські краєвиди під час артилерійських обстрілів посилювали загрози і ризики для військових. Як твердить дослідник І. Стичинський “в Карпатах певним союзником Австро-Угорщини стала природа” [6, с. 51], “надзусилля військовослужбовців цісаря та короля, важкі природні та кліматичні умови не дозволили війську Романових просунутись за Карпати” [6, с. 51]. Мороз та холод у горах збільшували смертність, травмованість військових. Непрохідність болота на полонинах ускладнювала логістику армії. Ліс допомагав Луціушу та військовим рятуватись від голоду під час голодної пори. Маргарета навчила їх збирати рослини, гриби, кору з дерев для приготування їжі.

Регіональна дихотомія втілюється у полонинах і долинах, горах і рівнинах, центрі та периферії, Відні та Карпатському регіоні, образах містян та селян, військових та цивільних. Протистояння, стирання, змішування різних світів, традиційності та модерну спостерігаємо у комунікації Луціуша та Маргарети: “Може, у Відні так заведено, але тут, на Галичині” [5, с. 89], “але у нас на Галичині це робиться отак” [5, с. 89]. Для українського населення Карпат під час Великої війни Д. Мейсон використовує термін “русини”, після завершення війни – “українці”.

Деталістика Д. Мейсона щодо подій Першої світової війни у локальному вимірі окреслена багатьма фактами. Зокрема, шпигуноманія (“І документи тримайте завжди при собі – австрійці взялися думати, що якщо в тебе нема їхніх документів, то ти шпигун” [5, с. 80]), москвофільство (“У містечку залишилося ще трохи людей – лише жінки, русинки, які колись явно були на боці Росії, доки росіяни не забрали всіх чоловіків під час відступу” [5, с. 69]), біженство, різдвяне перемир’я, військові поховання (санітара Редзяна поховали під грушами га цвинтарі за церквою [5, с. 119]). Жіночі образи у Д. Мейсона втілені у Маргареті, сестрах-доглядальницях, черницях, селянках, повіях, емансипованих містянках.

Особливе місце у романі “Зимовий солдат” має карта, яку розглядав батько Луціуша. На мапі майор ностальгійно маркував місця своєї участі у битві при Кустовіці 1866 р., відстежував події Великої війни. Луціуш “від батьків, зважаючи на налагоджену роботу поштової служби, отримав блакитну картонну коробку польських ірисок, а від батька – карту, де були позначені битви між польсько-литовським князівством і навалами козаків та татарською ордою [5, с. 93]. Цей родинний раритет мав двісті п’ятдесят років.

Маючи намір повернутися до Лемновичів після Комп’єнського перемир’я, Луціуш не зводить очей на карті з однієї точки зліва від літери “Т” у слові “КАРПАТИ”, і трохи нижче під літерою “в” у слові “Надвірна” [5, с. 255].

Після перемир’я 1918 р., кінця імперії “старий майор у відставці шаблею, яку мав під час битви при Кустовіці, та з розмахом змів усі армії на підлогу з карти” [5, с. 285]. Згодом Луціуш вважатиме цей жест більше театральним. Доречніше, на йому думку, в реальності, у якій з’явилися кордони всередині імперії, “сісти за стіл з маленькими пензликами й перемалювати австро-угорські війська на вісім різних кольорів і порозвертати їх воювати одне проти одного» [5, с. 287]. Найбільш неспокійною з-усіх конфліктів на теренах колишньої Австро-Угорської монархії була ситуація в Галичині, бо сутички точилися тепер між Польщею та Україною [5, с. 287]. Батько Луціуша визначив нову ситуацію, як “наче хтось потоптався по вогнищу й порозкидав повсюди гарячі жаринки, які не встигли погаснути” [5, с. 287].

Подорож Луціуша до Лемновичів з метою знайти Маргарету стала поверненням до місцевостей, які вже стали територіями нових держав, мали інші назви. Попри ці метаморфози

для Кшелевські були територією його досвіду війни, кохання, емпатії, провини, болю, медичної практики.

Висновки й перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Таким чином, історичний роман американського письменника Д. Мейсона “Зимовий солдат” про студента-медика Луціуша Кшелевські під час Першої світової війни відображає Карпатський регіон як арену битв та випробувань. Перипетії Великої війни у Карпатах висвітлені через опис бойових дій, просування фронту, повсякдення, дозвілля військових та цивільного населення. Роман висвітлює події на Східному фронті, питання забезпечення, логістики, комплектування австро-угорської армії, умови роботи польових шпиталів, людської стійкості, адаптивності. Карпатський регіон у романі “Зимовий солдат” розглядаємо як пограниччя. “Зимовий солдат” Д. Мейсона – це приклад західного бачення Карпатського регіону під час Великої війни.

Перспективними темами для подальшого вивчення історичного роману Д. Мейсона “Зимовий солдат” вважаємо аналіз медичних практик, історії медицини під час Великої війни, висвітлення битв Великої війни у Карпатському регіоні.

Література

1. Автор книжки «Зимовий солдат» про перетин медичної практики та письменства. URL: <https://laboratory.ua/blog/material-pro-deniela-mejsona-zymovuj-soldat>
2. Байдак М. С. Жіночі образи з часу великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45, Том 1 С. 166–172.
3. Борчук С., Костючок П. Каталізатори національної ідентичності українців Карпатського регіону під час Першої світової війни. *Eminak*. 2024. № 3. С. 147–165. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).733](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).733)
4. Кларк К. Сновиди. Як Європа ввійшла у війну 1914 року. Львів, 2025. 664 с.
5. Мейсон Д. Зимовий солдат. Київ, 2025. 352 с.
6. Стичинський І. Повсякденне життя вояків австро-угорської та російської армій на українських теренах в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05. Етнологія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 258 с.
7. Granoff S. And Now We Lie: Lessons Learned from Revising Historical Fiction. *Revue d'histoire culturelle*, 10 | 2025, mis en ligne le 15 septembre 2025, URL: <http://journals.openedition.org/rhc/14901> ;<https://doi.org/10.4000/14z41>
8. Mason W. “If This Book Is Not Expressing Everything, What Am I Doing With My Life?” URL: <https://www.nytimes.com/2018/09/12/magazine/if-this-book-is-not-expressing-everything-what-am-i-doing-with-my-life.html>

References

1. Baidak, M. (2016). Zhinochi obrazu z chasu velykoi viiny u vysvitleni ta interpretatsii halytskykh pysmennykiv [Female images from the time of the Great War in the coverage and interpretation of Galician writers]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45(1), 166–172. [in Ukrainian].
2. Borchuk, S., & Kostyuchok, P. (2024). Katalizatory natsionalnoi identychnosti ukrainsiv Karpatskoho rehionu pid chas Pershoi svitovoi viiny [Catalysts for the national identity of Ukrainians in the Carpathian region during the First World War]. *Eminak*, (3), 147–165. [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).733](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).733) [in Ukrainian].
3. Clark, C. (2025). *Snovydy. Yak Yevropa vviishla u viinu 1914 roku* [The sleepwalkers: How Europe went to war in 1914]. Laboratory. [in Ukrainian]
4. Granoff, S. (2025, September 15). And now we lie: Lessons learned from revising historical fiction. *Revue d'histoire culturelle*, 10. <http://journals.openedition.org/rhc/14901>

5. Laboratory. (n.d.). *Avtor knyzhky "Zymovyi soldat" pro peretyn medychnoi praktyky ta pysmenstva* [The author of the book «The Winter Soldier» on the intersection of medical practice and writing]. <https://laboratory.ua/blog/material-pro-deniela-mejsona-zymovyj-soldat> [in Ukrainian].
6. Mason, D. (2025). *Zymovyi soldat* [The winter soldier]. Laboratory. [in Ukrainian].
7. Mason, W. (2018, September 12). "If this book is not expressing everything, what am I doing with my life?" The New York Times Magazine. <https://www.nytimes.com/2018/09/12/magazine/if-this-book-is-not-expressing-everything-what-am-i-doing-with-my-life.html>
8. Stychynskyi, I. (2020). *Povsiakdenne zhyttia voiakiv avstro-uhorskoj ta rosijskoj armii na ukrainskykh terenakh v roky Pershoj svitovoi viiny* [Daily life of soldiers of the Austro-Hungarian and Russian armies on Ukrainian lands during the First World War] (Unpublished doctoral dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 03.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477)«1944»:329.17

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.11>

Максим ЛАНОВИЙ

полковник, перший заступник начальника

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, 79026 (lanovyi2008@ukr.net)

Maksym LANOVYI

Colonel, First Deputy Head of the Hetman

Petro Sahaidachnyi National Army Academy,

32 Heroiv Maidanu Street, Lviv, Ukraine, 79026 (lanovyi2008@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6571-0124>

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА: СТРУКТУРА, ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА

Анотація. Метою статті є всебічний аналіз передумов створення Української Головної Визвольної Ради з акцентом на особливості її структури та політичної програми, яка формувалася в умовах воєнно-політичних викликів середини ХХ ст. **Методологія дослідження** базується на засадах історизму, об'єктивності та системного підходу до аналізу структури та політичної програми Української Головної Визвольної Ради. Також використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, зокрема аналізу та синтезу, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, а застосування структурно-функціонального методу дозволило охарактеризувати внутрішню організацію УГВР та її роль у координації визвольного руху. Важливе місце посідає джерелознавчий аналіз програмних документів УГВР, серед яких – «Універсал УГВР» та «Платформа УГВР», що дозволяє реконструювати ідеологічні засади організації. **Висновки.** Встановлено, що Українська Головна Визвольна Рада починаючи із 1944 р. функціонувала як понадпартійний координаційний центр українського визвольного руху, об'єднуючи представників різних політичних середовищ на основі спільної програмної платформи та мети – боротьби за державну незалежність. Показано, що процес її створення відбувався в умовах політичної фрагментації, ідеологічної поляризації та конкуренції за лідерство, що суттєво ускладнювало консолідацію українських сил і зумовлювало обмежену підтримку з боку окремих політичних груп. Доведено, що програмні документи УГВР відображали синтез націоналістичної ідеології з демократичними цінностями, зокрема ідеями прав людини, політичного плюралізму та соціальної справедливості. Обґрунтовано, що діяльність УГВР була спрямована на внутрішню координацію визвольної боротьби, а також репрезентацію українського питання на міжнародній арені як складової значно ширшої боротьби поневолених народів. Узагальнено, що УГВР стала важливим етапом у розвитку української політичної думки та практики державотворення в умовах війни / окупації.

Ключові слова: УГВР, Друга світова війна, УПА, ОУН, К. Осмак, Платформа, Універсал, ідеологія, політична програма.

UKRAINIAN SUPREME LIBERATION COUNCIL: STRUCTURE, POLITICAL PROGRAM

Abstract. The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the prerequisites for the establishment of the Ukrainian Supreme Liberation Council, with a focus on the peculiarities of its structure and political program formed under the military and political challenges of the mid-twentieth century. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and a systematic approach to the analysis of the structure and political program of the Ukrainian Supreme Liberation Council. A set of general scientific and special historical methods was applied, including analysis and synthesis, comparative-historical and problem-chronological approaches, while the structural-functional method made it possible to characterize the internal organization of the UGVR and its role in coordinating the liberation movement. An important place is occupied by the source-based analysis of the UGVR's program documents, including the «Universal of the UGVR» and the «Platform of the UGVR», which enables the reconstruction of the organization's ideo-

logical foundations. **Conclusions.** It has been established that since 1944 the Ukrainian Supreme Liberation Council functioned as a supra-party coordinating center of the Ukrainian liberation movement, uniting representatives of various political environments on the basis of a common program and the goal of achieving state independence. It has been shown that its formation took place under conditions of political fragmentation, ideological polarization, and competition for leadership, which significantly complicated the consolidation of Ukrainian forces and resulted in limited support from certain political groups. It has been proven that the program documents of the UGVR reflected a synthesis of nationalist ideology with democratic values, including human rights, political pluralism, and social justice. It has been substantiated that the activities of the UGVR were aimed both at internal coordination of the liberation struggle and at representing the Ukrainian issue in the international arena as part of the broader struggle of oppressed nations. It has been generalized that the UGVR became an important stage in the development of Ukrainian political thought and the practice of state-building under conditions of war and occupation.

Key words: UGVR, World War II, UPA, OUN, K. Osmak, Platform, Universal, ideology, political program.

Постановка проблеми. Реакцією українського визвольного руху на воєнно-політичні виклики середини ХХ ст. стало утворення у 1944 р. Української Головної Визвольної Ради (УГВР) – організації, яка не тільки продемонструвала високий рівень адаптивності до умов підпільної діяльності, але й спробувала консолідувати розрізнені українські військово-політичні структури на українських землях та в еміграції. «На переломі німецької й поворотної більшовицької окупації, український народ досягнув того, що завжди було ціллю всіх його кращих сил та його керівників, а саме – об'єднання народу на платформі однієї ідеї й політичної програми та під проводом одного всенародного центру» [14, с. 62], – зазначав В. Радович. Дослідження політичної програми та загалом ідеології УГВР – важливий тематичний напрям сучасної історичної науки, оскільки він осмисленню механізмів державотворення та політичної консолідації в умовах війни, окупації та політичної фрагментації.

Мета статті полягає у всебічному аналізі структури та програмних засад діяльності створеної у 1944 р. Української Головної Визвольної Ради.

Історіографія досліджуваної проблеми представлена обмеженою кількістю наукових праць, що висвітлюють як організаційну структуру, так і політичну програму організації. Більшість робіт зосереджені на військово-політичному контексті діяльності УГВР, її взаємодії з УПА та ОУН. Перші дотичні до предмету статті праці побачили світ уже у другій половині ХХ ст., серед таких, зокрема, виокремимо дослідження П. Мірчука «Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) – командир армії безсмертних» [9], В. Радовича «У спільному революційно-визвольному всеукраїнському фронті боротьби (До генези УГВР)» [14], Т. Чупринки «До генези Української Головної Визвольної Ради» [19] та ін., а також історико-документальні збірники «Літопис Української Повстанської Армії», які присвячувалися УГВР. З-поміж праць сучасної української історіографії заслуговують на увагу студії Т. Андрусика «Українська Головна Визвольна Рада та її роль в українському національному державотворенні (До 70-річчя утворення УГВР)» [1], А. Боляновського «До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році» [2], С. Бутка «Спроба формування системного управління українським національно-визвольним рухом у 1943–1944 рр.» [3], А. Камінського «До генези Української головної визвольної ради у 65-ти ліття її створення» [7], Ю. Киричука «До питання утворення УГВР» [8], В. Мороза «До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради» [10], Н. Осьмак «К. Осьмак – нескорений Президент УГВР» [11], І. Патриляка ««Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. (оновлене видання)» [12], Д. Саламіна «Зовнішньополітичні орієнтації УГВР (1943–1954 рр.)» [15], І. Терлюка «Створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та програмні політико-правові засади її діяльності» [16] та ін. Джерельну основу статті становлять програмні документи УГВР,

матеріали преси, зокрема часопису «Самостійність», спогади членів УГВР та відомих громадсько-політичних діячів, а також позбавлені грифу «таємно» архівні документи, які зберігаються в архіві Служби зовнішньої розвідки України [18].

Виклад основного матеріалу дослідження. УГВР – важливий етап у розвитку українського визвольного руху, який поєднав військову боротьбу з політичним представництвом, сформував концептуальні засади майбутньої державності. Відповідаючи на запитання: «Хто і що мав на меті, створюючи Українську Головну Визвольну Раду?», О. Іщук відзначав: «Перш за все, існувала потреба об'єднати всі ті політичні сили, які вважали за доцільне продовжувати збройну боротьбу за незалежність України. В цьому найбільше була зацікавлена новостворена Українська повстанська армія, а також бандерівське крило ОУН, яке відіграло вирішальну роль у створенні УПА. Тому вони спробували створити своєрідну політичну надбудову – керівний центр за участі не лише членів ОУН, а й представників інших політичних організацій. Щоб показати, що УПА представляє інтереси всього українського народу, принаймні був такий задум» [20].

В. Мороз зауважував, що на нараді Проводу ОУН у березні 1943 р. в с. Сороки біля Львова, за свідченнями В. Охримовича, штаб УПА запропонував створити широку загальну національно-політичну організацію, якій би підпорядковувалася повстанська армія. Конференція Проводу ОУН цю пропозицію схвалила і створила Ініціативний комітет у складі М. Прокопа, О. Логуша, Д. Ребет і В. Охримовича [10]. Згодом – у першій половині 1943 р., відповідно до рішення III Конференції ОУН, крайовий провідник Західних Українських Земель і член Проводу ОУН М. Степаняк провів консультації на цю тему з представниками провідних передвоєнних галицьких партій – УНДО (В. Мудрим, З. Пеленським) та УСРП (М. Стахівим, В. Лисим), а В. Охримович – із Президентом УНР в екзилі А. Ливицьким. Як визнав М. Степаняк на допиті 30 серпня 1944 р. [10].

На тлі політичних консультацій продовжувалася й робота членів Ініціативного комітету, які упродовж другої половини 1943 – початку 1944 р. підготували «Універсал» та «Платформу УГВР». «Праця Ініціативного Комітету відбувалася непросто, – відзначав П. Мірчук. – Найбільші труднощі, очевидно, були пов'язані з необхідністю суворої конспірації, якої слід було дотримуватися під час підготовки всієї справи. Обговорювати її дозволялося лише з людьми надійними та обережними. Поза акцією, зрозуміло, мали залишитися групи, що відкрито співпрацювали з німцями. Також осторонь повинні були бути й ті, хто вороже ставився до УПА та нерідко використовував доноси перед ворогом як засіб міжпартійної боротьби. Окрім представників суто політичних кіл, Ініціативний Комітет залучив до Представництва кількох відомих громадян, які представляли інші, неполітичні українські громадські середовища...» [9].

У червні 1944 р. організаційна робота Ініціативного комітету була завершена [9], а в липні того ж року відбувся Великий збір УГВР, який затвердив програмні документи УГВР – Тимчасовий устрій Української Головної Визвольної Ради, Платформу Української Головної Визвольної Ради та Універсал Української Головної Визвольної Ради. Загальна інформація про УГВР містилася у перших трьох статтях першого розділу Тимчасового устрою УГВР, зокрема було вказано, що:

1. УГВР – це верховний орган українського народу в його «революційно-визвольній боротьбі за УССР»;

2. Джерелом влади УГВР є воля українського народу, виявлена в самостійницьких змаганнях «всіх діючих сил народу»;

3. УГВР: а) консолідує самостійницькі суспільно-політичні елементи; б) координує «діяння політично-активних середовищ»; в) очолює визвольну боротьбу, «дає напрям українській державницькій політиці» та керує нею; г) репрезентує український народ та його державницькі змагання перед «зовнішнім світом» [27].

Передбачалося, що УГВР складатиметься з 25 членів, проте «число членів могло бути побільшуване дорогою кооптації». Кооптацію могли проводити: а) Великий Збір УГВР; б) Президія УГВР за пропозицією Генерального Секретаріату. Членом УГВР міг бути «національно активний українець-державник із громадянським стажем», який визнавав політичну платформу, прийняту Збором УГВР, та був готовий реалізовувати її програму. Членом УГВР переставав бути той, хто добровільно виходив з її лав або кого УГВР виключала примусово. Виключити члена УГВР міг тільки Великий Збір більшістю голосів (2/3 голосів). Між сесіями Великого Збору Президія УГВР мала право «припинити члена в його членських правах до вирішення справи найближчим Великим Збором» (ст. 4, 6, 7) [28].

Платформа УГВР чітко окреслювала 5 завдань організації:

1. Об'єднувати та координувати діяльність усіх самостійницьких і визвольних сил українського народу на всій території України та за її межами з метою ведення національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти «московсько-більшовицького та німецько-нацистського імперіалізмів, за утвердження Української Самостійної Соборної Держави».

2. Формувати та визначати ідейні й програмні засади національно-визвольної боротьби українського народу.

3. Здійснювати загальне керівництво національно-визвольною боротьбою українського народу до моменту здобуття державної незалежності та створення органів суверенної державної влади в Україні.

4. Виступати як найвищий всеукраїнський політичний центр, що репрезентує сучасну визвольну боротьбу українського народу в Україні та на міжнародній арені.

5. Ініціювати створення першого українського уряду незалежної держави та скликати перший загальнонаціональний представницький орган українського народу [13, с. 35–36].

Текст «Універсалу» був звернений до українського народу. У ньому, зокрема, зазначалося: «І знову п'ятий рік шаліє воєнна хуртовина і лавою прокочується через українські землі. Здрігається Українська Земля під полчищами ворожих військ. Не за твою волю, Народе Український, ведуть імперіялістичні загарбники цю криваву та жорстоку війну. Вони несуть Тобі тільки руїну, поневолення і смерть. Ти не дав себе поневолити і проявив непохитну волю жити самостійним державним життям на своїй землі. На сторожі цієї волі Ти поставив – від карпатських верхів по Дон і Кавказ – збройні кадри своїх синів – Українську Повстанську Армію» [18].

Щодо ідеології УГВР, то потрібно відзначити, що одне з головних гасел організації – «Смерть московсько-більшевицьким окупантам України та їх українським агентам – українським більшовикам!» [6, с. 3]. Зокрема, оцінюючи події 1944–1946 рр. на західноукраїнських землях, УГВР констатувала, що регіон був «полем небачених дотепер в світі оргій енкаведистського терору» [4, с. 13], а НКВД фізично знищує «весь український народ»: «Так, від 1944 р. і до сьогодні, тобто кінця 1946 р., Україна є полем неабияких страждань, тепер у світі організаторів енкаведистського терору, що від нього не лишилося споку крові людини в їхніх руках, а всім, кому довелося бути хоча б свідком таких катувань, страшенно боляче. Так, в 1944 р., коли сьогоднішні були вищими органами українського народу, розпочинався новий етап життя, енкаведистські кати виконують кожну відісланку, що є нелюдською, іншим, як свідомим, для довільних злочинних дій, забезпечуючи умови утисків українського народу» [4, с. 13].

У Зверненні Президії УГВР і Головної Команди УПА «До всіх українських вояків, що перебувають поза межами Батьківщини» (липень 1945 р.) наголошено на необхідності продовжувати збройну боротьбу з окупантами. «Ми раді, що ви збереглися у вирі сучасної боротьби, бо віримо, що жодної зброї ви не втратите і ніколи за жодних умов її не складете перед ворогом. Ця зброя – це віра в ту саму ідею, за яку сьогодні борються українські повстанці, це постійна

бойова готовність – віру, яку ви обертаєте у дії, куди б не йшли: де сурмлять бойові сурми, де гримлять кулемети, де гуркочуть гармати, де ведеться кривава боротьба за те, бути чи не бути українському народові та українській державі!» [5, с. 55–56], – відзначено у Зверненні.

УГВР пропонувала українцям на чужині повернутися на Батьківщину та продовжувати боротьбу за Самостійну Українську Державу [5, с. 56]. «Хоч поділили нас кордони, – ми хочемо творити з вами одну бойову дружину! Ми хочемо, щоб усі ви всі свої знання, свої сили, свій труд і як цього зажадає від вас рідна Україна – своє життя готові були пожертвувати для волі й величі її!, – констатовано у Зверненні. – Коли хто з вас готовий боротися у важких умовах повстанського життя, тоді вертайтеся на рідну землю! Вона вас привітає як своїх синів і нових борців за її волю! Вертайтеся вам відомими шляхами! Бережіться більшовицьких комісій і транспортів, бо всі ті, що при їх допомозі верталися, ще дотепер своєї Батьківщини не побачили» [5, с. 56].

У черговому Зверненні «До Українського Народу під московсько-більшевицькою окупацією», що було опубліковано у часописі УГВР «Самостійність» (1946 р.), констатовано, що «услід за відступаючими гітлерівськими окупантами, вдерлися на українські землі найлютіші вороги українського народу – московсько-більшевицькі імперіалісти. З-під гітлерівського ярма знов потрапила Україна в не менше, навіть давнє ярмо большевицьких окупантів. Розпочався новий акт трагедії в нашому бездержавному існуванні...» [6, с. 8]. У документі констатовано: «Ми не для того брали зброю до рук і йшли в підпілля, щоб перед ворогом капітулювати. Ми підняли боротьбу для того, щоб перемогти. Переможемо тоді, коли витримаємо в боротьбі до кінця» [6, с. 7].

У статті «Ганьба ХХ сторіччя», що була опублікована у друкованому органі УГВР «Самостійність», відзначено, що «після Другої світової війни все свідоме українство розглядало нову можливість здійснити свої національно-політичні ідеали. Коли ця мить для українського народу настала такий розвиток подій, що на зміну старому окупантові приходили завжди, обороняти від голови до ніг, друзі та вороги, що за свою головну мету ставили цілковите поневолення українського народу, його спільне визволення – український народ для охорони свого життя, інтересів і національно-політичних прагнень укладався збройно» [4, с. 12].

Члени УГВР невтомлювалися повторювати: «Українському народові, долі якому судилося жити в межах т. зв. СРСР, краще, ніж будь-кому іншому в світі, відома реакційна, злочинна суть большевизму. Від 27-ох років кожний день, кожна година, пережиті українським народом у межах большевицької імперії, є для нього постійно новим підтвердженням тієї жахливої істини, що Советський Союз – це найбільша сьогодні в світі тюрма народів, у якій кліка московсько-більшевицьких імперіалістів жорстоко гнобить десятки народів неросійських, і що СРСР – це сьогодні найбільша в світі експлуаторська система, в якій новосформована кляса партійних вельмож по-непільдському експлуатує мільйони працюючих, мільйони селян, робітників, інтелігенції» [4, с. 11].

У листопаді 1946 р. УГВР констатувала, що «боротьба з окупантом триває» [6, с. 7]. Часопис УГВР «Самостійність» з цього приводу писав: «Ми не досягнули ще своєї найвищої мети – не визволили України з-під окупаційного ярма. В наших руках ще є зброя. Міжнародна обстановка напружена. Мусимо бути готові використати кожен можливість успішного закінчення нашої національно-визвольної боротьби...». Члени УГВР закликали «продовжувати розпочату боротьбу, продовжувати за ціну чого б то не було, продовжувати всіма можливими засобами» [6, с. 7].

Водночас УГВР критикувала «брехливе, тенденційне висвітлювання фактів історії українського народу» [4, с. 14]. «Послуговувалися нібито «класовим, марксистським» поглядом в оцінці політичних явищ і подій, а фактично – на догоду старим дворянським і імперським теоріям російської історичної науки, створених ще за царської Росії, большевицька історіографія

кожну подію в історії України, кожну історичну постать та діяльність оцінює за таким сумнівним критерієм: «чим дана історична подія, постать приміром справи зміцнення «Союзу» і «дружби» українського народу з великим російським народом», тобто «чим вони були вигідні чи не вигідні для імперіалізму» московському», – зауважував автор статті «Ганьба ХХ сторіччя» [4, с. 14].

Критикувала УГВР й ставлення радянської влади до Церков та релігії загалом. «Пам'ятаємо тут особливе переслідування більшовиками греко-католицької церкви у зв'язку з акцією переведення її на православ'я, – відзначали члени УГВР. – В результаті цієї акції багато священників, включно з усім греко-католицьким єпископатом, кинуто в тюрми, закрито багато церков. Про цю акцію в українській підпільній пресі матеріали вже публікувалися. Вся акція мала на меті: а) знищити греко-католицьку церкву як релігійну та національну інституцію, яка вже поважалася народом і охороняла український народ від русифікаторських впливів Москви; б) терором залякати духовенство, змусити його співпрацювати з НКВД і цим способом підірвати авторитет церкви серед нашого народу взагалі. Крім особливого переслідування греко-католицької церкви, більшовики часто грабують церкви, розграбовують ікони, людей примушують до релігійних повинностей українського населення» [4, с. 20].

Висновки. Таким чином, зауважував В. Радович, «УГВР, як верховний орган народу, організована на понадпартійній базі і включала в себе, подібно як УПА, людей різних політичних переконань та світоглядів, з умовою визнання ними платформи УГВР і готовності боротьби проти німців і більшовиків» [14, с. 88]. Критичний аналіз реакції інших політичних сил на створення УГВР виявляє глибші структурні проблеми тогочасного українського політичного середовища, зокрема йдеться про фрагментацію, ідеологічну поляризацію та конкуренцію за лідерство, що суттєво ускладнювали процес утворення УГВР. Відмова окремих середовищ підтримати УГВР свідчить про міжособистісні конфлікти, відсутність усталеної культури політичного компромісу. Програмні документи УГВР відображали синтез націоналістичної ідеології з елементами демократичної політичної традиції. Включення положень про права людини, політичний плюралізм і соціальну справедливість демонструвало прагнення адаптувати національну ідею до ширшого міжнародного контексту. У зовнішньополітичному вимірі УГВР спробувала інтегрувати українське питання в ширший контекст боротьби поневолених народів навіть незважаючи на обмежені можливості комунікації.

Література

1. Андрусак Т. Українська Головна Визвольна Рада та її роль в українському національному державотворенні (До 70-річчя утворення УГВР). URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/483/vipusk-3-2014-r.pdf>
2. Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році. *Галичина*. 2008. Вип. 14. С. 329–342.
3. Бутко С. Спроба формування системного управління українським національно-визвольним рухом у 1943–1944 рр. *Розумовські зустрічі: матеріали наук.-практ. конф. «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року)*. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. С. 151–154.
4. Ганьба ХХ сторіччя. *Самостійність*. 1946. Ч. 1. С. 11–46.
5. До всіх українських вояків, що перебувають поза межами Батьківщини. *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). 330 с.
6. До Українського Народу під московсько-більшовицькою окупацією. *Самостійність*. 1946. Ч. 1. С. 3–8.
7. Камінський А. До генези Української головної визвольної ради у 65-ти ліття її створення. URL: https://litopysupa.com/wp-content/uploads/2019/02/Seriia_Podii_i_liudy_Knyha_07_Ukrainska_Holovna_Vyzvolna_Rada.pdf

8. Киричук Ю. До питання утворення УГВР. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали наук.-практ. конф. (22 листопада 2001 р.)*. Львів, 2001. Ч. 1. С. 119–122.
9. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) – командир армії безсмертних. Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970. 212 с.
10. Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/4d5fc61d-a164-46b1-9c82-0c5e0f47a84e/content>
11. Осьмак Н. К. Осьмак – нескорений Президент УГВР. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. 128 с.
12. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. (оновлене видання). Харків: КСД, 2024. 688 с.
13. Плятформа Української Головної Визвольної Ради. *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). 330 с.
14. Радович В. У спільному революційно-визвольному всеукраїнському фронті боротьби (До генези УГВР). *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). 330 с.
15. Саламін Д. Зовнішньополітичні орієнтації УГВР (1943–1954 рр.). URL: <https://uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/356/309>
16. Терлюк І. Створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та програмні політико-правові засади її діяльності. URL: <https://ukrtextbook.com/istoriya-derzhavi-i-prava-ukra%D1%97ni-terlyuk-i-ya/istoriya-derzhavi-i-prava-ukra%D1%97ni-terlyuk-i-ya-stvorenyya-ukra%D1%97nsko%D1%97-golovno%D1%97-vizvolno%D1%97-radi-ugvr-ta-programni-politiko-pravovi-zasadi-%D1%97%D1%97-diyalnosti.html>
17. Тимчасовий устрій УГВР. *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). 330 с.
18. Українська Головна Визвольна Рада. Таємні протоколи. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/ukrainska-holovna-vyzvolna-rada-taiemni-protokoly>
19. Чупринка Т. До генези Української Головної Визвольної Ради. *Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради*. 1949. Вип. 2. С. 1–17.
20. Шурхало Д. Українська головна визвольна рада (УГВР): 75-річчя повстанського парламенту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30053945.html>

References

1. Andrusyak, T. (2014). *Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada ta yii rol v ukrainskomu natsionalnomu derzhavotvorenni (Do 70-richchia utvorennia UHVR) [Ukrainian Main Liberation Council and Its Role in Ukrainian National State-Building (On the 70th Anniversary of the Creation of UGVR)]*. Retrieved from: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/483/vipusk-3-2014-r.pdf> [in Ukrainian].
2. Bolianovskyi, A. (2008). Do pytannia pro politychnu stratehiiu ukrainskoho vyzvolnoho pidpillia v 1944 rotsi [On the Political Strategy of the Ukrainian Liberation Underground in 1944]. *Halychyna*, 14, 329–342 [in Ukrainian].
3. Butko, S. (2012). Sproba formuvannia systemnoho upravlinnia ukrainskym natsionalno-vyzvolnym rukhom u 1943–1944 rr. [Attempt to Form Systemic Governance of the Ukrainian National Liberation Movement in 1943–1944]. *Rozumovski zustrichi: materialy nauk.-prakt. konf. «Rozumovski zustrichi» (28 lystopada 2012 roku)*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity. S. 151–154 [in Ukrainian].
4. Hanba XX storichchia [Shame of the 20th Century]. (1946). *Samostiynist*, 1, 11–46. [in Ukrainian].
5. Do vsikh ukrainskykh voiakiv, shcho perebuvauiut poza mezhamy Batkivshchyny [To All Ukrainian Soldiers Outside the Homeland]. *Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada. Dokumenty, ofitsiini publikatsii, materialy*. (1980). Lviv; Toronto: Lito pys UPA, Vol. 8, Book 1 (1944–1945), 330 p. [in Ukrainian].
6. Do Ukrainskoho Narodu pid moskovsko-bolshevitskoiu okupatsiieiu [To the Ukrainian People under Moscow-Bolshevik Occupation]. (1946). *Samostiynist*, 1, 3–8 [in Ukrainian].

7. Kaminskii, A. (2019). Do henezy Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady u 65-ty lit'ia yii stvorennia [On the Genesis of the Ukrainian Main Liberation Council on the 65th Anniversary of Its Creation]. Retrieved from: https://litopysupa.com/wp-content/uploads/2019/02/Seriia_Podii_i_liudy_Knyha_07_Ukrainska_Holovna_Vyzvolna_Rada.pdf [in Ukrainian].
8. Kyrychuk, Y. (2001). Do pytannia utvorennia UHVR [On the Issue of the Creation of UGVR]. *Ukrainske derzhavotvorennia: uroky, problemy, perspektyvy: materialy nauk.-prakt. konf. (22 lystopada 2001 r.)*. Lviv, 1, 119–122 [in Ukrainian].
9. Mirchuk, P. (1970). Roman Shukhevykh (Gen. Taras Chuprynka) – komandyr armii bezsmertnykh [Roman Shukhevykh (Gen. Taras Chuprynka) – Commander of the Army of the Immortals]. New York–Toronto–London, 212 s. [in Ukrainian].
10. Moroz, V. (n.d.). Do pochatkiv diialnosti Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady [On the Beginnings of the Activity of the UGVR]. Retrieved from: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/4d5fc61d-a164-46b1-9c82-0c5e0f47a84e/content> [in Ukrainian].
11. Osmak, N. K. (2008). K. Osmak – neskorenyi Prezident UHVR [K. Osmak – the Unbowed President of UGVR]. Toronto; Lviv: Lito pys UPA, 128 p. [in Ukrainian].
12. Patryliak, I. (2024). “Peremoha abo smert”: ukraïnskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960-kh rr. (onovlene vydannia) [“Victory or Death”: Ukrainian Liberation Movement in 1939–1960s (Updated Edition)]. Kharkiv: KSD, 688 p. [in Ukrainian].
13. Platforma Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady [Platform of the Ukrainian Main Liberation Council]. (1980). Lviv; Toronto: Lito pys UPA, Vol. 8, Book 1 (1944–1945), 330 p. [in Ukrainian].
14. Radovych, V. (1980). U spilnomu revoliutsiyno-vyzvolnomu vseukraïnskomu fronti borotby (Do henezy UHVR) [In the Common Revolutionary-Liberation All-Ukrainian Front of Struggle (On the Genesis of UGVR)]. Lviv; Toronto: *Lito pys UPA*, Vol. 8, Book 1 (1944–1945), 330 p. [in Ukrainian].
15. Salamin, D. (n.d.). Zovnishnopolitychni orientatsii UHVR (1943–1954 rr.) [Foreign Policy Orientations of UGVR (1943–1954)]. Retrieved from: <https://uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/356/309> [in Ukrainian].
16. Terlyuk, I. (n.d.). Stvorennia Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady (UHVR) ta programni polityko-pravovi zasady yii diialnosti [Creation of the UGVR and Its Political-Legal Programmatic Principles]. Retrieved from: <https://ukrtextbook.com/istoriya-derzhavi-i-prava-ukra%D1%97ni-terlyuk-i-ya/istoriya-derzhavi-i-prava-ukra%D1%97ni-terlyuk-i-ya-stvorennia-ukra%D1%97nsko%D1%97golovno%D1%97vizvolno%D1%97radi-ugvr-ta-programni-politiko-pravovi-zasadi-%D1%97%D1%97-diyalnosti.html> [in Ukrainian].
17. Tymchasovyi ustrii UHVR [Temporary Structure of UGVR]. (1980). Lviv; Toronto: *Lito pys UPA*, Vol. 8, Book 1 (1944–1945), 330 p., p. 27 [in Ukrainian].
18. Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada. Taiemni protokoly [Ukrainian Main Liberation Council. Secret Protocols]. Retrieved from: <https://szru.gov.ua/history/stories/ukrainska-holovna-vyzvolna-rada-taiemni-protokoly>
19. Chuprynka, T. (1949). Do henezy Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady [On the Genesis of UGVR]. *Biuro Informatsii Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady*, 2, 1–17 [in Ukrainian].
20. Shurhalo, D. (n.d.). Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada (UHVR): 75-richchia povstanskoho parlamentu [Ukrainian Main Liberation Council (UGVR): 75th Anniversary of the Insurgent Parliament]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30053945.html> [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 05.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477) «15/16»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.12>**Володимир ОКАРИНСЬКИЙ**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (volodokar@gmail.com)

Volodymyr OKARYNSKYI

PhD in History, Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 M. Kryvonis Street, Ternopil, Ukraine, 46027 (volodokar@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6119-0678>

**БАБИНСЬКА РЕСПУБЛІКА ЯК АЛЬТЕРНАТИВНЕ СОЦІОКУЛЬТУРНЕ
УТВОРЕННЯ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ПАРОДІЙНІСТЬ І САРМАТИЗМ
(ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ)**

Анотація. У статті досліджується феномен т.зв. Бабинської республіки (поль. *Rzeczpospolita Babińska*, 1568–1677) як унікального альтернативного соціокультурного явища ранньомодерної доби крізь фокус пародійності та еволюцію ставлення до сарматизму. **Метою статті** є дослідити риси соціокультурної альтернативності в діяльності Бабинської республіки на тлі формування шляхетської культури у Речі Посполитій Обох Народів, а саме сарматизму як її ідеології та панівного стилю. **Наукова новизна** роботи полягає в оцінці ставлення і належності цього утворення до соціокультурної альтернативи, зокрема релігійних течій, або ступінь критики державних інституцій та панівної церкви. Проаналізовано трансформацію республіки від соціально-критичного товариства, що симпатизувало Реформації, до органічної частини шляхетської «сарматської» культури. Новим у дослідженні теми є саме намагання наблизити Бабинську республіку до українського контексту, дати їй також український вимір. Розглянуто і європейський контекст цього утворення, запропоновано його аналоги (французькі салони, англійський *Lord of Misrule*). Особливу увагу в статті приділено формам та функціям пародійності, механізмам соціальної критики через гумор, а також унікальній толерантності Бабина до альтернативних релігійних течій. **Висновки.** Бабинська республіка була унікальним соціокультурним утворенням ранньомодерної доби, що функціонувало близько 110 років. Пародійність становила головний принцип її діяльності. В «республіці» пародіювалися: державні структури, соціальні практики і ритуали, соціокультурні стереотипи. За один з головних критеріїв оцінки Бабинської республіки взято еволюцію її ставлення до сарматизму: від критики протосарматизму (1560-ті – 1590-ті) до повної інтеграції в сарматизм (1634–1677). Доведено, що Бабинська республіка являла собою парадоксальне поєднання критики та згодом навіть конформізму – «безпечну критику», що дозволяло шляхті висміювати власні вади без зміни суті станової системи. Український вимір Бабинської республіки полягає у географічній близькості, персональних зв'язках, але також і в бракові прямих аналогів. На відміну від інших європейських аналогів, Бабинська республіка вирізнялася насамперед тривалістю, а також інституціоналізацією та інтелектуальним рівнем учасників.

Ключові слова: Бабинська республіка, альтернативні соціокультурні утворення, пародія, сарматизм, Ранньомодерна доба, Річ Посполита, шляхетська культура, релігійна толерантність, реформація, карнавальність.

BABIN REPUBLIC AS AN ALTERNATIVE SOCIOCULTURAL FORMATION OF THE EARLY MODERN PERIOD: PARODY AND SARMATISM (EUROPEAN AND UKRAINIAN CONTEXTS)

Abstract. *The article explores the phenomenon of the so-called Babin Republic (Polish: Rzeczpospolita Babińska, 1568–1677) as a unique alternative socio-cultural phenomenon of the early modern era through the focus of parody and the evolution of attitudes towards Sarmatism. The aim of the article is to explore the features of socio-cultural alternativeness in the activities of the Babin Republic against the background of the formation of noble culture in the Polish-Lithuanian Commonwealth, namely Sarmatism as its ideology and dominant style. The scientific novelty of the work lies in assessing the attitude and belonging of this formation to the socio-cultural alternative, in particular religious movements, or the degree of criticism of state institutions and the dominant church. The transformation of the republic from a socially critical society that sympathized with the Reformation to an organic part of the noble “Sarmatian” culture is analyzed. What is new in the study of the topic is the attempt to bring the Babin Republic closer to the Ukrainian context, to give it a Ukrainian dimension. The European context of this formation is also considered, and its analogues (French salons, English Lord of Misrule) are proposed. The article pays special attention to the forms and functions of parody, the mechanisms of social criticism through humor, as well as Babin’s unique tolerance for alternative religious movements. Conclusions. The Babin Republic was a unique socio-cultural formation of the early modern era, which functioned for about 110 years. Parody was the main principle of its activity. The “republic” parodied: state structures, social practices and rituals, socio-cultural stereotypes. One of the main criteria for assessing the Babin Republic is the evolution of its attitude towards Sarmatism: from criticism of proto-Sarmatianism (1560s – 1590s) to full integration into Sarmatism (1634–1677). It is proven that the Babin Republic represented a paradoxical combination of criticism and later even conformism – “safe criticism”, which allowed the nobility to ridicule their own shortcomings without changing the essence of the estate system. The Ukrainian dimension of the Babin Republic lies in geographical proximity, personal connections, but also in the lack of direct analogues. Unlike other European analogues, the Babin Republic was distinguished primarily by its duration, as well as by the institutionalization and intellectual level of its participants.*

Key words: *Babin Republic, alternative socio-cultural formations, parody, Sarmatism, Early Modern period, Polish-Lithuanian Commonwealth, noble culture, religious tolerance, Reformation, carnivalism.*

Постановка проблеми. Бабинська республіка (Rzeczpospolita Babińska) – одне з найбільш оригінальних і водночас недостатньо досліджених явищ шляхетської культури XVI–XVII століть у Речі Посполитій. На жаль, майже зовсім вона не відома в українській історіографії та гуманітаристиці. Заснована в другій половині 1560-х років у селі Бабин біля Любліна Станіславом Пшонкою та Петром Кашовським [1; 16], ця «держава навиворіт» проіснувала понад століття – до 1677 року [2, с. 129], залишивши помітний слід у культурному житті польсько-литовської Речі Посполитої, ставши свого роду культурною легендою. Вона також стала чи не найбільш знаним фактом неофіційної побутової сміхової шляхетської культури на Заході. Вона сприймалася там як сатиричне карнавальне утворення і водночас літературний салон і «клуб» [22]. За цікавим збігом утворення Бабинської Речі Посполитої збіглося в часі з утворенням Речі Посполитої Обох Народів. На думку автора статті цей збіг не випадковий, а «несерйозне» утворення було іншою стороною шляхетської федеративної держави, «республіки», проявом культури політичного народу – шляхти, поряд зі сарматизмом. Тому й важливо зіставити ці два явища, а головне – актуалізувати Бабинську республіку в українському інтелектуальному просторі, його різних дискурсах. Адже, ця «річпосполита» була таким же спільним надбанням, як і Річ Посполита «багатьох народів» (за висловом А. Сулими Камінського), а приписування тільки Польщі спадщини Речі Посполитої є історіографічним імперіалізмом [23, с. 14]. Отже «громадянський простір» і демократичні європейські цінності формувалися, вочевидь, і в такий неофіційний спосіб на спільному просторі.

Джерельна база питання вже запроваджена в науковий обіг і досліджена польськими авторами. Знання про Бабинську республіку базується на чотирьох основних джерелах [16]. Найбільш ранніми є «Аннали...» (“*Annales sive de origine et rebus gesus Polonorum et Lithuanorum libri VIII*”) – головна праця історика Станіслава Сарницького (1587), де в розділі “*Descriptio Republicae Babinensis exhilarandi lectoris gratia*” описано перші роки розквіту «республіки» та легендарний візит короля Сигізмунда (Жигимонта) Августа. Другим джерелом є щоденник Якуба Пшонки (1580–1620), цінне свідчення шляхетської ментальності, виданий Августом Бельовським [16; 28]. Найважливішим джерелом є “*Rejestr urzędników babińskich*” (1601–1677), що містить 412 записів про надання титулів з обґрунтуваннями [3; 16]. Четвертим джерелом є поеми XVII ст. – “*Morocosmea babińskie*” Яна Ахація Кміти, анонімний “*Inclitae Babinensis monarchiae brevis descriptio*” та вірш Веспасіяна Коховського [16]. Найбільше до публікації джерел з історії Бабинської республіки спричинився історик літератури Станіслав Віндакевич [3].

Перша систематична монографія Казімежа Бартошевича “*Rzeczpospolita Babińska*” (1902) заклала основи наукового вивчення теми [1]. Та ще раніше, у 1900 р. нарис історії Бабинської республіки подав у I томі своєї «Старопольської енциклопедії» історик Зигмунт Глогер [24]. У XX столітті найбільший внесок зробив відомий дослідник шляхетської культури Януш Тазбір [4–7]. Важливими є також праці Станіслава Творека [8; 17], Агнешки Кусь [2], Паули Бухвальд-Пельцової [9]. Серед найновіших розвідок – цикл статей Агнешки Поляк на порталі Teatr NN [16–20], що комплексно висвітлюють різні аспекти цього феномена. З досліджень, що напряму не стосувалися «республіки», але корисні для історичних та антропологічних контекстів, важливими є праці Пітера Берка [11], Михаїла Бахтіна [12], Наталі Земон Девіс [13], Еманюеля Ле Руа Ладюрі [14], Рональда Гаттона [15].

Метою цієї статті є актуалізувати для української історіографії та гуманітаристики Бабинську республіку як пародійне утворення, дослідити риси соціокультурної альтернативності в діяльності цього утворення на тлі формування шляхетської культури у Речі Посполитій Обох Народів, а саме сарматизму як її ідеології та панівного стилю.

Виклад основного матеріалу. Задля з’ясування феномену Бабинської республіки насамперед варто навести її короткий нарис. Село Бабин (приблизно за 20 км на південний захід від Любліна, на шляху між ним і Белжицями, тепер гміна Белжиці Люблінського воєводства в Польщі) у XVI–XVII століттях було спадковим у родині Пшонків. Тут й була заснована «Бабинська республіка» групою веселої шляхти на чолі з власником села Станіславом Пшонкою, люблінським суддею, та Петром Кашовським, також люблінським суддею і власником с. Високе у Красноставському повіті. У 1587 році Станіслав Сарницький опублікував свої «Аннали», в яких дав опис «Бабинської республіки». Бабинці, каже Сарницький, брали за взірець лад та інституції Речі Посполитої. Вони обирали Сенат, єпископів, воєвод, гетьманів, секретарів тощо. Кожен, хто говорив про високі справи, не пов’язані з його посадою, ставав архієпископом Бабина; той, хто заїкався, виголошував нісенітницю, призначався оратором або канцлером. Той, хто хвалився хоробрістю та відвагою, отримував звання гетьмана або лицаря. Хто відзначався мисливськими брехнями, ставав ловчим. Призначення здійснювалися або на місці під час забави, або пізніше листом, скріпленим восковою печаткою. Сарницький запевняє, що ці світські жарти значною мірою сприяли покращенню моралі серед молодого покоління, виховували дотепність і навчали скромності. Місце зустрічі бабинян називалося біржею (*gelda*), запозичивши цю назву з Гданська. Бабиняни хвалилися, що мають привілеї від королів, імператора і навіть папи. У 1582 році, коли С. Сарницький писав «Аннали», П. Кашовський був ще живий, тоді як С. Пшонка помер двома роками раніше. Сарницький цитує надгробок, написаний латинськими віршами, присвячений засновнику Бабинського товариства, та два

анекдоти. В першому Сигізмунд II Август якось запитав Пшонку, чи мають бабиняни також свого короля, на що Пшонка відповів: «Боже борони, ваша величносте, щоб ми думали обрати іншого короля за вашого життя. Пануйте і тут, в Бабині». Король засміявся, і все його оточення вибухнуло сміхом. Другий анекдот Сарницького розповідає, що коли певна група обговорювала давні монархії: Перську, Вавилонську та Римську, один з бабинян зауважив, що Бабинська республіка була старшою за всі інші. Після Сарницького ніхто не передавав нам жодної інформації про Бабина протягом 30 років. Лише у 1617 році, коли син засновника Якуб Пшонка видавав заміж свою дочку Катажину за Миколая Страдомського, два поети, Бартоломеї Вжеснянін та Ян Кміта, за звичаями того часу, виголосили з нагоди весілля панегірики. Панегірик Кміти містить кілька нових бабинських анекдотів. Один розповідає, що хтось став бабинським істориком, бо побачив дзвін, зроблений з ілжинської глини, в який, якщо вдарити в Кракові, через вісім тижнів буде чути в Римі. За словами Вжесняніна, Я. Кміта залічував до цеху бабинян поетів Я. Кохановського, М. Рея, А. Тшецького, Б. Папроцького та Миколая Сєпа-Шажинського. Він також згадує деякі «скарбничні реєстри» республіки, «власні закони» та «вакансії». Вжеснянін і Кміта надали мало доповнень до опису Сарницького, який довго залишався єдиним джерелом інформації про походження Бабинської республіки. Лише 1818 року о. Юзеф Калясанти Шанявський, дізнавшись набагато більше про Бабин, прочитав про нього на публічних зборах Варшавського товариства друзів науки, черпаючи зміст із документів Бабина, що опинилися в бібліотеці князів Чарторийських у Пулавах. Шанявський закінчив лекцію згадкою про схожі товариства, що колись існували у Франції та Італії. Як і Сарницький до нього, Шанявський став джерелом безлічі статей про Бабин, які К. Бартошевич характеризував як «слабкі компіляції перебільшені в суперлативах», та завдяки цьому Бабинська республіка здобувала дедалі більшу популярність. Це засвідчує назва “Pszonka”, яку, як вважалося дано двом сатирично-гумористичним періодичним виданням Качковського (в 1832 році) та Л. Зєнковича (в Страсбурзі і Парижі 1839–1844), і “Album Pszonki” (Л. Зєнкович, 1845), а також триактна комедія Ф. Венжика. За уточненими дослідженнями, перше видання – це рукописний часопис “Babin na Obsej Ziemi” (1832) і до нього був причетний ілюстратор Антоній Олещинський. Натомість «редактор Качковський» є перекрученою формою прізвища співзасновника Бабинської республіки П. Кашовського, портрет котрого разом з С. Пшонкою прикрашав обкладинку часопису [29]. Бабин був також відомий за кордоном завдяки іноземним письменникам, що ідеалізували Річ Посполиту, на тлі європейського абсолютизму [24, с. 91; 4, с. 15].

Після переважного захоплення ранньою Бабинською республікою, настав і час критики її пізньої діяльності. Вішневський пише, що оригінальний девіз Бабина “ridendo castigo mores” (я виправляю свою поведінку сміхом), з часом змінилася на “scribimus et bibimus” (ми пишемо і п’ємо) [24, с. 91]. Мацейовський у своїй праці «Польща і Русь» (1842) стверджує, що зіпсованість моралі з часом зіпсувала й це веселе та поважне товариство, а ті, хто колись висміював вади інших, самі пізніше заслуговували на догану. Ще один вчений, що ознайомившись з бабинськими актами написав критичну статтю, був проф. Станіслав Тарновський, в якій виявив свої консервативні погляди [8, с. 158–159]. Нагодою публікації стало те, що Ян Матейко виставив свою картину «Бабинська республіка» (1881), що зображувала зібрання бабинців у саду Пшонки. Тарновський першим висловив сумнів у гуморі та сатирі Бабина в пізній період його існування, від XVII ст. до 1677 року. «Вони розважалися тим, що записували погані чи добрі концепції та брехню всіх фацецій з Корони та Литви, хоча в цьому не було злого наміру, лише проста наївність». Нарешті, доктор С. Віндакевич опублікував записи Бабина 1601–1677 років, що зберігаються в бібліотеці Чарторийських, у повному обсязі (Краків, 1894) та окремою книгою [3]. Перші сторінки «Актив Бабина» містять: опис Бабинської республіки Сарницького, вірш Вжесняна та найкращий із цих творів – вірш невідомого автора під назвою “Inclitae

Babinensis monarchiae brevis descriptio”. Далі йде Реєстр бабинських чиновників, який заповнює решту книги. Його було розпочато в 1601 році Якубом Пшонкою, сином засновника Речі Посполитої. Після його смерті в 1622 році реєстр вів його зять Вацлав Замойський, перш ніж останній з Пшонків, син Якуба, Адам Замойський, пізніше хорунжий Холмський та камергер Люблінський, перейняв Бабин, померши в 1677 році, на чому закінчується «Реєстр бабинських урядників». Отже, історія Бабинської республіки була тісно пов’язана з життям трьох поколінь Пшонків: Станіслава, який розпочав цю історію приблизно в середині XVI століття, Якуба та Адама. Коли лінія Пшонків Адама зникла, зникла й Бабинська республіка (у 1677 році).

«Реєстр», за невеликим винятком, являє собою книгу номінацій, лише зрідка перемежованих римою чи анекдотом, поданим кимось або переказаним усно мовою Бабина. Зазвичай, вищих рангів надавалося небагато, як-от номінації на архієпископів, суфраганів, адміралів та чиновників закордонних справ; натомість він кишить кухарями, конюхами, рибалками, егерями, фармацевтами, медиками, лекторами, пивничими тощо. Є один або кілька архітекторів, реставраторів, цирульників, анатомів, льодівничих, свідків, слюсарів, токарів, винокурів, годинників, бенкетників, охоронців, візників, садівників, капеланів, суддів, ловців птахів, сповідників тощо. Є навіть апостол, мажордом, кухар суботній (пісний), сокільник, спекулянт, медовар, лазник. Іноді одна й та сама особа обіймала дві, або навіть кілька посад [24; 17].

Отже така канва Бабинської проблеми, починаючи від З. Глогера і К. Бартошевича і закінчуючи сучасними авторами. Далі розберемо основні риси альтернативності цього товариства, заакцентувавши на особливостях структури «держави», механізмах пародійності, її змістовому спрямуванні. І спробуємо охарактеризувати Бабинську республіку крізь призму сарматизму, європейських впливів та українського контексту.

Згідно з принципом “*Omnis homo mendax*” (лат. кожна людина – брехун), уряди в Бабинській республіці надавалися за найсмійшніший анекдот [2, с. 130; 18]. Засновники мріяли, щоб до Бабина з’їжджалася шляхта з усієї Польщі та Литви. Таку можливість створили сеймики та заснування у 1578 р. Коронного трибуналу в Любліні. До товариства належали видатні письменники та політики. До двадцятих років XVII ст. Бабин об’єднував шляхту, зацікавлену різними течіями Реформації. Гостювали кальвіністські та аріанські діячі люблінської землі: Кшиштоф Любенецький-старший (після 1598 р. духовний опікун люблінської громади братів польських), Валентій Шмальц, Якуб Сененський (власник Ракова) [17]. Обидва засновники республіки ймовірно були симпатиками кальвінізму, і або обидва [8, с. 156], або П. Кошовський належали до кальвіністів, а останнього ще й характеризували як *alienus a fide catliolica* (лат. чужого католицькій вірі) [3, с. 5]. Бували поети Миколай Рей і Ян Кохановський та його брат Анджей, Ян Замойський, Ян Анджей Морштин, Веспасіян Коховський. Ян Замойський обіймав посаду *totumfacki* або фактотума, тобто довіреної особи, що мав роздавати уряди, затверджувати архієпископів, єпископів та представляти інших посадовців духовних і світських. Цю посаду успадкував Томаш Замойський. А другий син Яна Замойського, Вацлав, одружився з донькою Якуба Пшонки Зофією і понад десять років керував Бабинською республікою [17].

Жінки брали активну участь у Бабинському житті, хоч вона й була обмежена. Ева Пшонка (з дому Ласоцька) під час відсутності чоловіка Адама опікувалася республікою. Серед Бабинських «урядниць» – Анна Кашовська, Рената Рейова (стольникова люблінська), Гелена Козновська. У 1614 році Бабинською аптекаркою стала Гелена Казановська, люблінська підстаростина, за оповідь про крука, що виїдав солодощі зі скляних посудин [5; 17]. Це було проявом демократизації звичаїв – жінки спілкувалися з чоловіками, усупереч консервативним нормам.

Пародійність була центральним принципом Бабинської республіки від початку. Насамперед це виявилось в структурі «держави». Ідея полягала у створенні структур, порядку та урядів, аналогічних до Речі Посполитої. Існували сейм і сенат, канцелярія, реєстр. Надавалися

титули: центральних урядів (маршалок, канцлер, підскарбій, шафар, гетьмани, канцлери), земських (воєводи, підкоморії, хорунжі, мечники, конюші, кухмістри, підчаші, крайчі, стольники) [18]. Найвищий уряд – бурграф (поль. burgrabia). Титул “Praefectus babinensis” надано Станіславу Пшонці як форму шани Сигізмунду II Августу, визнаючи найвищу владу короля над мініатюрною державою. Це відповідало шляхетській ідеї громадянства та концепції короля як «першого поміж рівних».

Основний механізм пародії можна окреслити як інверсія кваліфікацій. Сенаторами ставали ті, хто плете нісенітницю; архієпископами – хто говорить пишномовно, але беззмістовно; гетьманами – боягузи або ті, що вихваляються битвами; ловчими – недотепа; секретарями – ті, хто не вміє писати; канцлерами – ті, хто помиляється в мові тощо [18].

Процес ініціації включав, як описував Б. Вжеснянін: розповісти фацецію та випити «вовка» (wilkierz) – величезний кубок вина [18]. З часом все більше посад давалося за дотепні перебільшені оповіді або й невірогідні вигадки в стилі Ф. Рабле або барона Мюнхгаузена. Так, Юзеф Нирський зауважив комара, що сидів на дубі та чухався лівою ногою. Убивши комаху, він вистелив її шкурою свій екіпаж, а її м'ясом харчувався разом з слугами під час облоги Збаража. Войцеха Завішу призначили кухмістром за його розповідь, що бачив у москві рибу настільки величезну, що коли її варили в казані, кухарю доводилося гребти по ній на човні, щоб помішувати воду. Вінцент Лишкевич, лікар, став чашником, бо ніколи не пив вина з власного льоху, не розплатившись самому собі. Якщо ж пив з гостями, то розплачувався собі по тому, як вони йшли. Миколай Стогнев, лейтенант королівської хоругви, розповідав, що єпископ Анджей Опалінський з Познаня наказав фарбувати дрова для коминка, щоб вогонь був кольоровим. Вацлав Замойський став найвищим ловчим, бо розповів, як князь Костянтин Острозький полював на зайця з вісьмома ногами (коли чотири втомлювалися, він продовжував на інших чотирьох) [27; 2].

Пародія бабинян виконувала кілька функцій: критичну (висміювання вад), політичну (коментар до устрою держави), соціальну (осміювання станових звичок), літературна (абсурдні наративи), ритуальна (пародіювання урочистих церемоній) [11, с. 178–189; 19].

Показовими для характеристики Бабинської республіки є ставлення до ідеології сарматизму і зміни в ньому. З цього погляду можна виділити кілька періодів у існуванні Бабинської республіки.

1. Ранній період можна окреслити як «реформаційна» критика протосарматизму (1560-ті – 1590-ті). Товариство критикувало і висміювало вади, що пізніше стануть рисами сарматизму. Особливо дошкульно висміювали титуломанію – пожадливість до титулів, характерну для XVI ст. Титули були показником соціального становища. Лише невелика кількість пов'язувалася з земельними наданнями (воєвода, каштелян, ловчий бельський, конюший перемиський). Інші пов'язувалися з пенсіями або були суто почесними. Шляхта мала особливу неприязнь до спадкових родових титулів. У Литві існували титули князів – нащадків литовських і руських династій. Негативно ставилися до титулів Вазів («королівський»), до титулів цісарських князів і графів, що їх Габсбурги роздавали своїм прихильникам (як А. Тенчинському у 1562 р.) [19]. Критика титуломанії через пародійне надання урядів біла прямо в серце майбутньої сарматської пири родоводом та гербами.

Висміювання військового вихваляння («гетьманами» ставали боягузи) було пародією на надмірності сарматського стилю. Бабин був також утопійним островом толерантності в епоху формування сарматизму, що все більше асоціювався з католицькою ортодоксією [7, с. 89–92].

2. Перехідний період: трансформація (1592–1634). За часів Якуба Пшонки Бабин почав поступово змінюватися. Хоч зберігалися толерантність і критичний дух, але республіка дедалі більше концентрувалася на шляхетській культурі.

Бабинська республіка була наслідком ренесансної зміни етосу – від лицарського до землевласницького. Володіння власністю ставало формою підтвердження особистої свободи, можливої далеко від розкоші королівського і магнатського двору [19]. Це була також проповідь простого природного життя, в XVI ст. пов'язана з ідеалом стриманості.

Шляхетський двір прагнув стати ідеологічним осередком, автономним щодо королівського двору. Шляхетська землевласницька ідеологія в XVI ст. ставала декларацією певної політичної позиції. Показово, що один з перших теоретиків сарматизму Станіслав Сарницький був ентузіастом Бабина і бабинським урядником (інквізитором) [19]. Це свідчить, що рання критика та пізній сарматизм не були в абсолютній опозиції.

3. Пізній період: інтеграція в сарматизм (1634–1677). Бабинська республіка перестала бути критикою сарматизму і стала його органічною частиною – сарматизм сам вбирав елементи пародії [6, с. 236; 12, с. 234–267]. Втратила республіка і явні на початках симпатії до «дисидентів», що було поступкою сарматизму під тиском Контрреформації.

Дискусійним і не вичерпним залишається питання аналогів Бабинської республіки як у Речі Посполитій, так і за її межами. Адже існує критичний погляд К. Бартошевича, що це утворення не було унікальним навіть у себе в країні, де існувало досить багато таких «республік». Таку республіку у Васьневі біля Кельц пропагував поет Веспасіян Коховський у кількох своїх фрашках. У Клечеві Каліського повіту була також «республіка», котру, за словами о. Левандовського утворили власники окремих сіл у цій місцевості. Зрештою поет-гуморист Фаустин Свідерський, відомий як *Ex-bosian*, оселившись на Краківщині, заснував близько 1870 р. «бернардинський монастир» і був автором дотепних віршованих номінацій на численні посади в цьому веселому «монастирі» [3, с. 22–23; 24, с. 93]. Однак, чомусь тільки Бабинська республіка залишила по собі опис діяльності, хоч і неповний. Та інші «республіки» залишили лише згадки і тому їх узагалі важко верифікувати. Віндакевич охарактеризував Васьнівську республіку як корчму біля плебанії, де місцеві землевласники збираються на розваги під час відпустів та ярмарків, і де за дивною логікою змішуються випивка та релігія [3, с. 23]. Та й усі ці утворення існували пізніше, ставши наступницями міту Бабина.

Загалом Бабин справді вписується в історію європейських салонів і товариських клубів, що почали виникати в XVI ст., або й раніше. До гумористичних товариств прототипів Бабинської республіки С. Віндакевич залічує “*La Mère-Folle*” в Діжоні («Божевільна мати», карнавальне товариство XV–XVII ст., що також викривало деякі проблеми суспільства) чи “*Royaume de la Basoche*” в Парижі (товариство юристів, що відзначалося постановкою п'єс в стилі фарсу). У них також були гумористичні чиновники, вигадані привілеї, вони виписували дипломи і пародіювали місцеві установи. Та Бабинська республіка мала менше клоунади, а радше загально-громадський характер, а за своїм складом була виразно громадянсько-сільським об'єднанням. Та все ж духовна спорідненість між цими товариствами дуже значна [3, с. 7].

В Польщі традицію розпочали два гумористично-сатиричні товариства “*Fraternitas sacerdotum*” (Товариство священників) в Ланьцуті 1450 р., а на початку XVI ст. жартівливе «Товариство п'яниць і ненажер» (лат. *Vibones et Comedones*), або ж польською “*Towarzystwo oźralców i oprłców*”. Це гурт гуманістів при дворі Сигізмунда I Старого, серед яких були Анджей Кшицький («польський Аретин»), Ян Дантишек, Корибут Коштірський, Ян Замбоцький та ін., що представляли радше «гуляк, пияків і коханців» і висміювали придворні звичаї. Серед них були й жінки [3, с. 7; 24, с. 93]. Щоправда сучасна дослідниця Анна Сколімовська вважає, що такого товариства ніколи не існувало, а це всього лиш науковий міф, що виник унаслідок неправильного тлумачення речення з листа Яна Замбоцького до Яна Дантишека 1527 р. [30].

Однак, Бабин мав інший характер, ніж ці утворення: заснований місцевою шляхтою далеко від королівського двору, змагав до ролі товариства, що впливає на етику та звичаї країни, та створював структури на взір державних [16].

У Франції в середині XVI ст. виник перший літературно-мистецький салон у палаці Жана де Мореля, конюшого Катерини Медічі. Французький салон єднав артистів, літераторів. Інспірацією став салон Катрін де Рамбуїє першої половини XVII ст., відомий делікатністю думки та манер [9; 16]. Салон подружжя дю Плессі Генего та мадемуазель Мадлен де Скуюдері (1653–1661) збирав не тільки літераторів, а й учених – під час суботніх обідів провадилися літературні забави і філософські диспути [16].

Однак між французькими салонами і Бабинською республікою існувала істотна різниця: сутністю перших була поетично-літературна конвенція, а останньої – соціально-побутова сатира. Французькі клуби виникали з потреби «опоетизування» світу, відсилаючи до ідеалів ідеального суспільства, ставали утопіями. Там панував галантно-преціозний стиль. У Бабині ж – воля зміни соціальної реальності, створення «мінісвіту» з власними законами, своєрідної соціальної утопії, де через сміх творилося б нове суспільство [9; 16].

У англійській традиції сміхової культури існували свої альтернативні соціокультурні альтернативи. До них належав Лорд Безладу (Lord of Misrule, у Шотландії – Abbot of Unreason, у Франції – Prince des Sots, тобто Принц дурнів). На посаду Лорда Безладу призначали жеребкуванням під час Різдвяного тижня для проведення Свята Дурнів. Лордом Безладу зазвичай був селянин або піддиякон, призначений відповідальним за різдвяні розваги, які часто включали пияцтво та бурхливі вечірки. Розквіту традиція сягнула в Британії XVI ст. [15, с. 123–145].

У порівнянні з вище наведеними зарубіжними прикладами Бабинська республіка вирізнялася: тривалістю (понад 100 років), більшою інституціоналізацією, міжпоколінневою спадковістю (династія Пшонків трьох поколінь та їхніх близьких і приятелів), інтелектуальним рівнем учасників [1; 10; 11, с. 178–189].

Перспективним є розгляд українського контексту Бабинської республіки. Бабин розташований близько до українських територій. Люблін був важливим польським містом на прикордонні з Руссю в часи Київської держави, Галицького князівства і Руського королівства. У 1244 р. місто на короткий час захопив Данило Романович, а у 1292 р. Люблінську землю зайняв його син король Лев I Данилович, тож до 1302 р. Люблін був частиною Руської держави. У XVI – на початку XVII ст. русини-українці становили важливий сегмент населення Любліна. У 1593 р. при церкві Спаса засновано православне братство за зразком Львівського Успенського, а в 1607 р. – школу. Замкова каплиця св. Трійці розписана фресками, що їх на замовлення короля Владислава II Ягайла виконав руський маляр Андрій перед 1418 роком [25, с. 371–373; 26].

Хоча конкретних імен учасників Бабинської республіки з українських земель знайдено небагато, їхня участь вірогідна з огляду на: мрію засновників про з'їзд шляхти з усієї Польщі та Литви; сеймики в Любліні та Трибунал (1578), що привертали шляхту з різних частин держави [17]. Чи не тому Бабин був мініатюрним відображенням усієї Речі Посполитої [5], де приїжджали протестанти й католики, світські й духовні. Загалом же окремі учасники Бабинської республіки, або ті, кого традиція приписує до неї, мали прямий чи опосередкований стосунок до руських земель. Мішану ідентичність виявляв і Ян Саріуш Замойський, а молоде на той час місто (з 1580 р.) адміністративно належало до Холмської землі Руського воєводства. Звісно, важливим для української культури є учасник бабинських зібрань поет, публіцист, гуманіст Станіслав Оріховський – Роксолан.

Та вірогідно й інші окремі учасники зібрань і урядники Бабинської республіки походили з русько-українських земель. Між ними зокрема в 1621 р. князь Олександр Пронський,

нащадок руського княжого роду, знаний кальвініст [3, с. 71; 31, с. 493]. Також представники з України іноді з'являлися в оповідках бабинян і тому записані в акти. Серед них князі Костянтин і Януш Острозькі, Ян Данилович, батько майбутнього короля Яків Собеський, битва під Хотиним, попи, міщани, селяни [3, с. 52, 48, 72, 73]. Кілька разів у Бабинських актах згадується і Україна (Ukraina) [3, с. 53, 79, 101, 118].

На українських землях не існувало на той час прямих аналогів цього утворення, або ж відомості про такі не збереглися в джерелах. Українська культура мала інші форми сміхової культури – вертеп, інтермедії, бурлеск. Іншою була соціальна база (студенти-бурсаки, козаки vs. шляхта) та драматичні історичні умови. Однак, опис ранньої Бабинської республіки у анналах С. Сарницького несподівано наштовхнув знавця писемних джерел й історика літератури С. Віндакевич на її порівняння з балагульщиною. Остання була рухом шляхетської молоді на Правобережній Україні у 1830–1840-х роках, дуже схожа на пізніші субкультури і контркультури. Тобто, на початку існування Бабинська республіка ще не була формальним об'єднанням. Натомість була своєрідним виявом кресової енергії, було то «досить вільне об'єднання обивательської [шляхетської] молоді, рішучої, яскравої, дотепної і надзвичайно популярної в цій околиці. Бабинчики тиняються по сеймикових заїздах та повітових зібраннях (conventus), і, подібно до пізніших подільських балагулів, задають їм певного шикку і шуму на ярмарках, сусідських зібраннях, хрестинах, похоронах та карнавальних забавах (convivia)» [3, с. 7–8]

Бабин мав виключно толерантне ставлення до альтернативних течій, особливо до найрадикальніших протестантів – братів польських (аріан) [7, с. 156–178; 17]. Вони були почесними гостями, незважаючи на переслідування католиками й протестантами. Толерантність реалізувалася не через доктрину, а через практику – спільні бенкети, літературну творчість, жарти, створюючи простір «толерантності через іронію». На пізньому етапі існування Бабинської республіки можна побачити взагалі риси вільнодумства щодо всіх конфесій, висміювання всіх форм фанатизму, хоч і без відмови від християнської релігії.

Висновки. Бабинська республіка була унікальним соціокультурним утворенням ранньомодерної доби, що функціонувало близько 110 років. Пародійність становила головний принцип її діяльності. В «республіці» пародіювалися: державні структури, соціальні практики і ритуали, соціокультурні стереотипи. За один з головних критеріїв оцінки Бабинської республіки взято еволюцію її ставлення до сарматизму: від критики протосарматизму (1560-ті – 1590-ті) до повної інтеграції в сарматизм (1634–1677). Доведено, що Бабинська республіка являла собою парадоксальне поєднання критики та згодом навіть конформізму – «безпечну критику», що дозволяло шляхті висміювати власні вади без зміни суті станової системи. Український вимір Бабинської республіки полягає у географічній близькості, персональних зв'язках, але також і в бракові прямих аналогів. На відміну від інших європейських аналогів, Бабинська республіка вирізнялася насамперед довшою тривалістю, а також більшою інституціоналізацією та інтелектуальним рівнем учасників.

Література

1. Bartoszewicz K. Rzeczpospolita Babińska. Lwów: Nakładem Redakcyi “Przedświtu”, 1902. 106 s.
2. Kuś A. Rzeczpospolita Babińska – parodia i utopia. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2003. T. 47. S. 129–141.
3. Akta Rzeczypospolitej Babińskiej / według oryginalnego rękopisu wydał St. Windakiewicz. Kraków, 1894. 162 s.
4. Tazbir J. Rzeczpospolita babińska w legendzie literackiej. *Przegląd Humanistyczny*. 1972. Nr 3 (90). S. 1–19.
5. Tazbir J. Rzeczpospolita babińska. *Tygodnik Powszechny*. 2007. Nr 51/52.
6. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit – upadek – relikty. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1979. 312 s.

7. Tazbir J. Państwo bez stosów: Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa: PIW, 1967. 289 s.
8. Tworek S. W kręgu sporów o “Rzeczpospolitą Babińską”. *Rocznik Lubelski*. 1972 [druk 1973]. T. 15. S. 155–168.
9. Buchwald-Pelcowa P. Francuskie i niemieckie echa staropolskiego Babina. *Literatura staropolska i jej związki europejskie* / Red. J. Pelc. Wrocław: Ossolineum–PAN, 1973. S. 123–178.
10. Wojtaszko T. Rzeczpospolita babińska przez wieki i okupacje. Lublin: Retro, 1994. 234 s.
11. Burke P. Popular Culture in Early Modern Europe. 3rd ed. Farnham: Ashgate, 2009. 456 p. [1st ed. New York: Harper & Row, 1978].
12. Bakhtin M. Rabelais and His World / Trans. H. Iswolsky. Bloomington: Indiana University Press, 1984. XXIII, 484 p.
13. Davis N. Z. Society and Culture in Early Modern France. Stanford: Stanford University Press, 1975. 362 p.
14. Le Roy Ladurie E. Carnival in Romans / Trans. M. Feeney. New York: George Braziller, 1979. 426 p.
15. Hutton R. The Rise and Fall of Merry England: The Ritual Year 1400–1700. Oxford: Oxford University Press, 1994. 312 p.
16. Polak A. Rzeczpospolita Babińska a europejskie salony do XVIII wieku. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-a-europejskie-salony-do-xviii-wieku/>
17. Polak A. Rzeczpospolita Babińska – środowisko babińskich “urzędników”. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-srodowisko-babinskih-urzednikow/>
18. Polak A. Rzeczpospolita Babińska – struktura organizacyjna karykaturalnego państwa. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-struktura-organizacyjna-karykaturalnego-panstwa/> (дата звернення: 17.03.2026).
19. Polak A. Rzeczpospolita Babińska a kultura szlachecka. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-a-kultura-szlachecka/>
20. Polak A. Rzeczpospolita Babińska – źródła. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-zrodla/> (дата звернення: 17.03.2026).
21. Polak A. Rzeczpospolita Babińska – chronologia dziejów. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-chronologia-dziejow/>
22. The Republic of Babin. *The Original: A Weekly Miscellany of Humour, Literature, and the Fine Arts*. Ed. by W. J. Thoms. London, 1832. p. 4.
23. Каміньський Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ: Наш час, 2011. 263 с.
24. Gloger Z. Babińska rzeczpospolita. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. I. Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900. S. 89–93.
25. Saładiak A. Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce. Warszawa: Burchard Edition, 1993. 511 s.
26. В. К. [Кубійович В.]. Люблін. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*: [в 11 т.]. Т. 4: Перевидання в Україні. Львів, 1994. С. 1392.
27. Rakusa-Suszczewski M. Parodia Rzeczypospolitej. *Wprost*. 41/2003. 12.10.2003. URL: <https://www.wprost.pl/tygodnik/50449/parodia-rzeczypospolitej.html>
28. Pamiętnik Jakuba Pszonki. Z autografu w bibliotece Ossolinskich znajdującego się wydany; Inwentarz skarbu koronnego z roku 1607Lwów: Nakł. Zakładu Nar. im. Ossolinskich, 1874. 99 s.
29. Kacprzak M. Wokół periodyku “Babin na Obcej Ziemi” (1832). Polska kultura dawna w czasopiśmie Wielkiej Emigracji. *Archiwum Emigracji*. 19 październik 2022, s. 225–256. DOI 10.12775/AE.2021-22.015.
30. Skolimowska A. Fikcyjne towarzystwo „oźralców i opilców” (bibones et comedones). Koniec mitu. *Meander*. 2017. Vol. LXXII. S. 25–31.
31. Любашенко В. І. Реформаційний рух. *Історія української культури: у 5 т. Том 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть)*. Київ: Наукова думка, 2001. С. 491–505.

References

1. Bartoszewicz, K. (1902). Rzeczpospolita Babińska [Babin Republic]. Lwów: Nakładem Redakcyi “Przedświtu”, 106 s. [in Polish].

2. Kuś, A. (2003). Rzeczpospolita Babińska – parodia i utopia [The Babin Republic – a parody and utopia]. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. 47. S. 129–141. [in Polish].
3. Windakiewicz, St. (1894). Akta Rzeczypospolitej Babińskiej [Acts of the Babin Republic] / według oryginalnego rękopisu. Kraków, 162 s. [in Polish].
4. Tazbir, J. (1972). Rzeczpospolita babińska w legendzie literackiej [Babin Republic in literary legend]. *Przegląd Humanistyczny*. Nr 3 (90). S. 1–19. [in Polish].
5. Tazbir, J. (2007). Rzeczpospolita babińska [Babin Republic]. *Tygodnik Powszechny*. Nr 51/52. [in Polish].
6. Tazbir, J. (1979). Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit – upadek – relikty [Noble culture in Poland: Rise – decline – relics]. Warszawa: Wiedza Powszechna, 312 s. [in Polish].
7. Tazbir, J. (1967). Państwo bez stosów: Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. [A State Without Stakes...]. Warszawa: PIW, 289 p. [in Polish].
8. Tworek, S. (1972). W kręgu sporów o “Rzeczpospolitą Babińską” [In the circle of disputes...]. *Rocznik Lubelski*. T. 15. S. 155–168. [in Polish].
9. Buchwald-Pelcowa, P. (1973). Francuskie i niemieckie echa staropolskiego Babina... Wrocław: Ossolineum–PAN. S. 123–178. [in Polish].
10. Wojtaszko, T. (1994). Rzeczpospolita babińska przez wieki i okupacje. Lublin: Retro, 234 s. [in Polish].
11. Burke, P. (2009). *Popular Culture in Early Modern Europe*. 3rd ed. Farnham: Ashgate, 456 p. [in English].
12. Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World*. Bloomington: Indiana University Press, 484 p. [in English].
13. Davis, N. Z. (1975). *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press, 362 p. [in English].
14. Le Roy Ladurie, E. (1979). *Carnival in Romans*. New York: George Braziller, 426 p. [in English].
15. Hutton, R. (1994). *The Rise and Fall of Merry England: The Ritual Year 1400–1700*. Oxford: Oxford University Press, 312 p. [in English].
16. Polak, A. (n.d.). Rzeczpospolita Babińska a europejskie salony do XVIII wieku. Retrieved from: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-a-europejskie-salony-do-xviii-wieku/>
17. Polak, A. (n.d.). Rzeczpospolita Babińska – środowisko babińskich “urzędników”. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-srodowisko-babinskih-urzednikow/>
18. Polak, A. (n.d.). Rzeczpospolita Babińska – struktura organizacyjna karykaturalnego państwa. Retrieved from: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-struktura-organizacyjna-karykaturalnego-panstwa/>
19. Polak, A. (n.d.). Rzeczpospolita Babińska a kultura szlachecka. Retrieved from: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-a-kultura-szlachecka/>
20. Polak, A. (n.d.). Rzeczpospolita Babińska – źródła. Retrieved from: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-zrodla/>
21. Polak, A. (n.d.). Rzeczpospolita Babińska – chronologia dziejów. Retrieved from: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rzeczpospolita-babinska-chronologia-dziejow/>
22. Thoms, W. J. (1832). *The Republic of Babin. The Original: A Weekly Miscellany of Humour, Literature, and the Fine Arts*. London. p. 4. [in English].
23. Kamynskyi Sulyma, A. (2011). *Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv...* Kyiv: Nash chas, 263 s. [in Ukrainian].
24. Gloger, Z. (1900). Babińska rzeczpospolita. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. I. Warszawa. S. 89–93. [in Polish].
25. Saładiak, A. (1993). *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*. Warszawa: Burchard Edition, 511 s. [in Polish].
26. Kubiiovych, V. (1994). *Liublin [Lublin]*. *Encyklopediia ukrainoznavstva*. T. 4. Lviv. S. 1392. [in Ukrainian].
27. Rakusa-Suszczewski, M. (2003). *Parodia Rzeczypospolitej*. *Wprost*. 41/2003. 12.10.2003. Retrieved from: <https://www.wprost.pl/tygodnik/50449/parodia-rzeczypospolitej.html>

28. Pszonka, J. (1874). Pamiętnik Jakuba Pszonki... Lwów: Ossolineum, 99 s. [in Polish].
29. Kacprzak, M. (2022). Wokół periodyku “Babin na Obcej Ziemi” (1832). *Archiwum Emigracji*. S. 225–256. DOI: 10.12775/AE.2021-22.015. [in Polish].
30. Skolimowska, A. (2017). Fikcyjne towarzystwo „oźralców i opilców”... *Meander*. Vol. LXXII. S. 25–31. [in Polish].
31. Liubashchenko, V. I. (2001). *Reformatsiinyi rukh. Istoriiia ukraïnskoi kultury*. T. 2. Kyiv: Naukova dumka. S. 491–505. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(439)«1932/1936»:323.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.13>

Леррі РОНАЙ

доктор філософії з історії та археології, доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

вул. Університетська, 14-А, м. Ужгород, Україна, 88000 (lerri.ronai@uzhnu.edu.ua)

Lerri RONAI

PhD in History and Archeology, Associate professor at the Department of Hungarian History and European Integration Uzhhorod National University,

14-A University Street, Uzhhorod, Ukraine, 88000, (lerri.ronai@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3482-9656>

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УГОРЩИНІ У 1932–1936 РОКАХ: ФОРМУВАННЯ УРЯДУ ДЮЛИ ГЕМБЕША

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати процес формування уряду Дюли Гембеша та з'ясувати особливості трансформації політичної системи Угорщини у 1932–1936 роках в умовах соціально-економічної кризи та еволюції режиму регента Міклоша Горті. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціальних історичних методів. У роботі застосовано принципи історизму, об'єктивності та системності, а також історико-генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльний та аналітичний методи, що дозволило простежити політичні передумови приходу Д. Гембеша до влади, формування складу його уряду та основні напрями урядової політики. **Наукова новизна** дослідження полягає у комплексному аналізі політичної ситуації в Угорщині на початку 1930-х років, з'ясуванні ролі уряду Д. Гембеша у процесах реформування державного управління та розкритті особливостей взаємин між прем'єр-міністром, регентом, парламентом і консервативними політичними колами. У статті також розглянуто вплив економічної кризи та міжнародних чинників на формування внутрішньої політики угорського уряду.

Висновки. Дослідження показало, що формування уряду Д. Гембеша відбулося в умовах глибокої політичної та економічної кризи на початку 1930-х років, що вимагало від правлячих кіл режиму М. Горті пошуку нових методів стабілізації держави. Призначення Д. Гембеша стало компромісом між різними політичними групами, що визначило суперечливий характер його урядової діяльності. Прем'єр-міністр прагнув розширити соціальну базу влади, модернізувати політичну систему та посилити роль виконавчої влади, одночасно зберігаючи основи існуючого режиму. Його політика поєднувала реформаторські декларації з тенденціями до централізації управління і посилення авторитарних елементів влади. Разом з тим значний вплив консервативної еліти та необхідність дотримання політичного компромісу обмежували можливості реалізації більш радикальних перетворень. У підсумку діяльність уряду Д. Гембеша стала важливим етапом еволюції політичної системи Угорщини в міжвоєнний період.

Ключові слова: Угорщина, держава, міжвоєнний період, внутрішня політика, партії, реформи, політика.

POLITICAL TRANSFORMATIONS IN HUNGARY DURING 1932–1936: THE FORMATION OF THE GYULA GÖMBÖS GOVERNMENT

Abstract. *The purpose of the study* Objective is to analyze the process of forming the government Gyula Gömbös and to identify the features of the transformation of the political system of Hungary in 1932–1936 in the context of the socio-economic crisis and the evolution of Regent Miklós Horthy's regime. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical methods. The work applies the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as historical-genetic, problem-chronological, comparative and analytical methods, which allowed us to trace the political prerequisites for Gyula Gömbös

rise to power, the formation of his government and the main directions of government policy. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive analysis of the political situation in Hungary in the early 1930s, the clarification of the role of the government of Gyula Gömbös in the processes of reforming public administration and the disclosure of the peculiarities of the relationship between the Prime Minister, the Regent, the Parliament and conservative political circles. The article also examines the impact of the economic crisis and international factors on the formation of the domestic policy of the Hungarian government.

Conclusions. The study showed that the formation of the government of Gyula Gömbös took place in conditions of a deep political and economic crisis in the early 1930s, which required the ruling circles of the M. Horthy regime to search for new methods of stabilizing the state. The appointment of Gyula Gömbös was a compromise between different political groups, which determined the contradictory nature of his government activities. The Prime Minister sought to broaden the government's social base, modernize the political system and strengthen the role of the executive, while preserving the foundations of the existing regime. His policies combined declarations of reform with a tendency towards centralizing control and reinforcing the authoritarian elements of the government. At the same time, the considerable influence of the conservative elite and the need to maintain political compromise limited the scope for implementing more radical reforms. Ultimately, the policies of Gyula Gömbös government marked an important stage in the evolution of Hungary's political system during the interwar period.

Key words: Hungary, state, interwar period, domestic policy, political parties, reforms, politics.

Постановка проблеми. Автор усвідомлює, що дана стаття охоплює лише найважливіші аспекти формування уряду Дюли Гембеша та його політичної діяльності у 1932–1936 роках і не претендує на вичерпне висвітлення всіх процесів розвитку політичної системи Угорщини в міжвоєнний період. Водночас дослідження цієї проблематики є важливим для розуміння особливостей еволюції політичного режиму регента Угорщини Міклоша Горті у період глибокої соціально-економічної та політичної кризи початку 1930-х років. Світова економічна криза 1929–1933 років суттєво вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в Угорщині, спричинивши послаблення позицій традиційної політичної еліти та зростання суспільної підтримки нових, більш радикальних політичних ідей. У цих умовах призначення Д. Гембеша на посаду прем'єр-міністра стало спробою правлячих кіл стабілізувати державу та водночас модернізувати політичну систему.

Разом з тим політична діяльність уряду Д. Гембеша розгорталася в умовах постійного протистояння між реформаторськими намірами нового прем'єр-міністра та консервативними колами, які прагнули зберегти традиційні механізми влади. Це зумовлювало суперечливий характер його політики, що поєднувала прагнення до реформ із посиленням авторитарних тенденцій у системі державного управління. Дослідження цих процесів дає змогу краще зрозуміти механізми функціонування угорської політичної системи міжвоєнного періоду, а також роль уряду Д. Гембеша у трансформації державного управління, партійної системи та політичної культури країни.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідження проблематики політичного розвитку Угорщини в період правління Міклоша Горті, зокрема діяльності уряду Дюли Гембеша, спирається на значний масив наукових праць угорських істориків. Важливо зазначити монографію Гергеля Єно «Політичний шлях Дюли Гембеша» [2], у якій автор фахово та послідовно простежує політичну кар'єру Дюли Гембеша, аналізуючи його ідеологічні засади, політичні дії та вплив на трансформацію державної системи, важливе місце серед праць також займає праця Ормош Марії [6], у якій детально проаналізовано внутрішньополітичний стан Угорщини, особливості функціонування політичної системи та трансформаційні процеси початку 1930-х років. Значний внесок у дослідження зовнішньополітичного курсу зробив Прітц Пал, який у своїх працях [7; 8] ґрунтовно висвітлив основні напрями зовнішньої політики уряду Дюли Гембеша у 1932–1936 роках, а також особливості угорської дипломатії в міжвоєнний

період. Узагальнюючий характер має праця Ромшіча Ігнаца [10], у якій комплексно представлено історію Угорщини ХХ століття, при цьому значну увагу приділено періоду регентства Міклоша Горті, що дозволяє розглядати політичні процеси в ширшому історичному контексті. Отже, наявні наукові дослідження створюють належну джерельну базу для всебічного аналізу трансформації політичної системи Угорщини у 1930-х роках, хоча окремі аспекти діяльності уряду Дюли Гембеша потребують подальшого поглибленого вивчення.

Метою статті є дослідження процесу формування уряду Дюли Гембеша, аналіз політичних передумов його приходу до влади та з'ясування основних напрямів трансформації політичної системи Угорщини в 1932–1936 роках у період регентства Міклоша Горті. Особлива увага приділяється вивченню взаємовідносин між прем'єр-міністром, парламентом та консервативною політичною елітою, аналізу урядової програми реформ, діяльності правлячої партії та спробам зміцнення соціальної бази влади. Крім того, у статті розглядається вплив економічної кризи, внутрішньополітичних суперечностей і міжнародних факторів на формування політичного курсу уряду Д. Гембеша та його роль у подальшій еволюції політичної системи Угорщини в міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Початок діяльності прем'єр-міністра Дюли Гембеша був тісно пов'язаний із політичними, економічними та соціальними кризовими явищами епохи М. Горті, а також із тяжкими наслідками світової економічної кризи 1929–1933 років. На початку 1930-х років внутрішньополітична система Угорщини похитнулася: консолідаційна політика, що асоціювалася з ім'ям Іштвана Бетлена, вичерпала себе, сільськогосподарське та промислове виробництво занепало, безробіття зросло, а в суспільстві посилювалися радикальні, критичні до системи голоси. У цій напруженій ситуації політична еліта та регент Міклош Горті шукали лідера, здатного стабілізувати ситуацію та подолати кризу [11, р. 430]. В політичному плані ситуацію ще більше ускладнювало посилення недовіри до парламентської системи. Традиційна політична еліта втратила свободу дій, тоді як на правому фланзі все більш помітними ставали радикальні течії, що покладалися на підтримку широких мас населення. У цьому середовищі Дюла Гембеш ставав дедалі більш визначальною політичною фігурою: завдяки своїй колишній контрреволюційній діяльності, послідовній націоналістичній риториці та зв'язкам з армією і правими організаціями він поставав як політик, здатний оновити систему, не ставлячи під сумнів її основи.

На початку 1930-х років для Міклоша Горті стало зрозуміло, що для збереження існуючої політичної структури необхідні нові засоби та нові кадрові рішення. Після відставки Іштвана Бетлена виникла необхідність призначити прем'єр-міністра, який би одночасно мав достатній авторитет, політичну рішучість та підтримку населення. За таких обставин призначення Дюли Гембеша восени 1932 року стало своєрідним компромісом: воно забезпечило стабільність системи, але водночас дало можливість для більш рішучих політичних дій, що мають перспективу у майбутньому на зміну курсу [3, р. 190-191].

Призначення Д. Гембеша супроводжувалося великими очікуваннями. На його становище сприятливо вплинуло те, що йому не довелося доводити свою готовність до реформ, оскільки його погляди кардинально відрізнялися від політики І. Бетлена, що була по суті реставраційною. Для широких кіл він уособлював політика «сильної руки», який рішуче керуватиме роботою уряду і зможе об'єднати представників партії, які конфліктували між собою й вели боротьбу за владу. І. Бетлен, не взявши на себе обов'язки глави уряду, був змушений надати Д. Гембешу більшу свободу дій, ніж це зробив по відношенню до колишнього прем'єр-міністра (24 серпня 1931 – 1 жовтня 1932) Дюли Карої. Якщо до цього додати підтримку М. Горті, то може здатися, що новий прем'єр-міністр розпочав свою роботу в досить сприятливих умовах. Однак, консервативний табір та верхівка з традиційними поглядами, справедливо

побоювалася приходу до влади колишнього прихильника теорії расової чистоти. Попри те, що вони дещо втратили свої позиції, вони все ж були достатньо сильними, щоб надати ваги своїм сумнівам. Через різні професійні та економічні інституції вони все ще контролювали значну частину інтелектуального та економічного життя. Насправді Д. Гембеш не отримав доручення провести повну «заміну варти» або здійснити суттєві зміни в політичній системі І. Бетлена. Його завданням було вивести країну з кризи за допомогою свого динамічного стилю, кількох невеликих реформ та кадрових змін на деяких керівних посадах. Д. Гембеш не відмовився від своїх початкових ідей, але виявився готовим піти на значні компроміси, щоб отримати посаду прем'єр-міністра. Він пообіцяв, що не проводитиме радикальної земельної реформи, і заявив, що змінив свою позицію щодо єврейського питання. Проте вирішальним фактором виявилось те, що він не міг розпустити парламент [10, p. 167].

Отже, керівництво правлячою партією залишилося в руках його головного суперника І. Бетлена, який таким чином міг постійно контролювати Д. Гембеша, котрий мав підтримку лише півтора десятка депутатів у партії. Він також не отримав свободи дій у виборі своїх міністрів. Він був змушений прийняти до складу уряду Белу Імреді на посаду міністра фінансів, якого сприймали як представника великого капіталу, а Тігамера Фабіні – на посаду міністра торгівлі. Міклош Каллаї, прихильник І. Бетлена, став міністром сільського господарства, а Ференц Керестеш-Фішер, вихованець Д. Карої – міністром внутрішніх справ. Йому не вдалося залучити до уряду багатьох своїх соратників, зокрема Міклоша Козму, генерального директора Угорської телеграфної агенції. Один з його найважливіших радників, Іштван Антал, став «лише» керівником прес-служби прем'єр-міністра. Незважаючи на все це, уряд в основному складався з висококваліфікованих фахівців, що було підтверджено тим, що з лютого 1933 року посаду міністра закордонних справ обійняв Калман Каня. І. Бетлен був задоволений компромісом і, можливо, навіть недооцінив свого супротивника. Однак це було помилкою. З часу поразки від І. Бетлена в 1923 році, Д. Гембеш багато навчався і став досвідченим політиком. Маючи за спиною кількох дійсно талановитих прихильників та підтримку більшості середнього класу, він хотів зробити дотримання угоди залежним від існуючого співвідношення сил. Після того, як він зайняв крісло прем'єр-міністра, він поставив собі за мету розширення та зміцнення своєї соціальної бази, накопичення сил та заспокоєння населення. [1, p. 98; 5, p. 307].

Одним із перших рішень було скасування надзвичайного стану та пом'якшення заборони на проведення зібрань. Свою програму уряду – національний план роботи – він виклав у вигляді пунктів, у чіткій та зрозумілій для широкої громадськості формі. Незважаючи на те, що у розробці 95-пунктного національного плану роботи брали участь компетентні фахівці, він вийшов доволі демагогічним. Всім обіцяли щось, не конкретизуючи способи реалізації часто суперечливих цілей: підтримку дрібного бізнесу та сільського господарства, збереження балансу державного бюджету, таємне виборче право, але «з максимальним захистом національних інтересів». Програма все ж досягла своєї мети – зміцнення довіри. Адже головним було продемонструвати відданість уряду реформам. У цьому сенсі вдалося ввести в оману навіть відомого лівого публіциста Жолт Белу. Багато хто вважав важливим той факт, що це був перший уряд за всю історію Угорщини, до складу якого не увійшов жоден представник аристократії. Ефективним виявилось старе-нове гасло Д. Гембеша про проголошення ідеї «національної самодостатності», оскільки в умовах економічних труднощів воно давало надію на політику, здатну піднятися над представництвом вузьких класових інтересів. Щоб популяризувати свою програму, він об'їхав всю країну і першим звернувся до людей по радіо. На початку 1933 року для підтримки урядової політики на вулицях з'явилася нова, дешева бульварна газета під назвою «Незалежність». Подібні завдання виконувала і газета «Нова Угорщина», що виходила з 1934 року і була орієнтована на більш вибагливу, насамперед

представників середнього класу читацьку аудиторію [6, р. 149-150]. Прем'єр-міністр майже з самого початку прагнув втілити свої ультраправі погляди, від яких він фактично ніколи не відмовлявся, що включали радикальне обмеження політичних свобод і ролі парламенту та створення відкрито диктаторського державного устрою. Першим кроком у цьому напрямку стала спроба підпорядкувати Єдину Партію під свій контроль, шляхом внутрішньої реорганізації. Він домогся того, що її головою було обрано Странявського Шандора, а виконавчим секретарем – Мартона Белу. Щоб засвідчити свої реформаторські наміри, офіційну назву правлячої партії було змінено на «Партія Національної Єдності» і розпочали її перетворення на партію масового типу, залучивши оплачуваних партійних організаторів. За підтримки адміністративного апарату було розпочато створення місцевих організацій та набір нових членів по всій країні. Членам партії навіть виготовили спеціальні значки. Акція супроводжувалася великою пропагандистською кампанією, в ході якої все більше на поверхню виходили владні амбіції Д. Гембеша. Як ліві, так і консерватори поставилися до цих амбітних планів критично, висміюючи «культ лідера», що формувався навколо прем'єр-міністра, та вказували на часто демагогічний характер обіцяних реформ.

Найбільшу небезпеку все ж становило те, що у випадку, якщо уряд не зможе продемонструвати відчутних результатів, він втратить свою достовірність і відносну популярність серед широких верств населення. Сам Д. Гембеш відчував, якою хиткою є довіра до його особи. За допомогою вмілих тактичних ходів і використовуючи весь свій політичний досвід, він намагався уникнути можливих складнощів. На початку 1933 року він вже почав стримувати суспільні настрої і оголосив 96-й пункт своєї програми: «терпіння» [2, р. 239-240]. Тим часом і він, і його міністри докладали серйозних зусиль для подолання економічних труднощів. У фінансовій сфері вони в основному дотримувалися методів попередніх урядів: зберегли систему фіксованого валютного курсу і надавали значну підтримку експорту шляхом виплати надбавок. У відносинах з деякими країнами, такими як Австрія та Німеччина, вони перейшли на клірингові розрахунки. Це означало, що вартість поставок товарів у двосторонніх відносинах взаємно зараховувалася, а виплата грошей здійснювалася лише під час складання річного балансу на основі цього зарахування. На фінансову ситуацію сприятливо вплинули й інші фактори. Ще влітку 1932 року на Лозаннській конференції були скасовані репараційні зобов'язання, а на початку 1933 року вдалося домогтися зменшення відсотків і основної суми боргу за раніше взятими позиками. [8, р. 117]. Однак, найбільша увага приділялася сільському господарству. Німецько-угорська торгівельна угода 1933 року, а через рік – II додаткова угода, а потім угоди, укладені в березні 1934 року в рамках Римських протоколів з Італією та Австрією, значно пом'якшили, а в перспективі навіть усунули проблеми з реалізацією угорської аграрної продукції. Стан сільського господарства у подальшому покращився завдяки зниженню внутрішніх залізничних тарифів, а також тому, що держава двічі – у 1933 і 1935 роках – переглянула умови погашення боргів фермерів і взяла на себе частину цих зобов'язань. В результаті цього, зовнішньоторговельний баланс з 1933 року знову став позитивним, а з 1934/35 фінансового року почали з'являтися ознаки підйому. Там де не вдалося досягти таких результатів, там принаймні демонстративними заходами було показано бажання діяти. Міністр культури Балінт Гоман організував акцію з метою тимчасового працевлаштування безробітних випускників вищих навчальних закладів у якості допоміжної робочої сили.

Щоб уникнути критики щодо своїх лідерських амбіцій і водночас забезпечити підтримку М. Горті, прем'єр-міністр у 1933 році домогся ухвалення парламентом законопроекту про подальше розширення повноважень регента. (Закон № XXIII від 1933 р.) Це надало главі держави практично необмежені повноваження щодо відкладення, закриття та розпуску парламенту. Д. Гембеш на той час не бажав надто загострювати напругу навіть у власному

парламентському оточенні. Акція з організаційної перебудови партії принесла здебільшого лише формальні результати, а керівництво партією замість Странявського Шандора та Бели Мартона фактично залишилося в руках партійного керівництва, що складалося з прихильників Іштвана Бетлена – Гедеона Радаї та Пала Пешті. Водночас не можна заперечувати, що останнім також був потрібен Д. Гембеш, який проявив неабияку спритність у подоланні кризи. Консервативний табір був здатний контролювати прем'єр-міністра, який, у свою чергу, маючи на те певні підстави, міг звинувачувати представників своєї партії у затримці реформ. Сам І. Бетлен відчував негативне ставлення до себе і вже хоча б через це не погодився знову очолити уряд. Оскільки консерватори не змогли висунути гідного потенційного кандидата проти Д. Гембеша, який вмів пильнувати за своїм престижем, вони були змушені підтримати його, задовольнявшись тим, що могли вимагати від нього постійного дотримання раніше укладеного компромісу [9, р. 78].

Цей компроміс вперше похитнувся наприкінці 1933 – на початку 1934 року, коли Д. Гембеш визначив законодавчу владу столиці як сферу, в якій можна і потрібно досягти значного прогресу. Передвісником конфлікту стало те, що мер Будапешта Ференц Ріпка, дізнавшись про уявлення Д. Гембеша щодо централізації, замість співпраці, відносно швидко, у листопаді 1932 року, подав у відставку. Його місце зайняв Аладар Гусар, який на той час здавався цілком надійною особою. Ще в 1920-х роках склалася практика, що всі партії, які керували життям столиці, були пов'язані з якоюсь подібною загальнонаціональною організацією, але крім цього користувалися значною самостійністю. Д. Гембеш хотів покласти край цій ситуації, шляхом ліквідації Єдиної громадянської партії міст і сіл, яка до того часу представляла правлячу партію на місцевому рівні і була в основному під контролем бетленістів, і замість неї створити столичний осередок Єдиної національної партії під керівництвом своїх людей. Експеримент завершився восени 1933 року з нерівнозначними результатами. Єдина громадянська партія міст і сіл формально стала будапештською організацією Єдиної національної партії, але фактично зберегла свою незалежність. Після цього, в січні 1934 року, уряд оприлюднив законопроект, який би мінімізував автономію столиці, зокрема повноваження міської ради. Проти проекту виступили всі причетні сторони, від ультраправої партії Вольфа через Єдину громадянську партію міст і сіл до лівих сил, й навіть було створено так званий союз захисників конституції. З вищезазначених причин прем'єр-міністра врятував від відставки І. Бетлен, якому вдалося досягти компромісу, прийняттого для обох сторін. Закон XII 1934 року й так призвів до значних обмежень: він збільшив повноваження мера, наділивши його правом призначати державних службовців, а головного мера відтепер міг призначати регент із трьох кандидатів, висунутих загальними зборами.

Саме під час обговорення закону про столицю вперше стало по-справжньому помітно, що після приходу до влади Д. Гембеш фактично прагне втілити в життя свої старі ідеї теорії расової чистоти 1920-х років. Незважаючи на те, що зовнішні обставини змушували його приховувати це, перед громадськістю він завжди відкидав звинувачення в диктатурі. Пізніше нерідко проводили паралелі між поглядами Д. Гембеша та фашистською ідеологією того часу. Певний зв'язок, безсумнівно, можна простежити, головним чином, у «культі лідера», підігрітому Б. Мартоном та його прибічниками, а також у задумі прем'єр-міністра запровадити в Угорщині корпоративну систему за італійським зразком. Однак далі відмінності вже стають значними. Д. Гембеш хотів скорити і перетворити систему не ззовні, а зсередини, він завжди говорив про реформи, а не про революції. Задля реалізації своїх планів на відміну від А. Гітлера чи Б. Муссоліні він не відчував потреби в організованій, готовій до мобілізації в будь-який момент партійній масі, і ніколи не думав про створення власної партійної армії [7, р. 234; 4, р. 136-137]. Його політичний інструментарій був менш терористичним, а його аристократична ментальність не

дозволяла йому, як вищезазначеним, досягати успіхів як справжньому популістському політику. Д. Гембеш, ймовірно, не прагнув нацистського чи італійського типу фашизму, натомість хотів створити диктаторсько-авторитарну систему, що спиралася б на традиційні сили – державну бюрократію та армію. Він навіть не симпатизував вітчизняним націонал-соціалістичним рухам, які намагалися безпосередньо наслідувати нацистський зразок. Певною мірою, звичайно, тому, що вбачав у них можливих конкурентів. Він дистанціювався від них, ба більше, у 1933 році разом із міністром внутрішніх справ Ференцем Керестеш-Фішером заборонив використання символіки зі свастикою.

Висновки. Формування уряду Дюлі Гембеша відбувалося в умовах глибокої політичної та економічної кризи початку 1930-х років, спричиненої наслідками світової економічної кризи та поступовим послабленням політичної системи, що сформувалася в період консолідаційної політики Іштвана Бетлена. У цих умовах правлячі кола режиму Міклоша Горті прагнули знайти політичного діяча, здатного стабілізувати ситуацію в державі та водночас забезпечити часткове оновлення існуючої системи влади. Призначення Д. Гембеша стало результатом компромісу між різними політичними угрупованнями, що визначило суперечливий характер його урядової діяльності.

Політика уряду Д. Гембеша поєднувала прагнення до реформування політичної системи з намаганням зміцнити виконавчу владу та розширити соціальну базу режиму. Значна увага приділялася формуванню нової політичної опори влади через реорганізацію правлячої партії, активну пропаганду урядової програми та залучення до політичного життя ширших верств населення. Водночас уряд намагався подолати економічні труднощі шляхом підтримки сільського господарства, розвитку зовнішньої торгівлі та укладення міжнародних економічних угод, що сприяло поступовій стабілізації господарського становища країни.

Разом з тим діяльність уряду характеризувалася посиленням авторитарних тенденцій у системі державного управління. Прем'єр-міністр прагнув зміцнити роль виконавчої влади, обмежити вплив парламенту та посилити централізацію політичного керівництва. Однак значний вплив консервативних політичних сил і необхідність дотримання компромісу з традиційною елітою обмежували можливості реалізації більш радикальних змін. Таким чином, уряд Д. Гембеша став важливим етапом еволюції політичної системи Угорщини міжвоєнного періоду, поєднуючи елементи реформаторської політики з поступовим зміцненням авторитарних засад державної влади.

Література

1. Bölöny J. Magyarország kormányai 1848-2004. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 549 old.
2. Gergely J. Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Budapest: Vince Kiadó, 2001. 351 old.
3. Gyurgyák J. Bethlen István a viták keresztútjében. In gróf Bethlen István és kora. Budapest: Országház Kiadó, 2021. 185-206 old.
4. Juhász Gy. Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988. 485 old.
5. Márkus L. A Károlyi Gyula kormány bel. és külpolitikája. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. 320 old.
6. Ormos M. Magyarország a két világháború korában (1914-1945). Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. 325 old.
7. Pritz P. A magyar diplomácia a két háború között. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1995. 356 old.
8. Pritz P. Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 309 old.
9. Püski L. A Horthy – rendszer (1919-1945). Budapest: Pannonica Kiadó, 2006. 302 old.
10. Romsics I. Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 2010. 688 old.
11. Szinai M., Szücs L. Bethlen István titkos iratai. Budapest: Kossuth Kiadó, 1972. 492 old.

References

1. Bölöny, J. (2004). Magyarország kormányai 1848-2004. [The Governments of Hungary 1848-2004]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 549 p. [In Hungarian].
2. Gergely, J. (2001). Gömbös Gyula. Politikai pályakép. [Gyula Gömbös. Political career path]. Budapest: Vince Kiadó, 351 p. [In Hungarian].
3. Gyurgyák, J. (2021). Bethlen István a viták keresztútjében. In gróf Bethlen István és kora. [István Bethlen in the crossfire of controversy. In the Age of Count István Bethlen]. Budapest: Országház Kiadó, 185-206 p. [In Hungarian].
4. Juhász, Gy. (1988). Magyarország külpolitikája 1919-1945. [The foreign policy of Hungary 1919-1945]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 485 p. [in Hungarian].
5. Márkus, L. (1968). A Károlyi Gyula kormány bel. és külpolitikája. [The domestic and foreign policies of Gyula Károlyi government]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 320 p. [In Hungarian].
6. Ormos, M. (1998). Magyarország a két világháború korában (1914-1945). [Hungary during the two world wars (1914-1945)]. Debrecen: Csokonai Kiadó, 325 p. [in Hungarian].
7. Pritz, P. (1995). A magyar diplomácia a két háború között. [Hungarian diplomacy between the two wars]. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 356 p. [In Hungarian].
8. Pritz, P. (1982). Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936. [Hungary's foreign policy during the prime ministership of Gyula Gömbös, 1932-1936]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 309 p. [In Hungarian].
9. Püski, L. (2006). A Horthy – rendszer (1919-1945). [The Horthy – system (1919-1945)]. Budapest: Pannonica Kiadó, 302 p. [In Hungarian].
10. Romsics, I. (2010). Magyarország története a XX. században. [The history of Hungary in the XX. century]. Budapest: Osiris Kiadó, 688 p. [In Hungarian].
11. Szinai, M., Szücs, L. (1972). Bethlen István titkos iratai. [The secret documents of István Bethlen]. Budapest: Kossuth Kiadó, 492 p. [In Hungarian].

Дата першого надходження статті до видання: 09.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 78.067.26:316.723](477.43)«1991/2014»
DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.14>

Андрій СТОЙКІВ

доктор філософії з спеціальності історія та археологія, викладач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності

Західноукраїнського національного університету,

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, Україна, 46009 (mobius079@gmail.com)

Andrii STOIKIV

PhD in History and Archeology, Lecturer at the Department of Information and Socio-Cultural Activities

West Ukrainian National University,

11 Lvivska Street, Ternopil, Ukraine, 46009 (mobius079@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1514-1132>

НАРИС РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ МУЗИКИ ТЕРНОПОЛЯ ЯК КОНТРАКУЛЬТУРИ МІСТА 1991–2014 РР.

Анотація. Стаття присвячується становленню та розвитку альтернативної музики Тернополя 1991–2014 рр. як головного елементу альтернативної культури і контракультури міста. **Метою статті** є висвітлити ключові етапи цього розвитку, особливості та відмінності його складових. Окремлено економічний, логістичний і соціально-культурний стан міста наприкінці існування радянської України та ранньої незалежності задля з'ясування умов становлення і розвитку музичної контракультури Тернополя. **Наукова новизна** полягає у розгляді розвитку альтернативної музики Тернополя через призму діяльності локальних музикантів, гуртів, фестивалів та додаткової музичної інфраструктури у місті. У статті також охоплено вплив іноземних і місцевих гуртів та жанрів на тенденції розвитку та становлення тернопільських формацій. Такий підхід дозволяє ширше досягнути розвиток незалежної музики Тернополя у межах України та спростувати статус «провінційності» міста. Значну увагу приділено діяльності гуртів «Nameless», «Ті, що падають вгору», «Холодне Сонце», «Los Colorados», «Orthodox», «Satrias» й інших. Також висвітлено фестивалі та музичні конкурси, зокрема «Нівроку», «Висадка», «Файне Місто», «Гамселить», «Коза Music Battle» та їх вплив на розвиток музичної контракультури Тернополя. Окремим важливим фактором для розвитку контракультури міста є постать Ігоря Пелиха. Стаття має міждисциплінарний характер і базується на поєднанні історичних, культурологічних і музикознавчих методологічних підходів, що дозволяє комплексно викласти проблематику питання статті. Також стаття дотримується підходу Digital Humanities, зокрема у використанні електронних архівних даних, електронної публіцистики й інших цифрових джерел, що дозволяє вичерпно й якісно висвітлити нарис альтернативної музики Тернополя в окреслений хронологічний час. **Висновки.** Альтернативна музика Тернополя пройшла шлях від становлення наприкінці 1980-х, становлення ключових гуртів та фестивальної діяльності у 1990-х, початку 2000-х, до популяризації в інтернет-мережі та комерціалізації наприкінці 2000-х, початку 2010-х. Головними рушіями розвитку на перших етапах був ентузіазм окремих діячів після падіння СРСР, однак згодом економічний фактор стає вирішальним, через що формується новий підхід до створення та популяризації альтернативної музики тернопільськими музикантами.

Ключові слова: Тернопіль, контракультура, альтернативна культура, альтернативна музика, важка музика, рок-музика, електронна музика, музичні фестивалі.

AN OUTLINE OF THE DEVELOPMENT OF ALTERNATIVE MUSIC IN TERNOPIL AS A CITY COUNTERCULTURE (1991–2014)

Abstract. The article is devoted to the formation and development of alternative music in Ternopil in 1991–2014 as a key element of the city's alternative culture and counterculture. **The purpose of the article** is to highlight the main stages of this development, as well as the specific features and differences of its components. The economic, logistical, and socio-cultural conditions of the city at the end of the Soviet Ukrainian

period and during the early years of independence are outlined in order to clarify the circumstances under which Ternopil's musical counterculture emerged and developed. **The scientific novelty** of the study lies in examining the development of Ternopil's alternative music through the activities of local musicians, bands, festivals, and additional musical infrastructure in the city. The article also considers the influence of foreign and non-local bands and genres on the tendencies of development and formation of Ternopil's musical groups. Such an approach makes it possible to more broadly understand the development of Ternopil's independent music within the context of Ukraine and to challenge the perception of the city's "provincial" status. Considerable attention is paid to the activities of the bands Nameless, Ti, shcho padaiut vhoru, Kholodne Sontse, Los Colorados, Orthodox, Satrias, and others. The article also examines festivals and music competitions, including Nivroku, Vysadka, Faine Misto, Hamselyt, and Koza Music Battle, and their influence on the development of Ternopil's musical counterculture. An important factor in the development of the city's counterculture is also the figure of Ihor Pelykh. The article has an interdisciplinary character and is based on a combination of historical, cultural, and musicological methodological approaches, which allows the issue under study to be presented comprehensively. The study also follows the Digital Humanities approach, particularly through the use of electronic archival data, digital journalism, and other digital sources, enabling a thorough and qualitative presentation of the outline of Ternopil's alternative music within the defined chronological framework. **Conclusions.** Ternopil's alternative music evolved from its emergence in the late 1980s, through the formation of key bands and festival activities in the 1990s and early 2000s, to its popularization on the Internet and commercialization in the late 2000s and early 2010s. Initially, the main driving force behind this development was the enthusiasm of individual cultural actors following the collapse of the USSR; however, over time the economic factor became decisive, leading to a new approach to the creation and promotion of alternative music among Ternopil musicians.

Key words: Ternopil, counterculture, alternative culture, alternative music, heavy music, rock music, electronic music, music festivals.

Постановка проблеми. Історіюпис будь-якого міста чи іншого населеного пункту неповноцінний без нарисів розвитку його культури. Одним з наслідків розвитку міста та його культури є постання контркультури як альтернативного світосприйняття. Ці процеси є нерозривними, хоч значно менша кількість міських істориків звертає увагу на контркультурний вимір. Альтернативна музика є найяскравішим прикладом контркультури, адже саме з музикою, як елементом культури, люди є найбільш дотичними.

З іншого боку, історіографія Тернополя після 1991 р. є нечисленною, а запис подій, де історичним джерелом постає жива людина, є безцінним з огляду на лімітованість існування відповідного джерела. Ба більше, період, окреслений у назві статті є часом, що перебуває «у тіні» дослідницької зацікавленості. Головними причинами цього є, з одного боку, хронологічна наближеність до сучасності, що є непрезентабельним фактором в очах істориків. З другого боку, героїзація подій Революції Гідності та подальшої Російсько-Української війни у якій перебуває держава зараз.

Винятком є хіба що спроби одного з співавторів цієї статті дати нарис формування незалежної культури Тернополя на початку незалежності України у виданнях з історії Тернополі і Тернопільщини [19, 20, 21]. Крім того В. Окаринський був науковим консультантом виставки «CounTErCulture», дослідницького проєкту Мистецького об'єднання «Коза», присвяченої незалежній культурі Тернополя, до 33-ї річниці незалежності України (23 серпня – 13 вересня 2024 р.). Спільно з М. Юрчак, І. Мамусом та дизайнерській праці Р. Воробйова вдалося накопичити більший фактаж і узагальнити його [3, 10]. Однак, накопичений фактаж ще варто поповнювати і електронні джерела довідкового характеру є добрим доповненням і узагальненням для такої праці.

Дослідження базується на принципах «цифрової гуманітаристики», що передбачає підхід до написання опираючись на цифрові архівні дані й інші електронні джерела у яких, на відміну

від класичних джерел цілісніше зібрана інформація. Враховуючи вищевказане, виникає проблема створення систематизованого знання про історію та культуру Тернополя після 1991 р. частковим вирішенням якої є ця стаття.

Метою статті є створити нарис розвитку контркультури Тернополя через призму альтернативної музики. Окреслити головні етапи розвитку альтернативної музики Тернополя та відмінності між ними. Прослідкувати послідовність розвитку музичної контркультури міста від її становлення до початку Євромайдану для розуміння передумов успіху фестивальної музичної інфраструктури міста після 2014 р.

Виклад матеріалу. З набуттям незалежності України культурна матриця і логістика кардинально змінилися. Все, що орієнтувалося на просування у радянській системі, стало неефективним з огляду на нові центри впливу. Колись Київ, що виконував місію міста не першого порядку, став столицею відновленої держави, у якій накопичувався централізований капітал. За радянських часів Тернопіль був частиною «західного прикордоння» з державами соцтабору, а після 1991 р. це прикордоння змістилось ще західніше, у межах якого Львів став ключовим центром розвитку культури заходу України.

У відновленій Україні Тернопіль, з точки зору логістики, відіграв роль одного зі сполучників між Львовом і Києвом, однак існував і північний шлях, що пролягав через Волинь і Полісся. Для півдня куди зручнішим був шлях через Прикарпаття, яке також сполучало туристичні маршрути до гір. Така логістика більше сприяла збагаченню Івано-Франківська, аніж Тернополя, що помітно в економічних і демографічних показниках. З огляду на це, у Тернополі менше розвивалися студії звукозапису, що спеціалізувались на альтернативній чи як її називали до цього «неформальній» музиці, був бідніший вибір музичних інструментів, музична діяльність виглядала менш привабливою і навіть небезпечною.

Окремою проблемою стала доля міста під час Другої світової війни і повоєнної відбудови, яка стерла звичну для Тернополя архітектуру та замінила її зразками типових проєктів. Це зумовило процес уніфікації простору, у якому архітектурний ландшафт не забезпечує різноманіття. Можна припустити, що уніфікована архітектура спонукає міщан «не виділятися серед інших», бути такими як всі, адже так побудована логіка радянського міста типових проєктів.

Разом з цим у місті існував й активно діяв прошарок неформальної молоді, що створював поле альтернативної культури. Це поле постало як глибше бачення всесвітнього культурного контексту, яке для пострадянського міста є чужим, відповідно контркультурним. Важливо, що у Тернополі у цей час відбувалися трансформаційні процеси, пов'язані з кризою радянської системи, проявом чого були альтернативні рухи. Найяскравішим прикладом є вибори очільників міст, коли до влади у Тернополі, подібно як у Львові й Івано-Франківську, прийшов Народний Рух України, а соціально-політична активність міщан звично відзначалась як найвища в Україні серед обласних центрів. З огляду на вказане, недоречно вважати Тернопіль «відсталим» чи «провінційним», однак культурна сфера все ж поступалась політичній, а це в свою чергу було зумовлено кризовими соціально-економічними проблемами.

Фестивальна діяльність альтернативної музики на заході України активно відбувалась з кінця 1980-х, особливо після легендарного фестивалю «Червона Рута» у вересні 1989 року в Чернівцях. Уже в 1990 р. у Львові відбувся перший «ВиВих» – справжній карнавал альтернативної культури. У 1991 р. у місті Дубно започатковано щорічний фестиваль рок-музики «Тарас Бульба», а у Тернополі стартував «Нівроку», до організації якого долучалися неурядові організації, які стали фінансовими спонсорами дійства [7].

Головним фундатором «Нівроку» став Тернопільський рок-клуб. Фестиваль регулярно відбувався з 1992 року під цією назвою, як продовження першого уже легендарного фестивалю на «Ватрі». Власне цей виступ 21 червня 1991 р. постфактум вважався першим. Мінялися

тільки локації проведення фесту, від кінотеатру «Україна» до ЦДМІ ім. О. Довженка, Співочого поля, БК «Березіль», парків ім. Т. Шевченка і «Топільче» (тепер – «Сопільче»), площі коло торговельного центру «Подоліяни». Назву фестиваль отримав завдяки учаснику поетичної формації «Західний вітер» Гордію Безкоровайному.

Першою платформою для проведення заходів став Палац культури «Ватра» (цікаво, що перший міський голова Тернополя в часи незалежності, В'ячеслав Негода, був керівником осередку НРУ на Науково-виробничому об'єднанні «Ватрі»). Важливо зазначити, що організатори намагались не консервувати фестиваль виключно тернопільськими чи, ширше, гуртами зі сусідніх міст. Так на першому «Нівроку» виступали групи з Полтавщини та Дніпропетровщини. На цьому «Нівроку» серед тернопільських гуртів виступали засновані ще до 1991 р. треш-металові «Анестезія», поп-рокові «Архіпелаг», хард-рокові «Телефон D/7-5». Окреме значення мала діяльність Андрія Підлужного, пізніше відомого під творчим псевдо Nichlava, що на момент першого «Нівроку» був вокалістом місцевих рок-груп «Архіпелаг» і «Телефон D/7-5», а з 1993 р. вокалістом і співорганізатором акустичного гурту «Нічлава-Блюз», після чого розпочав і сольний проєкт «Нічлава» [18].

Однак переломним для фестивалю «Нівроку», а також для музичної контркультури Тернополя став 1992 р. По-перше, фестиваль масштабується і переїде в кінотеатр «Україна», де відбудеться перший офіційний концерт, адже попередні фундатори фестивалю самі називали «генеральною репетицією». По-друге, Зорян Безкоровайний сформує «Nameless» (на основі блюз-гард-рокового тріо Sunflower) – найвпливовіший рок-гурт Тернополя 1990-х, участь у якому візьмуть зокрема Ігор Пелих і Сергій Бучинський, ключові творці контркультури міста, і цілий рід інших [12, 33].

Тернопільський рок-клуб, де-факто заснований у червні 1991 року, був офіційно зареєстрований у 1993 р., а його очільником став гітарист треш-метал гурту «Анестезія» Олександр Домбровський, згодом – Микола Голубєв [7]. Цей крок дозволив на офіційному рівні проводити фестивалі та запрошувати музикантів на визнаний не підпільний захід. Такий хід був сміливим рішенням, адже у перші роки незалежності Тернопільська музична контркультура для пересічних мешканців ні з чим конкретним не асоціювалась. Ба більше, якщо взяти до уваги інтерв'ю випадкових перехожих міщан щодо проблем міста з архівів TV-4, побачимо що поголовна більшість відповідала на кшталт: «мене все влаштовує у місті. Хіба що ціни великі». На поверхневому рівні Тернопіль залишався пострадянським містом без осмислення власної культури. Разом з цим, після офіційного проведення «Нівроку-93» у кінотеатрі Довженка місцева преса з величезним здивуванням і не завжди з розумінням побачила, що у місті є чимало людей поціновувачів альтернативної музики [7]. Можливо і для самих організаторів це певною мірою було сюрпризом.

Середина 1990-х для тернопільської музичної контркультури відзначилась, головним чином, двома подіями. Перша з них – це вихід в етер телепередачі «Веселий Роджер» (1995–1996), котру вів Ігор Пелих і у якій висвітлювались питання локальної, української та світової альтернативної музики [1]. Друга – це створення рок-гурту «Ті, що падають вгору» [26]. Довгий час це був чи не єдиний гурт, що міг конкурувати з «Nameless», адже обидва зберігали активну концертну діяльність упродовж років.

Великою проблемою музичної контркультури Тернополя була відсутність інфраструктури, яка б провадила розкрутку музикантів. Не існувало стабільного лейблу, менеджерів концертної діяльності для гуртів, більшість речей робилось аматорським чином і без залучення достатнього фінансування. Через це значна частина формацій не існувала довго і розпадались. Ця проблема позначилася й на тому, що згадані раніше гурти «Nameless» і «Ті, що падають вгору» свої перші повноформатні студійні альбоми записали щойно в 2000 р. і 2002 р. відповідно [26, 33].

Виходом із ситуації могли стати студії звукозапису в Києві, Львові чи Харкові, однак вони часто були вузькопрофільними. Наприклад, Харківський «Oriana Music» чітко спеціалізувався на блек-металі і не спішив розширювати склад учасників поза межами локальної сцени [35]. Важливість лейблів полягала також у дистрибуції касет чи дисків і мерчу, що безпосередньо впливає на популяризацію гуртів. У Тернополі такою дистрибуцією займався заснований Юрком Зеленим та Анатолієм Шалаєвим ще у 1993 р. магазин рок-атрибутики «Сто пудів», у якому також продавались аудіо записи і атрибутика іноземних формацій, популярних у субкультурних колах міста [12]. Додатково музичну інфраструктуру розвиватимуть магазини «Бастер» (перша назва «TiC Shop») і «Шлягер». Перші також були співorganizаторами «Нівроку» [2, 11].

Одним із тернопільських гуртів, що вирішив шукати лейбл поза межами міста і записувати студійні альбоми на противагу живим концертам, став блек-метал колектив «Anthropolatri». Гурт заснований у 1997 р. Віталієм Зайковським під псевдонімом «Radogost» і для запису був обраний вінницький лейбл «Terroraiser Production», що спеціалізувався на треш- і дез-металі. Гурт «Anthropolatri» подібно до більшості метал-формацій намагався створювати музику, що була б поважною всередині метал-сцени. Для вітчизняного блек-металу кінця 1990-х це означало оспівування слов'янської міфології та природи, що почасти переймалося зі сусідніх східних держав, відповідно мова виконання була ані англійською, ані українською. Однак для Віталія важливо було включати також україномовні композиції, що проявилось записом пісні «Там, під Львівським замком...» у першому повноформатному релізі гурту 1998 р. У такому напрямку «Anthropolatri» запише три повноформатні альбоми, допоки через світоглядні переконання і протиріччя Віталій Зайковський покине гурт і переїде до Німеччини, де братиме участь у різних локальних геві-метал формаціях [28]. Постать Віталія Зайковського, відомого як Кінг-Конг, важлива для формування метал-сцени міста у 1990-х завдяки діяльності дум-метал гуртів «Epitaph» і «Grim Lament», де він був фронтменом-вокалістом.

Окремо варто відзначити факт, що ряд тернопільських виконавців ставали переможцями всеукраїнських фестивалів «Червона Рута», «Тарас Бульба», «Перлини сезону» та ін. Так, наприклад, гурт «Птаха Project» був переможцем фестивалю «Червона Рута-2001» і був запрошений на гала-концерт переможців. Попередником цього гурту була формація «Гейзер», котра також здобула ім'я на фестивальных конкурсах [4].

Так чи інакше, важка музика в Тернополі набуватиме ширшої популярності. У 1999 р. для більшого охоплення в місті проходитиме фестиваль «Висадка», у вигляді регулярних концертів протягом року, на базі ЦДМІ ім. О. Довженка. Пізніше, з 2003 року, схожий формат обрав мистецький креативний клуб «Рейвах» і однойменний фестиваль, на яких також виступатимуть згадані вище гурти, а також запрошені з інших міст колективи. Однак, «Рейвах», крім рок- і метал-музики, експериментував також і з електронною музикою, в поєднанні з візуальними мистецтвами [15, 17].

Отже, 1990-і для тернопільської музичної контркультури знаменувалися становленням фестивальної діяльності та заснуванням нових гуртів, які мали легший доступ до західної музики і могли творити вільно, без огляду на радянську цензуру. Та, на жаль, і тут не обходилось без проблем, іноді нерозуміння з боку влади і навіть заборон. Кілька разів між 1998 і 2001 роками фестиваль «Нівроку» відбувався на Театральній площі, де сягнув свого апогею за участі уже відомих тоді, а ще більше по тому, проєктів як «Тартак», «От Вінта», «Мотор'Ролла», «ТНМК», «Фактично Самі», «Димна Суміш» та інших. Однак, після того, від 2002 аж до 2004 рр. фестиваль припинився.

Поруч з цим, у цей час у місті не було розвиненого лейблу, який забезпечував би популяризацію гуртів через дистрибуцію, через що тільки декілька колективів того часу змогли

проіснувати довго, однак на їх основі формувалась місцева сцена. Важливу роль у цей час почали відігравати місцеві FM-радіо, з 1998 р. Хоч основа їхня була розважальна і там переважала поп-музика, та траплялися там і тематичні ефіри та програми. Такими були тематична рок-програма «Сто пудів» від однойменного рок-магазину на Радіо ТОН. Окремі ефіри та програми траплялися на «Радіо Тернопіль».

На цьому радіо ведучим і працював Ігор Пелих, і головний креатив походив від нього і кількох однодумців. Крім названої телепрограми «Веселий Роджер» він також мав досвід ведення практично всіх концертів рок-клубу, включно з фестивалем «Нівроку» орієнтовно до 1997 року. Постать Ігоря Пелиха була окремим феноменом, однак близько 1998 р. він переїхав у столицю де став лицем багатьох шоу-передач на центральному телебаченні [1].

Початок ХХІ ст. для Тернополя у загальних рисах продовжить те, що відбувалось раніше, однак гурти усвідомлюватимуть, яких помилок слід уникати, щоб здобувати популярність. Першочергово це проявиться у акценті на запис повноформатних альбомів, а також розвиток у субжанрових напрямів, які мали успіх всередині альтернативної сцени міста. Такими субжанрами були більш мейнстрімні напрямки рок-музики (поп-рок) і готична музика.

У межах поп-року і брит-попу в 2001 р. у Тернополі був заснований найвідоміший на цей час гурт з міста – «СКАЙ». Значний вплив на створення гурту відіграв Олександр Грищук, який був музикантом метал-кор гурту «ALM». Популярність «СКАЙ» була зумовлена доступністю пісень для ширшої аудиторії, якісним звукозаписом і текстами пісень. Першочергову роль тут відіграла співпраця з лейблом «Lavina» і переїзд групи до Києва. Найвідоміші композиції гурту раннього періоду, такі як «Тебе це може вбити», «Те, що тобі так треба» і «Ремікс» були одними з перших написаних. На відміну від інших тернопільських гуртів, «СКАЙ» доклав значної уваги створенню відео-кліпів, що було важливим елементом популяризації на телебаченні, а успіх кліпів «відкрив двері» до радіоефірів [6].

З орієнтацією на готичний напрям у 2001 р. також було засновано гурт «Холодне Сонце». Окрім записів і відео-кліпів, гурт намагався співпрацювати з топовими українськими і міжнародними лейблами, брати участь у великих фестивалях готичної культури, зокрема «Діти Ночі: Чорна Рада» в Києві чи «Castle Party» у Польщі. Разом з цим, гурт кооперувався зі закордонними хедлайнерами готік- і метал-сцени задля майбутньої потенційної співпраці [14].

Головним конкурентом «Холодного Сонця» був гурт з Тернопільщини «Audi Sile». Формация була заснована у 2002 р. і вже через рік брала участь у культовій телепрограмі «Остання Барикада». У цьому випуску, присвяченому українській готичній сцені, вони виступали з ключовими для української рок-музики гуртами «Кому Вниз» і «Вій». У 2003 р. гурт здобув премію фестивалю «Тарас Бульба», а через два роки диплом фестивалю «Перлини сезону» [27].

Успіх гуртів в межах готік-сцени був забезпечений старанням фронтменів Василя Гоцька («Холодне Сонце») і Віталія Усіка («Audi Sile»), а також хронологічним фактором, коли готік-сцена була на піку своєї популярності, що почав згасати в середині 2000-х. Так, наприклад, інша готік-формація з Тернополя «Salvia» заснована у 2004 р. вже не досягла таких успіхів, попри те, що одним із учасників гурту був тогочасний гітарист «Холодного Сонця» Михайло Жук [36]. У 2005 р. гітарист гурту «Salvia» Роман Грицишин гратиме у новій формації «Вогні Цитаделі» [24], що орієнтувалась на використання симфонічних елементів у важкій музиці, однак подібно до «Salvia» гурт не досяг успіхів зіставних з «Холодним Сонцем».

Важливим для тогочасної готік- і метал-сцени елементом стало використання жіночого вокалу, чому сприяв успіх фінського гурту «Nightwish», нідерландських «Epica» та «Within Temptation», що поєднували готік-естетику і метал-музикою додаючи до них синтезаторні партії задля створення симфонічного тла. Такий шлях спробували повторити описані вище

«Salvia» і «Вогні Цитаделі», однак це впиралося в питання високих стандартів звукозапису та промоції музикантів, на що були необхідні кошти та готовність співпрацювати з західними лейблами, а це навряд могли дозволити тодішні гурти міста.

Важливу роль у популяризації готік-музики відіграв клуб «Гаммадіон», що існував ще з кінця 1990-х, а з 2003 р. проводив концерти відповідного жанру в Збараському замку. Це дало змогу багатьом колективам отримати майданчик для популяризації всередині сцени [5].

Крім перелічених суб-жанрів, також активно розвивалась панк і ню-метал. У Тернополі в першій половині 2000-х діяли групи «Fuddy-Duddy» і «Despot», що стали знаковими у відповідних суб-жанрах рок-музики, і ціла низка інших. Загалом більшість гуртів балансували в невизначених межах, окреслених як «альтернативний рок».

Для альтернативної музичної сцени Тернополя початку XXI ст., немале значення відігравав гурт «ZSUF». Формация виконувала нетиповий для тогочасної музичної контркультури міста індастріал і нойз. Учасники зазначали, що їм «набридли місцева невиразна рок-музика» і вони постали з абсолютно іншим експериментальним змістом [22]. Активна діяльність гурту дала можливість для проведення у майбутньому фестивалів нойз-музики у Тернополі, таких як «Гамселить» – щорічний фестиваль, організований музикантом Ярославом Качмарським і «Тернопільські Нойзові Вечори» [13].

Загалом 2000-і стали часом експериментів і часто таких, що не стосувались музики безпосередньо, однак склали визначний вплив на гурти. Одним із таких стала активна діяльність в Інтернеті задля комунікації з іноземними лейблами, музикантами і публікою. Та значного успіху це часто не приносило. Альтернативою чи додатковим інструментом став YouTube, через який музиканти могли доносити свої матеріали широкій публіці, адже платформа стрімко стала найвідвідуванішим відеохостингом. Тим, хто успішно скористався цим інструментом, став заснований у 2007 р. гурт «Los Colorados», який виконував стьобні кавери на західних виконавців у стилі, який гурт позиціонував як «агро-алко-рок». Першим із таких став кліп на версію пісні «Du Hast» німецької групи «Rammstein», записаний тернопільським телебаченням і у 2012 р. опублікований на просторах YouTube, де він назбирав понад 10 мільйонів переглядів [23].

Поширення мережі інтернет для музичної контркультури міста сприяло появі нових гуртів і можливостей самотужки записувати релізи, а пізніше публікувати їх на просторах світової мережі. Сайт тернопільського інтернет-форуму став майданчиком для оголошень пошуку музикантів, інструментів, обміну новинами та релізами між гуртами. Можна ствердити, що форуми частково замінили лейбли у контексті поширення продукції музикантів, а пізніша поява спеціалізованих сайтів, медіа-холдингів, торентів і соціальних мереж тільки поглибила незалежність музикантів. Відповідно, головна проблема популяризації музики виглядала неначе вирішеною.

Такими гуртами, що вирішили діяти через незалежність від лейблів стали створені у 2007 р. музикантами гурту «Вогні Цитаделі» геві-метал-гурт «Одеон», що самотужки записав і поширював перший повноформатний реліз 2010 р. «Крізь терни» [25]. Плодовитою діяльністю у цей час зайнявся гітарист Роман Деркач, який у 2012 р. засновує мелодік-дез-метал гурт «Firestorm» [30], а пізніше приєднався до стилістично схожого гурту «Satrias», який заснував ще у 2010 р. і виступали організаторами концертів андеграундних гуртів екстремального металу [37]. Так на фестивалі 2012 р. окрім «Satrias» виступили тернопільські «Leprosy», «AZGARD», «Without Rules» і «Mackerel», а також запрошені з інших міст гурти [9].

Окрім поширення інтернет-мережі та незалежності гуртів, у тернопільській важкій музиці другої половини 2000-х набирає популярності дез-метал та його субжанри. Якщо описані вище гурти «Satrias» і «Firestorm» схилились до мелодік-дез-металу [30, 37], який

є комфортнішим для сприйняття з огляду на чітко окреслену мелодію, то заснований у 2009 р. гурт «Diverticulum» сконцентрувався на підкресленні бруталності дез-металу [29].

Так чи інакше, найголовнішим для популяризації дез-металу в Тернополі гуртом став заснований у 2006 р. «Orthodox». Можливо, через те, що гурт був заснований на кілька років раніше від вищевказаних дез-метал-формацій, «Orthodox» намагався знайти лейбл, з яким співпрацювати. Такою студією стала македонська «Darzamadicus Records», що спеціалізувалась на різних екстремальних жанрах метал-музики. У 2011 р. на «Darzamadicus Records» гурт «Orthodox» записав повноформатний альбом «Forever Not Yet» [34]. Однак, до запису альбому склад колективу часто змінювався і після релізу, де-факто, він закінчив своє існування. Значно пізніше музиканти «Orthodox» відновлять гурт під новою назвою «Carpathian Relict», однак переїдуть за кордон, де дозберуть інших музикантів та підпишуть контракт з французьким лейблом «Musiko Eye» [31].

Серед іншої екстремальної музики, у 2008 р. заснований визнаний гурт «Elephant Opinions», що виконував музику в жанрі скрімо. У 2009 р. вони створюють разом з чи не найвпливовішим українським колективом цього жанру «Oh, Deer!» спліт, який допоміг їхній популяризації в межах сцени. У 2011 р. формація випустить перший повноформатний реліз «Dancing on Corpses' Ashes». Подальша плідна діяльність колективу буде зрозуміла бодай з факту створення документальної стрічки про гурт, де музиканти «Elephant Opinions» та кількох інших гуртів окреслять історію колективу [16].

Важливу роль у розвитку незалежної культури міста відігравав окремий клубний простір. Чи не першим початку – в середині 2000-х був ресторан «Шинок» (заснований 1993 р.), де не лиш грали кавер-групи різного спрямування, а й влаштовували мистецькі виступи, кіноперегляди і концерти виконавців рок-, джаз- і електронної музики. Та надважливе місце у ньому процесі зайняв відкритий у 2005 р. арт-бар «Коза». Один із залів закладу був організований як сцена, на якій виступали запрошені з інших міст гурти, читали свої твори літератори, а також відбувались публічні просвітницькі культурницькі заходи (лекції, кіноперегляди). Так чи інакше, з 2013 р. у барі почав відбуватись щорічний конкурс «Koza Music Battle», котрий гурти могли використати як ефективний стартовий майданчик для майбутньої діяльності. Хоча у перших двох конкурсах перемогли тернопільські гурти «Red Cardinals» і «Nice Cream», організатори фестивалю запрошували колективи зі всієї України. Одним із колективів, який зараз є знаменитим і впливовим у музичній контркультурі України і який на початках своєї творчості виступав на «Koza Music Battle» був київський «Zwyntar» [32]. Іншим важливим простором розвитку альтернативної музики був заснований Олегом Макогоном та Ігорем Мамусом арт-заклад «Бункермуз» зі сценою і арт-галереєю. Для популяризації важкої музики її ентузіаст Віталій Сун проводив у 2004–2008 рр. фестиваль Western Metal Session на базі кінотеатру «Волинь» («Мальви»).

Влітку 2013 р. розпочався наймасштабніший музичний фестиваль Тернополя «Файне Місто». Першим місцем його проведення став острівець Чайка, через що вибухнув скандал, коли організаторів звинуватили у порушенні спокою в пологовому будинку, розташованому поруч. Перший фестиваль зібрав українські гурти, з тернопільських виступили «Холодне Сонце» і «Los Colorados». У майбутньому фестиваль розростеться і стане найпопулярнішим рок-фестивалем України, й це приносить значні доходи для міста, завдяки напливу туристів, що з'їжджалися туди не лише з інших куточків України, а й з-за кордону [8].

Висновки. Тернопільська музична контркультура пройшла шлях від свого становлення ще наприкінці радянської епохи і на початку доби незалежності України, аж до її комерціалізації та акцептації у вигляді фестивалю «Файне Місто». На цьому шляху у тернопільських музикантів була низка проблем. Перша коренилася у відсутності фінансових можливостей

розвивати гурт. Друга полягала у відсутності в місті лейблу, здатного записувати виконавців та здійснювати дистрибуцію. Сам Тернопіль після 1991 р. дещо втратив у логістичних структурах у межах «західної екзотичної околиці» радянської імперії разом зі Львовом й Івано-Франківськом. Також свою роль відіграли економічні фактори падіння планової економіки та становлення ринку, унаслідок чого міська важка індустрія зазнала колапсу.

Попри те, що у Тернополі діяла контркультурна молодь та існував прошарок «неформалів», поголовна більшість населення міста були «продуктом радянської людини», що мислила пострадянськими категоріями пристосування і якій тематика альтернативної культури, як і міської культури і загального українського та світового культурного надбання, була невідомою. Разом з цим, у межах політичних процесів, Тернопіль розвивався ідентично до Львова чи Івано-Франківська, де до влади у 1990 р. прийшли представники «Руху» і в містах відбувалися перші етапи декомунізації.

Через шлях помилок гуртів 1990-х, формації 2000-х зрозуміли необхідність співпраці з лейблами та запису повноформатних альбомів на противагу численним живим концертам, завдяки яким до пори-часу могли існувати хіба поодинокі. Так ставали на ноги гурти на кшталт «Холодне Сонце», «СКАЙ» і навіть представник екстремальної сцени «Orthodox».

З поширенням інтернету в другій половині 2000-х музиканти почали набувати рис незалежних від лейблів колективів, що виглядає наче повернення до моделі гуртів 1990-х. Важливою відмінністю стала доступність для популяризації музики власноруч використовуючи форуми і соціальні мережі. У цей же час в місті активізується новий ефективний вид музичної фестивальної та конкурсної діяльності, що спиратиметься на можливості світової мережі у створенні нових соціальних зв'язків між організаторами та колективами і лейблами. Фестивалі старого зразка на кшталт «Нівроку» чи «Висадка», чи більш інноваційний «Рейвах» просто не могли конкурувати на довгій дистанції, адже їх основою був ентузіазм і за ними не було комерційної складової. З другої половини 2000-х комерційний складник став визначним для проведення фестивалів, чого не змогли забезпечити «Нівроку» та «Висадка», то ж їх місце зайняли «Файне Місто» і «Koza Music Battle».

Вищенаведений виклад матеріалу та висновки стали можливими з огляду на розвиток електронних архівів, у межах яких зберігається інформація, що не потрапляла у фізичні сховища, або ж не знаходилась у приватних колекціях. Підхід Digital Humanities дозволив доповнити ще неповно оцифровані архіви, особливо 1990-х і 2000-х років, глибоко розкрити проблематику альтернативної музики як елементу контркультури Тернополя в окресленому статтею періоді.

Література

1. 10 років без Ігора Пелиха. НОВА Тернопільська газета. 2019. URL: <https://nova.te.ua/statti/10-rokiv-bez-igorya-pelyha/>
2. Бастер. Офіційний сайт. URL: <https://baster.com.ua>
3. Виставка CounTERculture. Facebook. URL: https://www.facebook.com/events/348685018288354/?active_tab=discussion
4. Гурт «Птаха-Project» – Прийде весна. Гала-концерт переможців фестивалю «Червона рута–2001». 2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HeqR-elblnw>
5. Готична вечірка Некрополіс «Тризна». Київський рок клуб. 2004. URL: <https://rock.ua/article/42/>
6. Гурт СКАЙ. Київський рок-клуб. 2009. URL: <https://rock.ua/klub/skay>
7. Історія Нівроку. Альтернативна Музика. 2007. URL: https://web.archive.org/web/20070301211310/http://www.alt-m.te.ua/index.php?go=nivroku_story_1991
8. Історія фестивалю «Файне Місто». Faine Misto. 2025 URL: <https://fainemisto.com.ua/history/>
9. На вечірці Satrias fest чоловіки горланили і тріпали волоссям. ДОБА. 2012. URL: <https://doba.te.ua/post/241>

10. У Тернополі відкривається виставка, присвячена міській контркультурі. MiTEЦ – Портал про українське сучасне мистецтво URL: https://mitec.ua/u-ternopoli-vidkryvayetsya-vystavka-prysvyachena-miskij-kontrkulturi/?fbclid=IwY2xjawPu3ztleHRuA2FibQIxMABicmlkETE0YXVJYVMxN0hYUGhaTINoc3J0YwZhcHBfaWQQMjlyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHsty0O3AAEH_uZ7qavK4Ek8BVHU9O_23scvAt0ijSh6gj1isPFEaZv1rcrNT_aem_M21-Oci5aUGMPF3QueenQsA
11. Шлягер. Офіційний сайт. URL: <https://shlyager.te.ua/pro-nas/>
12. Бучинський С. Тернопіль має потенціал стати музичною Меккою. 20 хвилин. 2010. URL: <https://te.20minut.ua/ua-i-svit/ternopil-mae-potentsial-stati-muzichnoyu-mekkoju-perekonanyi-gitarist--10178379.html>
13. Вишня О. Тернопіль знову Гамселиць. Zbruc. 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/35404>
14. Войналович Д. Холодне Сонце: «Найбільше задоволення людина отримує від зробленої нею роботи!». Київський рок-клуб. 2011. URL: <https://rock.ua/article/2011/238/>
15. Голояд І. 10-иліття «Висадки» святкували з само гоним. 20 хвилин. 2009. URL: <https://te.20minut.ua/Podii/10-litty-visadki-svyatkuvali-z-samo-gonom-142335.html>
16. Денисюк Я. Elephant Opinions та зворотний бік молодості. Neformat. 2021. URL: <https://www.neformat.com.ua/articles/elephant-opinions-molodist.html>
17. Кабуд С. Рейвах. Тернопіль. Архіви Форумів Майдану. 2005. URL: <https://maidan.org.ua/arch/culture/1111695588.html>
18. Квітковська А. Андрій Підлужний (НІЧЛАВА): «Я щосекунди згадую її голос, її погляд, її сльози». UaNews. 2018. URL: <https://uanews.org.ua/post/show/1526843621-andriy-pidluzhnyi-nichlava-ya-schoseksundi-zgadyu-ii-golos-ii-poglyad-ii-slozi--eksklyuziv>
19. Окаринський В. Тернопільщина напередодні та в умовах незалежності України (кінець 1980-х – 2000-ні рр.). Тернопільщина. *Історія міст і сіл: у 3-х томах*. Том 1. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. С. 249–258.
20. Окаринський В. Тернопіль. Історія міста від кінця XVIII до початку XXI ст. Тернопільщина. *Історія міст і сіл: у 3-х томах*. Том 1. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. С. 306–342.
21. Петровський О., Гаврилюк О., Окаринський В., Крочак І. Тернопіль / Ternopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 2010. 216 с.; іл.
22. Євтушенко О. Модулі Неформату. Український Тиждень. 2009. URL: <https://tyzhden.ua/module/neformatu/>
23. Los Colorados – Du Hast (Official Rammstein Cover). YouTube. 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=a5xSxGhIHfc>
24. Вогні Цитаделі. Encyclopaedia Metallum. URL: https://www.metal-archives.com/bands/Вогні_Цитаделі/3540372803
25. Одеон. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Одеон/3540414511>
26. Ті, що падають вгору. RateYourMusic. URL: <https://rateyourmusic.com/artist/ті-що-падають-вгору>
27. Audi Sile. Rock-Lviv-Ua. URL: <https://rock.lviv.ua/band/1078/>
28. Anthropolatri. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Anthropolatri/3192>
29. Diverticulum. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Diverticulum/3540303139>
30. Firestorm. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Firestorm/3540382799>
31. Karpathian Relict. Encyclopaedia Metallum. URL: https://www.metal-archives.com/bands/Karpathian_Relict/3540431006
32. Koza Music Battle. Neformat archive. URL: <https://www.neformat.com.ua/tags/koza-music-battle>
33. Nameless. RateYourMusic. URL: <https://rateyourmusic.com/artist/nameless-4>
34. Orthodox. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Orthodox/3540321211>
35. Oriana Music. Encyclopaedia Metallum. URL: https://www.metal-archives.com/labels/Oriana_Music/561
36. Salvia. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Salvia/101130>
37. Satrias. Encyclopaedia Metallum. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Satrias/3540398001>

References

1. 10 rokiv bez Ihoria Pelykha [10 years without Ihor Pelykh]. (2019). *Nova Ternopil'ska hazeta*. Retrieved from: <https://nova.te.ua/statti/10-rokiv-bez-igorya-pelyha/>. [in Ukrainian].
2. Baster. (n.d.). Ofitsiynyi sait [Official website]. Retrieved from: <https://baster.com.ua>. [in Ukrainian].
3. Vystavka CounTERculture [Exhibition CounTERculture]. (n.d.). *Facebook*. Retrieved from: <https://www.facebook.com/events/348685018288354/>. [in Ukrainian].
4. Hurt “Ptakha-Project” – Pryide vesna. Hala-kontsert peremozhstiv festyvaliu “Chervona ruta–2001” [Band “Ptakha-Project” – Spring will come. Gala concert of winners of the “Chervona Ruta–2001” festival]. (2018). *YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=HeqR-elblnw>. [in Ukrainian].
5. Hotychna vechirka Nekropolis “Tryzna” [Gothic party Necropolis “Tryzna”]. (2004). *Kyivskyi rok-klub*. Retrieved from: <https://rock.ua/article/42/>. [in Ukrainian].
6. Hurt SKAI [Band SKAI]. (2009). *Kyivskyi rok-klub*. Retrieved from: <https://rock.ua/klub/skay>. [in Ukrainian].
7. Istoriiia Nivroku [History of Nivroku]. (2007). *Alternatyvna Muzyka*. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20070301211310/http://www.alt-m.te.ua/index.php?go=nivroku_story_1991. [in Ukrainian].
8. Istoriiia festyvaliu “Faine Misto” [History of the “Faine Misto” festival]. (2025). *Faine Misto*. Retrieved from: <https://fainemisto.com.ua/history/>. [in Ukrainian].
9. Na vechirtsi Satrias fest choloviky horlanyly i tripaly volossiam [At the Satrias fest party, men shouted and shook their hair]. (2012). *DOBA*. Retrieved from: <https://doba.te.ua/post/241>. [in Ukrainian].
10. U Ternopoli vidkryvaietsia vystavka, prysviachena miskij kontrkulturi [An exhibition dedicated to urban counterculture opens in Ternopil]. (n.d.). *Mitiets – Portal pro ukrainske suchasne mystetstvo*. Retrieved from: <https://mitec.ua/u-ternopoli-vidkryvayetsya-vystavka-prysvyachena-miskij-kontrkulturi/>. [in Ukrainian].
11. Shliaher. (n.d.). Ofitsiynyi sait [Official website]. Retrieved from: <https://shlyager.te.ua/pro-nas/>. [in Ukrainian].
12. Buchynskyi, S. (2010). Ternopil maie potentsial staty muzychnoiu Mekkoiu [Ternopil has the potential to become a musical Mecca]. *20 khvylyn*. Retrieved from: <https://te.20minut.ua/ua-i-svit/ternopil-mae-potentsial-stati-muzichnoyu-mekkoyu-perekonaniy-gitarist--10178379.html>. [in Ukrainian].
13. Vyshnia, O. (2015). Ternopil zнову Hamselyt [Ternopil rocks again]. *Zbruch*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/35404>. [in Ukrainian].
14. Voinalovych, D. (2011). Kholodne Sontse: “Naibilshe zadovolennia liudyna otrymuie vid zroblenoiu neiu roboty!” [Kholodne Sontse: “The greatest pleasure a person gets is from the work they have done!”]. *Kyivskyi rok-klub*. Retrieved from: <https://rock.ua/article/2011/238/>. [in Ukrainian].
15. Holoiad, I. (2009). 10-littia “Vysady” sviatkuvaly z samo honom [10th anniversary of “Vysady” celebrated with homemade alcohol]. *20 khvylyn*. Retrieved from: <https://te.20minut.ua/Podii/10-littya-visadki-svyatkuvali-z-samo-gonom-142335.html>. [in Ukrainian].
16. Denysiuk, Ya. (2021). Elephant Opinions ta zvorotnyi bik molodosti [Elephant Opinions and the reverse side of youth]. *Neformat*. Retrieved from: <https://www.neformat.com.ua/articles/elephant-opinions-molodist.html>. [in Ukrainian].
17. Kabud, S. (2005). Reivakh. Ternopil [Rave. Ternopil]. *Arkhivy forumiv Maidanu*. Retrieved from: <https://maidan.org.ua/arch/culture/1111695588.html>. [in Ukrainian].
18. Kvitkovska, A. (2018). Andrii Pidluzhnyi (Nichlava): “Ya shchosekundy zghaduii yii holos...” [Andrii Pidluzhnyi (Nichlava): “I remember her voice every second...”]. *UaNews*. Retrieved from: <https://uanews.org.ua/post/show/1526843621-andriy-pidluzhniy-nichlava--ya-schosekundi-zgaduyii-golos-ii-poglyad-ii-slozi--eksklyuziv>. [in Ukrainian].
19. Okarynskyi, V. (2014). Ternopilshchyna naperedodni ta v umovakh nezalezhnosti Ukrainy (kinets 1980-kh – 2000-ni rr.) [Ternopil region on the eve and during Ukraine’s independence (late 1980s–2000s)]. In *Ternopilshchyna. Istoriiia mist i sil* (Vol. 1, pp. 249–258). Ternopil: Terno-hraf. [in Ukrainian].
20. Okarynskyi, V. (2014). Ternopil. Istoriiia mista vid kintsia XVIII do pochatku XXI st. [Ternopil: History of the city from the late 18th to early 21st century]. In *Ternopilshchyna. Istoriiia mist i sil* (Vol. 1, pp. 306–342). Ternopil: Terno-hraf. [in Ukrainian].
21. Petrovskyi, O., Havryliuk, O., Okarynskyi, V., & Krochak, I. (2010). *Ternopil / Tarnopol: istoriiia mista* [Ternopil / Tarnopol: History of the city]. Ternopil: Aston. [in Ukrainian].

22. Yevtushenko, O. (2009). Moduli Neformatu [Modules of Neformat]. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/moduli-neformatu/>. [in Ukrainian].
23. Los Colorados – Du Hast (Official Rammstein Cover). (2012). *YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=a5xSxGhIHfc>.
24. Vohni Tsytađeli [Citadel Fires]. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: https://www.metal-archives.com/bands/Вогні_Цитаделі/3540372803. [in Ukrainian].
25. Odeon. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Одеон/3540414511>. [in Ukrainian].
26. Ti, shcho padaiut vhoru [Those who fall upward]. (n.d.). *RateYourMusic*. Retrieved from: <https://rateyourmusic.com/artist/ті-що-падають-вгору>. [in Ukrainian].
27. Audi Sile. (n.d.). *Rock-Lviv-Ua*. Retrieved from: <https://rock.lviv.ua/band/1078/>. [in Ukrainian].
28. Anthropolatri. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Anthropolatri/3192>.
29. Diverticulum. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Diverticulum/3540303139>.
30. Firestorm. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Firestorm/3540382799>.
31. Karpathian Relict. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: https://www.metal-archives.com/bands/Karpathian_Relict/3540431006.
32. Koza Music Battle. (n.d.). *Neformat archive*. Retrieved from: <https://www.neformat.com.ua/tags/koza-music-battle>. [in Ukrainian].
33. Nameless. (n.d.). *RateYourMusic*. Retrieved from: <https://rateyourmusic.com/artist/nameless-4>.
34. Orthodox. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Orthodox/3540321211>.
35. Oriana Music. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: https://www.metal-archives.com/labels/Oriana_Music/561.
36. Salvia. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Salvia/101130>.
37. Satrias. (n.d.). *Encyclopaedia Metallum*. Retrieved from: <https://www.metal-archives.com/bands/Satrias/3540398001>.

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477)«2000/2013»:327.5(470)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.15>

Тетяна ШТАГЕР

аспірантка факультету соціальних та лінгвістичних комунікацій Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», просп. Науки, 72, м. Дніпро, Україна, 49045 (shtager-at@ukr.net)

Tetiana SHTAHER

PhD Student at the Faculty of Social and Linguistic Communications
Horlivka Institute of Foreign Languages
State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”,
72 Nauky Ave., Dnipro, Ukraine, 49045 (shtager-at@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1105-8238>

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО УКРАЇНИ (2000–2013): ДИСКУРСИВНА ПІДГОТОВКА АГРЕСІЇ

Анотація. У статті проаналізовано комплекс інституційних чинників та механізмів, що визначали динаміку інформаційного впливу Російської Федерації на політичний та правовий простір України протягом 2000–2013 рр. Розглядається процес поступового перетворення інформаційних операцій на системний інструмент державної політики, спрямований на деструкцію національної ідентичності та обмеження зовнішньополітичної суб'єктності держави. Особлива увага приділяється вивченню того, як маніпулятивні нарративи інтегрувалися у міждержавні угоди та внутрішнє законодавство України, створюючи передумови для гібридного вторгнення. **Мета статті.** Дослідження спрямоване на виявлення та аналіз процесів формування й інституціоналізації інформаційної стратегії Російської Федерації щодо України у період 2000–2013 рр. Автор обґрунтовує концептуальну тезу, згідно з якою інформаційні кампанії зазначеного періоду не були випадковими актами пропаганди, а виступали цілеспрямованим інституційним механізмом формування політико-правових та когнітивних передумов для системної дестабілізації державного суверенітету України. У статті детально аналізується еволюційна трансформація класичних інструментів «м'якої сили» у агресивну стратегію дискурсивного домінування та структурної ерозії національних державних інститутів. **Методологія дослідження.** У роботі застосовано сукупність загальнонаукових та спеціальних історичних методів, що ґрунтуються на засадах критичного дискурс-аналізу офіційної документації, стенограм міждержавних переговорів та публічних виступів вищого військово-політичного керівництва Російської Федерації. Застосування інституційного підходу дозволило розглянути інформаційну стратегію як розгалужену систему сталих норм, організаційних практик та правових пасток. Метод системного аналізу допоміг реконструювати взаємозв'язок між штучно створеними енергетичними конфліктами, ідеологічними гуманітарними концептами та стратегічними військово-політичними домовленостями, зокрема Харківськими угодами. Контент-аналіз медіапростору дозволив простежити динаміку впровадження деструктивних когнітивних моделей у суспільну свідомість України. **Наукова новизна.** У статті здійснено інституційний аналіз правових і політичних актів як елементів реалізації інформаційної стратегії Російської Федерації щодо України у 2000–2013 рр. Запропоновано інтерпретацію зазначеного періоду як відносно цілісного циклу формування інституційних передумов подальшого гібридного протистояння. Визначено та систематизовано роль міждержавних угод і внутрішніх нормативно-правових актів у процесі формування обмеженої міжнародної суб'єктності України. Показано, що інституціоналізація інформаційної стратегії Російської Федерації відбувалася через послідовну легітимацію окремих політичних і культурних нарративів в офіційному політичному дискурсі та правовому полі України, що сприяло фрагментації національного інформаційного простору. Обґрунтовано, що ключові елементи інформаційного та політико-правового інструментарію, використаного під час агресії 2014 р., формувалися та проходили інституційну апробацію протягом попереднього десятиліття. **Висновки.** Дослідження показує, що протягом 2000–2013 рр. Російська Федерація сформувала

комплекс інструментів інформаційного впливу, які істотно впливали на політичний та інформаційний простір України. У межах цього процесу офіційний дискурс російсько-українських відносин поступово трансформувався від формального декларування стратегічного партнерства до фактичного заперечення української державності. Ключовими етапами цього процесу визначено: апробацію технологій радикальної соціальної дестабілізації (2003–2004 рр.), цілеспрямовану дискредитацію міжнародної суб'єктності України під час штучних енергетичних криз (2005–2009 рр.) та фінальне нормативне закріплення важелів впливу через гуманітарну експансію та військову присутність (2010–2013 рр.). Зроблено висновок про деструктивний вплив інформаційної складової, що став детермінантою системного послаблення оборонного потенціалу держави.

Ключові слова: Гібридна агресія, дискурсивна пастка, інституціоналізація, інформаційна стратегія, національна безпека, «руський мир», Харківські угоди.

INSTITUTIONAL MECHANISMS OF THE RUSSIAN FEDERATION'S INFORMATION STRATEGY TOWARD UKRAINE (2000–2013): DISCURSIVE PREPARATION FOR AGGRESSION

Abstract. The article analyzes the complex of institutional factors and mechanisms that determined the dynamics of the Russian Federation's information influence on the political and legal space of Ukraine during the 2000–2013 period. It examines the process of the gradual transformation of information operations into a systemic instrument of state policy aimed at destructing national identity and restricting the state's foreign policy agency. Particular attention is paid to studying how manipulative narratives were integrated into interstate agreements and Ukraine's domestic legislation, thereby creating the prerequisites for a hybrid invasion. **Purpose.** The study aims to identify and analyze the processes of formation and institutionalization of the Russian Federation's information strategy toward Ukraine during the 2000–2013 period. The author substantiates the conceptual thesis that the information campaigns of this period were not merely sporadic acts of propaganda but functioned as a deliberate institutional mechanism for creating the political, legal, and cognitive preconditions for the systemic destabilization of Ukraine's sovereignty. The article provides a detailed analysis of the evolutionary transformation of classical «soft power» instruments into an aggressive strategy of discursive dominance and the structural erosion of national state institutions. **Methodology.** The research employs a set of general scientific and specialized historical methods based on the principles of critical discourse analysis of official documentation, transcripts of interstate negotiations, and public statements by the Russian Federation's top military and political leadership. The application of the institutional approach allowed for viewing the information strategy as an extensive system of established norms, organizational practices, and legal traps. The systemic analysis method helped reconstruct the nexus between artificially induced energy conflicts, ideological humanitarian concepts, and strategic military-political agreements, specifically the Kharkiv Accords. Content analysis of the media landscape enabled the tracking of the dynamics of embedding destructive cognitive models within Ukraine's public consciousness. **Scientific Novelty.** The article offers a fundamental re-evaluation of the 2000–2013 period as a completed systemic cycle of institutional preparation for full-scale hybrid confrontation. It defines and classifies the role of interstate agreements in the forced creation of Ukraine's limited international agency. The study proves that the institutionalization of Russia's information strategy was achieved through the consistent legitimation of specific anti-state narratives within Ukraine's official political field, leading to a critical fragmentation of the national information space. It is substantiated that the entire conceptual and technological apparatus of the 2014 events underwent a multi-year testing phase during the preceding decade. **Conclusions.** The research confirms that between 2000 and 2013, the Russian Federation successfully formed a destructive information matrix that evolved from a formal declaration of strategic partnership to the de facto denial of Ukrainian statehood. The key stages identified include: the testing of radical social destabilization technologies (2003–2004); the deliberate discredit of Ukraine's international subjectivity during artificial energy crises (2005–2009); and the final regulatory consolidation of influence through humanitarian expansion and military presence (2010–2013). The study concludes that the information component played a **decisive** role in the systemic weakening of the state's defense potential.

Key words: Discursive trap, hybrid aggression, information strategy, institutionalization, Kharkiv Accords, national security, «Russkiy Mir».

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 р., стала результатом тривалого процесу системної деструкції українського суверенітету, де провідну роль відігравала інформаційна стратегія. У науковому дискурсі події початку 21 ст. часто інтерпретуються як етап відносного партнерства, проте системний аналіз свідчить про формування у цей період інституційної бази для подальшого вторгнення. Інформаційний вплив трансформувалася з інструменту супроводу зовнішньої політики у самостійний механізм структурних змін. Актуальність теми зумовлена необхідністю аналізу досвіду перших десятиліть 21 ст. як підготовчого циклу, під час якого відбувалася інституціоналізація наративів у правовому та політичному просторах України. Розуміння механізмів формування цих умов є критично важливим для розроблення стратегій протидії гібридним загрозам.

Мета статті. На основі аналізу міждержавних документів, офіційних дискурсів та суспільно-політичних процесів виявити механізми формування та інституціоналізації інформаційної стратегії Російської Федерації щодо України у 2000–2013 рр. Дослідження спрямоване на обґрунтування тези про системний характер створення правових, когнітивних та політичних передумов для збройної агресії 2014 р.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань:

1. проаналізувати еволюцію концептів «братнього народу» та «спільного простору» як інструментів обмеження зовнішньополітичної суб’єктності України;
2. дослідити роль кризових ситуацій (зокрема конфлікту навколо о. Тузла та енергетичних протистоянь) у процесі легітимації втручання Російської Федерації у внутрішні справи України;
3. розкрити значення Харківських угод 2010 р. та мовного законодавства 2012 р. як етапів інституційного закріплення інформаційного та політичного впливу Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження базується на працях провідних українських та іноземних фахівців, які вивчали методи російського впливу у державах, що утворилися після розпаду СРСР. Питання гібридних загроз та стратегічних комунікацій ґрунтовно розроблені в роботах В. Горбуліна та Г. Почепцова. Соціополітичний вимір російської експансії та ідеологічні засади «Русского мира» досліджували В. Коцур та В. Новородовський, та Є. Магда. Роль стратегічних комунікацій у забезпеченні державного суверенітету висвітлено у працях С. Даниленка.

Серед іноземних дослідників ключове значення для розуміння технологій маніпуляцій мають праці Ендрю Вілсона, де розкрито механізми роботи російських політтехнологів в Україні. Джеймс Шерр аналізує інструменти примусу через енергетику та безпеку. Тімоті Снайдер акцентує на ідеологічному конструюванні конфліктів, а Тарас Кузьо розглядає зв’язок між корупцією та інституційним проникненням Російської Федерації. Марк Галеотті описує трансформацію невійськових інструментів у засоби агресії.

Попри значний масив праць, потребує глибшого вивчення саме процес інституціоналізації інформаційних наративів через правові механізми у період 2000–2013 рр.

Джерельна база даного дослідження базується на аналізі ключових міждержавних та нормативних актів. Особлива увага приділяється Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки (2003 р.), який створив довгострокові безпекові ризики. Також аналізуються Харківські угоди (2010 р.) як інструмент легітимації російської військової присутності та Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.), що став етапом нормативного закріплення концепту «Русского мира» в законодавчому полі України.

Особливу увагу приділено корпусу офіційного дискурсу вищого керівництва Російської Федерації, зокрема щорічним Посланням президента Російської Федерації до Федеральних

Зборів (2000–2004 рр.), аналіз яких дозволив простежити еволюцію доктрини «захисту співвітчизників» та формування концепту «сфери стратегічних інтересів». Джерельну базу також доповнюють документи, що регламентують участь України в інтеграційних проєктах східноєвропейського та євразійського регіонів, зокрема Угода про формування Єдиного економічного простору (2003 р.), та програмні документи інституцій «м'якої сили», таких як фонд «Русский мир».

Виклад основного матеріалу. Трансформація інформаційної стратегії Російської Федерації щодо України на межі століть була зумовлена зміною політичної парадигми в самому Кремлі. Із приходом до влади В. Путіна у 2000 р. інформаційна політика Російської Федерації зазнала помітної трансформації. Замість переважно ситуативних медійних практик 1990-х років поступово формується більш системна модель інформаційного впливу, що спиралася на інституційні механізми державної політики. Аналіз офіційного дискурсу Російської Федерації того періоду, зокрема щорічних Послань президента до Федеральних Зборів, демонструє послідовне впровадження доктрини «сильної держави» та формування ідеологічної легітимації для втручання у внутрішні справи суверенних держав. Вже у 2002 році в офіційному дискурсі Російської Федерації було зафіксовано перехід до активного домінування на пострадянському просторі, коли роботу з країнами СНД було проголошено «головним зовнішньополітичним пріоритетом» [1]. Особливої ваги у цей період набула концепція «захисту прав», яка стала ключовим інструментом легітимації експансії. У Посланні 2004 року було відкрито артикульовано, що «простір СНД – це сфера наших стратегічних інтересів», а пріоритетом є зміцнення відносин із країнами, де «проживають десятки мільйонів росіян» [2]. Використання такої риторики дозволило Кремлю сформулювати дискурсивне та правове обґрунтування для політики захисту так званих «співвітчизників»: перевести інформаційний тиск у площину «гуманітарної місії». Паралельно з інформаційним впливом реалізовувалися інфраструктурні проєкти, спрямовані на обхід української газотранспортної системи, зокрема Північно-Європейський газопровід. Це свідчило про поєднання економічних та інформаційних інструментів у політиці Російської Федерації щодо обмеження зовнішньополітичної суб'єктності України.

Ефективність впровадження цієї стратегії значною мірою залежала від внутрішнього стану українського суспільства. Протягом 2000–2004 рр. низька спроможність державних органів щодо протидії зовнішнім впливам та «касетний скандал» 2000 р. спричинили часткову міжнародну ізоляцію українського керівництва. Це змусило Київ шукати політичної підтримки в Москві, що сприяло формуванню залежності українського політичного дискурсу від російських інтерпретацій регіональних інтеграційних процесів. Вказана залежність матеріалізувалася через залучення України до інтеграційних проєктів, таких як Єдиний економічний простір (ЄЕП) [3]. У цьому контексті Росія прагнула використати економічну інтеграцію як фундамент для відновлення лідерських позицій та створення « нової союзної держави », де інформаційний супровід був спрямований на поступове витіснення ідеї євроатлантичної інтеграції.

Важливу роль у фрагментації національного інформаційного поля відіграла кланово-олігархічна модель управління. Як зазначають В. Коцур та В. Новородовський, концентрація медіаресурсів у руках фінансово-промислових груп, що мали економічні інтереси в Російській Федерації, дозволила агресору використовувати український телепростір для трансляції деструктивних наративів [4, с. 612]. Це створило умови для використання інформаційних технологій політичної поляризації суспільства, які вперше масштабно проявилися під час кризи навколо острова Тузла у 2003 р. Цей конфлікт став прикладом поєднання інформаційного тиску з силовою демонстрацією. Результатом кризи став Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, який створив довготривалу інституційну невизначеність у питаннях морського кордону [5].

Кульмінацією етапу формування залежності стала виборча кампанія 2004 р. Саме в цей час інформаційна політика Російської Федерації набула ознак більш активного втручання у внутрішньополітичні процеси України. У публічному дискурсі російського керівництва дедалі частіше використовувалася риторика протиставлення Росії та західних держав. У 2004 році В. Путін зазначав, що «далеко не всім у світі хочеться мати справу з самостійною, сильною і впевненою в собі Росією» [2]. У межах нашого дослідження це трактується як спроба виправдати тиск на Україну потребою протистояти Заходу. Проведений дискурс-аналіз цих документів дозволяє простежити еволюцію офіційної риторики щодо пострадянського простору.

За визначенням Е. Вілсона, у цей період відбувався «експорт моделі керованої демократії», де реальна політика замінювалася маніпулятивними симулякрами [6, с. 342]. При цьому Кремль використовував ліберальні гасла: під виглядом демократичного заклику про «усунення бар'єрів на шляху... інформаційних потоків» (2004 р.) насправді готувалося безперешкодне проникнення російської пропаганди в український медіапростір [2]. Це дозволило Російській Федерації використовувати концепт «спільної російської культури» для розмивання інформаційного суверенітету України, подаючи стратегію домінування як природний процес гуманітарного співробітництва. В. Горбулін слушно зауважує, що ця криза була першою спробою Кремля перевірити на міцність не лише український кордон, а й міжнародно-правову систему реагування на гібридні виклики [7, с. 271–272].

Другий етап інституціоналізації інформаційної стратегії Російської Федерації (2005–2013 рр.) характеризувався переходом від тактики прямого втручання у виборчий процес до стратегії структурного руйнування суб'єктності України. Після подій 2004 р. Кремль переглянув інструментарій впливу, зробивши ставку на довгострокову дискредитацію української державності на міжнародній арені. Ключовим механізмом цього періоду стали «енергетичні війни» 2006 та 2009 рр. Російський офіційний дискурс трансформувалася комерційні суперечки у глобальні інформаційні кампанії, де Україна цілеспрямовано позиціонувалася як «failed state» (держава, що не відбулася) та ненадійний транзитер.

Джеймс Шерр влучно зауважує, що така політика перестала бути комерційною, перетворившись на «інструмент «примусу до інтеграції», де газ став засобом демонтажу політичного суверенітету через економічне виснаження» [8, с. 80]. Така інформаційна інтерпретація енергетичних конфліктів мала на меті не лише отримання економічних поступок, а й підрив довіри західних партнерів до України, що інституційно послаблювало її зовнішньополітичні позиції.

Г. Почепцов, аналізуючи інструментарій сучасних інформаційних воєн, підкреслює, що такі кампанії спрямовані на «перепрограмування» свідомості аудиторії через створення віртуальних смислів, які з часом починають сприйматися як об'єктивна реальність [9, с. 26]. У межах системного аналізу ці події розглядаються як елементи ширшої стратегії політичного та інформаційного впливу.

Еволюція російського дискурсу в цей період чітко простежується через трансформацію поняття «енергетична безпека» у категорію «енергетичного суверенітету» РФ, де Україна виступала головною перешкодою. У виступах В. Путіна на Мюнхенській конференції з питань безпеки у 2007 році було закладено ідеологічне підґрунтя для перегляду світового порядку, що в українському контексті трансформувалося у вимогу повної лояльності в обмін на енергоресурси [10]. Важливим інституційним кроком стало створення мережі неурядових організацій, які під виглядом «експертної спільноти» просували ідею про неминучий колапс української ГТС. Це створювало підґрунтя не лише для економічного тиску, а й для дискредитації ідеї європейської інтеграції України як «загрози енергетичному добробуту населення». Таким чином, інформаційні кампанії 2006 та 2009 років стали інституційним інструментом тиску до підписання не вигідних контрактів, що пізніше стали важелем політичного шантажу.

Паралельно з економічним тиском активізувалося поширення ідеологічних концептів «русского мира». Розгляд цього процесу через призму програмних документів однойменного фонду та аналітичних матеріалів Національного інституту стратегічних досліджень дозволяє стверджувати, що проєкт не був простою ідеологемою, а виступав технологією Кремля для «забезпечення гуманітарного супроводу інтеграційних процесів в економічній і політичній площинах на пострадянському просторі». У межах цієї стратегії «сьогоднішні імперії створюються не зброєю, а нав'язуванням смислів», що фактично перетворювало культурну дипломатію на інструмент м'якої сили для розмивання суверенітету сусідніх держав [11, с. 24]. Програмна логіка фонду базувалася на тезі, що «входження до «русского мира» не заперечує суверенітету держав, проте передбачає спільність цивілізаційного вибору», що використовувалося для штучного протиставлення України європейським цінностям [11, с. 24-27].

Інформаційна стратегія Російської Федерації у цей період набула ознак мережевої моделі, в якій державні інституції агресора системно взаємодіяли з культурними, освітніми та релігійними організаціями в Україні. Ефективність такої взаємодії забезпечувалася алгоритмом створення «мозаїчного контенту», який, за Г. Почепцовим, позбавляє аудиторію можливості адекватно розуміти новини через їх подачу поза контекстами [9, с. 22]. Таким чином, гуманітарна сфера стала плацдармом для легітимації російської присутності, готуючи суспільну свідомість до сприйняття майбутньої агресії як «захисту спільних цінностей».

Особливу увагу слід приділити практичній реалізації зазначеної стратегії через систему освітніх квот та релігійну лінію. Офіційний дискурс РФ активно використовував церковну дипломатію для просування концепції «Святої Русі», що подавалося як єдиний шлях збереження ідентичності. Аналіз звітів фонду «Русский мир» за 2008–2010 рр. демонструє зростання кількості «Російських центрів» у східних та південних регіонах України, що функціонували як осередки проросійської соціалізації молоді. Як зазначають В. Коцур та В. Новородовський, цей вплив був спрямований на консервацію регіональних ідентичностей та маргіналізацію ідеї національної єдності [4, с. 608-610]. Це дозволило Кремлю створити стійку інформаційну інфраструктуру, яка працювала автономно від державних інститутів України, формуючи підґрунтя для інтерпретації майбутньої агресії 2014 р. не як зовнішнього втручання, а як «внутрішнього запиту» частини суспільства.

Важливою віхою в інституційному закріпленні російського домінування стало підписання Харківських угод у 2010 р. [12]. У межах нашого дослідження цей акт розглядається не лише як договір про продовження терміну перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Криму, а як механізм комплексної інтеграції військової, економічної та інформаційної складових експансії. Як стверджує Т. Кузьо, ці угоди стали «юридичною фіксацією військової присутності агресора, яка автоматично перетворила Крим на закриту зону російського інформаційного домінування» [13, с. 355]. Харківські угоди де-факто закріпили довгострокову присутність російського військового контингенту, що створювало додаткові умови для посилення російського інформаційного впливу у Криму та Севастополі.

Завершальним етапом підготовчого циклу стала нормативна фіксація російських наративів в українському законодавчому полі. Прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» у 2012 р. (відомого як закон Колесніченка-Ківалова) стало інституційною перемогою Російської Федерації [14]. Це дозволило перевести концепт «спільної мовно-культурної простору» з площини пропаганди у площину державного права, що призвело до подальшої фрагментації національного інформаційного простору України. Згідно з концепцією Т. Снайдера, таке маніпулятивне використання законодавства є характерним для стратегій, що замінюють реальну політику фіктивними образами «захисту права», створюючи ідеологічне алібі для обмеження свободи вибору суспільства [15]. Як зазначає С. Даниленко, у такий спосіб

«політична влада все вагомніше є продуктом медіа», а сама демократія у сенсі її втілення «залежною від нових медіа» та способів комунікування, що дозволяють зовнішнім акторам розмивати національний суверенітет [16, с. 95]. Обґрунтування агресії 2014 р. як відповіді на «утиски російськомовних» було повністю підготовлене саме через легітимацію цих наративів у попередні роки. Фактично, мовне законодавство та гуманітарні маніпуляції стали прикладом того, що М. Галеотті визначає як «озброєння всього» (weaponization of everything), де суто цивільні та правові інструменти перетворюються на засоби системного міждержавного протистояння [17].

Отже, період 2005–2013 рр. продемонстрував еволюцію російської стратегії від медійної пропаганди до формування комплексної системи правових і політичних механізмів впливу. Інформаційна складова перестала бути лише додатком до зовнішньої політики, перетворившись на структурний елемент підготовки до силового сценарію. Цей підготовчий етап був спрямований на те, що Є. Магда класифікує як розмивання державних інститутів через експлуатацію існуючих уразливостей, що робить агресію 2014 року логічним продовженням попереднього десятиліття [18]. Кожен крок – від газового шантажу до мовного законодавства – працював на системне послаблення спроможності українських державних інститутів до захисту національних інтересів. Систематизація викладеного матеріалу дозволяє наочно простежити логіку трансформації російських інформаційних наративів у конкретні політико-правові акти та оцінити їхній деструктивний вплив на українську державність (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні етапи інституціоналізації інформаційної стратегії Російської Федерації щодо України (2000–2013 рр.)

Період	Ключовий концепт (дискурс)	Інституційне закріплення (інструменти/події)	Наслідки для суверенітету України
2000–2004	«Сфера стратегічних інтересів», «Захист співвітчизників»	Договір по Азову (2003), Технологія «трьох сортів» на виборах–2004	Формування ідеологічного алібі для втручання; перетворення СНД на «сферу впливу»
2005–2009	Енергетична безпека», протидія розширенню НАТО	«Енергетичні війни», створення образу «ненадійного транзитера»	Дискредитація України на Заході; вибудовування обхідних газопроводів (теза 2004 р.)
2010–2013	«Русский мир», «Захист російськомовних»	Харківські угоди (2010), Закон «Колесніченка-Кивалова» (2012)	Нормативна ерозія ідентичності; підготовка «гуманітарного» підґрунтя для агресії

Висновки. Узагальнення результатів проведеного дослідження дає підстави стверджувати, що період 2000–2013 рр. став визначальним у формуванні комплексної моделі інформаційного впливу Російської Федерації на Україну. Мета статті – проаналізувати інституціоналізацію цієї стратегії – була досягнута шляхом виявлення переходу від хаотичних маніпуляцій 1990-х років до вибудовування цілісної правової, політичної та гуманітарної матриці домінування.

Головним науковим підсумком роботи є доведення того, що інформаційна експансія Росії розвивалася за логікою поступового поглинання державного суверенітету. На початковому етапі (2000–2004 рр.) було закладено доктринальне підґрунтя, яке трансформувало інформаційну політику з інструмента пропаганди у структурний механізм державного тиску. Конфлікт навколо острова Тузла та виборчі кризи цього періоду продемонстрували здатність зовнішніх акторів не лише маніпулювати суспільною думкою, а й створювати тривалі «інституційні пастки» у міждержавних відносинах.

На наступному етапі (2005–2013 рр.) стратегія Російської Федерації еволюціонувала у формат тотального когнітивного моделювання, де енергетична залежність, гуманітарна експансія через мережеві структури «Русского мира» та нормативна легітимізація чужорідних наративів в українському законодавстві працювали як єдиний механізм. Це дозволило Росії підготувати соціальне та правове поле до силового сценарію, деартикулюючи спротив державних інститутів України ще до початку активних бойових дій.

Досягнуті результати підтверджують гіпотезу про те, що інформаційна війна проти України у досліджуваній період не була допоміжним чинником, а виступала базисом для подальшої територіальної агресії. Успішне тестування гібридних методів – від мовного законодавства до контрольованої регіональної поляризації – стало можливим через незавершеність процесів формування національної ідентичності та дефіцит дієвих механізмів у сфері інформаційної безпеки.

Перспективи подальших розвідок вбачаються у детальному аналізі механізмів протидії деструктивним інформаційним впливам у посткризовий період. Актуальним залишається вивчення досвіду реформування стратегічних комунікацій України після 2014 року, а також розробка прогностичних моделей стійкості суспільства до новітніх форм когнітивного впливу в умовах тривалого військового конфлікту.

Література

1. Послание Президента Российской Федерации от 18.04.2002 г. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36351> (дата звернення: 14.02.2026).
2. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации от 26.05.2004 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22494> (дата звернення: 24.01.2026).
3. Угода про формування Єдиного економічного простору від 19.09.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990#Text (дата звернення: 04.02.2026).
4. Коцур В., Новородовський В. Етнополітична ситуація в Україні у контексті сучасних зовнішньополітичних викликів. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми* : монографія / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 605–615. DOI: 10.53317/9789660295179
5. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24.12.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (дата звернення: 10.03.2026).
6. Вілсон Е. Віртуальна політика фіктивних демократій. *Критика*. 2005. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/virtualna-polityka-fiktyvnykh-demokratiy> DOI: 10.2307/20060198(дата звернення: 08.03.2026).
7. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
8. Sherr J. Hard Diplomacy and Soft Coercion: Russia's Influence Abroad. London : Chatham House, 2013. 130 p.
9. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 496 с.
10. Путін В. В. Виступ на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки, 10 лютого 2007 р. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Munich_speech_of_Vladimir_Putin.webm (дата звернення: 10.03.2026).
11. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук та ін. ; за ред. В. М. Яблонського, С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2014. 80 с. (Серія «Гуманітарний розвиток», вип. 1).
12. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21.04.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (дата звернення: 01.03.2026).
13. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. Київ : Дух і літера, 2018. 560 с.

14. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 23. Ст. 218.
15. Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка / пер. з англ. Г. Герасим. Львів : Човен, 2020. 392 с.
16. Даниленко С. Перевтілення демократії в інформаційну добу: роль нових медіа та громадянського комунікування. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 90–105. DOI: 10.53317/2786-4774-2021-1-6
17. Galeotti M. *The Weaponization of Everything: A Field Guide to the New Way of War*. Yale University Press, 2022. 256 p.
18. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.

References

1. Poslanie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii [Message from the President of the Russian Federation]. (2002, April 18). Retrieved from: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36351>
2. Poslanie Federalnomu Sobraniuu Rossiiskoi Federatsii [Message to the Federal Assembly of the Russian Federation] (2004, May 26). Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22494>
3. Uhoda pro formuvannia Yedynoho ekonomichnogo prostoru [Agreement on the formation of the Single Economic Space] (2003, September 19). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990#Text [in Ukrainian].
4. Kotsur, V., & Novorodovskyi, V. (2021). Etnopolitychna sytuatsiia v Ukraini u konteksti suchasnykh zovnishnopolitychnykh vyklykiv [Ethnopolitical situation in Ukraine in the context of modern foreign policy challenges]. In H. I. Zelenko (Ed.), *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy* (pp. 605–615). IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.53317/9789660295179> [in Ukrainian].
5. Dohovir mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro spivrobotnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoï protoky [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on cooperation in the use of the Sea of Azov and the Kerch Strait] (2003, December 24). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text [in Ukrainian].
6. Wilson, E. (2005). Virtualna polityka fiktyvnykh demokratii [Virtual politics of fictitious democracies]. *Krytyka*. <https://doi.org/10.2307/20060198> [in Ukrainian].
7. Horbulin, V. P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [World hybrid war: Ukrainian front]. NISD [in Ukrainian].
8. Sherr, J. (2013). *Hard diplomacy and soft coercion: Russia's influence abroad*. Chatham House [in English].
9. Pocheptsov, H. (2015). *Suchasni informatsiini viiny* [Modern information wars]. Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].
10. Putin, V. V. (2007, February 10). *Vystuplenie i diskussiya na Myunhenskoj konferencii po voprosam politiki bezopasnosti* [Speech and discussion at the Munich Conference on Security Policy]. Wikimedia Commons. Retrieved from: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Munich_speech_of_Vladimir_Putin.webm
11. Zdioruk, S. I., Yablonskyi, V. M. (Eds.). (2014). *Ukraina ta proekt «russkoho myra»: analitychna dopovid* [Ukraine and the “Russian world” project: Analytical report]. NISD [in Ukrainian].
12. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu z pytan perebuвання Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine] (2010, April 21). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text [in Ukrainian].
13. Kuzio, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet* [Putin's war against Ukraine: Revolution, nationalism and crime] (A. Pavlyshyn, Trans.). Dukh i litera [in Ukrainian].
14. Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky: Zakon Ukrainy [On the principles of the state language policy: Law of Ukraine] (2012, July 3). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, (23), art. 218. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> [in Ukrainian].
15. Snyder, T. (2020). *Shliakh do nesvobody: Rosiia, Yevropa, Ameryka* [The road to unfreedom: Russia, Europe, America] (H. Herasym, Trans.). Choven [in Ukrainian].

16. Danylenko, S. (2021). Perevtiennia demokratii v informatsiinu dobu: rol novykh media ta hromadianskoho komunikuvannia [Transformation of democracy in the information age: The role of new media and civic communication]. *Politychni doslidzhennia*, (1), 90–105. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-1-6> [in Ukrainian].

17. Galeotti, M. (2022). *The weaponization of everything: A field guide to the new way of war*. Yale University Press [in English].

18. Mahda, Ye. V. (2015). *Hibrydna viina: vyzhyty i nepemohty* [Hybrid war: To survive and win]. Vivat [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 94(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.16>**Павло ЩЕРБАНЮК***аспірант кафедри історії України**Житомирського державного університету імені Івана Франка,**вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008 (pavloserbanuk@gmail.com)***Pavlo SHCHERBANUK***Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine**Ivan Franko Zhytomyr State University,**40 Velyka Berdychivska Street, Zhytomyr, Ukraine, 10008 (pavloserbanuk@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1730-2546>**СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Анотація. *Мета статті* полягає у висвітленні змін суспільної свідомості і настроїв населення Волинської губернії, детерміновані Першою світовою війною, що створює підґрунтя для проведення історичних паралелей із сучасністю. **Основа методології** складається із загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції, дедукції) та спеціальних історичних (історико-типологічного, історико-системного) методів, що поєднуються з реалізацією принципів історичного дослідження. **Наукова новизна** роботи зводиться до комплексного та ґрунтового вивчення проблеми, що розкриває тему трансформації суспільних настроїв населення Волині під час Великої війни. **Висновки.** Початок Першої світової війни відзначився високим рівнем патріотичного піднесення, який внаслідок воєнних дій та складних економічних умов зазнав кардинальної трансформації.

Ключові слова: *антинімецькі настрої, Волинська губернія, патріотичне піднесення, Перша світова війна, суспільні настрої, шпигуноманія.*

**SOCIAL MOODS OF THE POPULATION OF VOLYN PROVINCE
DURING THE FIRST WORLD WAR**

Abstract. *The purpose of the article* is to highlight the changes in public consciousness and sentiment of the population of Volyn province, determined by the First World War, which creates a basis for drawing historical parallels with the present. **The basis of the methodology** consists of general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special historical (historical-typological, historical-systemic) methods, combined with the implementation of the principles of historical research. **The scientific novelty** of the work is reduced to a comprehensive and thorough study of the problem, which reveals the theme of the transformation of public sentiment of the population of Volyn during the Great War. **Conclusions.** The beginning of the First World War was marked by a high level of patriotic upsurge, which, as a result of military operations and difficult economic conditions, underwent a cardinal transformation.

Key words: *anti-German sentiment, Volyn province, patriotic upsurge, World War I, public sentiment, spy mania.*

Постановка проблеми. Реалії війни є неодмінним детермінантом життя, свідомості і настроїв суспільства. Масштабні потрясіння Першої світової війни стали випробувальним чинником як для всього соціуму, так і для окремого його громадянина. Волинська губернія стала одним із місць бойового зіткнення ворожих блоків під час Великої війни, що спричинило виникнення додаткового фактору впливу на формування суспільних настроїв населення регіону, які з ходом воєнних дій зазнали катастрофічної руйнації. Актуальністю дослідження цього періоду виступає усвідомлення впливу воєнних реалій на життєвий устрій населення,

сприяння формуванню історичного досвіду, який є особливо цінним в умовах воєнного сьогодні.

Висвітленню проблеми розвитку Волинського регіону періоду Великої війни у загальнодержавному плані присвячені наукові роботи О. Реєнта і О. Сердюка [28] та історичні нариси книги «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» [3]. Тема дослідження суспільних настроїв населення України під час Першої світової війни відображена у наукових розвідках О. Вільшанської [4; 5], спогадах Д. Дорошенка [13]. В арсеналі наукових напрацювань, присвячених деяким аспектам функціонування громадських інституцій Волині в означений період, перебувають праці О. Білобровець [1; 2], О. Доніка [11; 12], Л. Жванко [14; 15], О. Разиграєва [27]. Особливо цінну роль у проведенні дослідження відіграла джерельна база, яку склали документи державних архівів Житомирської (ДАЖО) [10], Волинської (ДАВО) [9] областей та публікації місцевих періодичних видань [6; 7; 8], [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

Метою статті є дослідження питання трансформацій суспільних настроїв та еволюційних змін суспільної свідомості населення Волинської губернії, спричинених подіями Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початковий етап Першої світової відзначився надзвичайним рівнем суспільної консолідації, причому без розрізнення за соціальним статусом чи національною приналежністю і навіть за політичними поглядами. Переважною частиною населення міст демонструвався сплеск патріотизму, вияв усвідомленого ставлення щодо необхідності виконання обов'язків громадянського спрямування. Свідченням цього є спогади відомого історика, громадсько-політичного та культурного діяча Д. Дорошенка, які розкривають високий рівень патріотичного піднесення: «...довелось мені почути про небувалий патріотичний захват, який охопив усі кола російського громадянства, про патріотичне захоплення представників усіх національностей російської держави...» [13, с. 18]. Польська спільнота держави також перейнялася «проблемами війни» і переживала «події світового значення». «Початок війни об'єднав, згладив тертя і навіть антагонізм, та змусив польське суспільство прислухатися до думки протилежного ідеологічного табору» [2, с. 4].

Таким же виявом патріотичного підйому була охоплена й Волинь. Зокрема, слова підтримки патріотичного запалу звучать на шпальтах місцевого видання Житомира: «Сьогодні наше місто проявляє свій народний дух і силу, у момент прояву якої немає ні бідних, ні багатих, ні вельмож, ні чорноробочих, ні старих, ні молодих, ні вчених, ні неуків... Кілька днів назад мали місце страйки робітників і різні дрібні негаразди. Але, як тільки над слов'янською землею пронеслося слово «війна» і ангел смерті став маяти над полями Сербії – зникли всі злами особистих турбот, зблідли і стушувались дрібні ідеї...» [16, с. 3].

Проведення загальноміської патріотичної маніфестації 20 липня 1914 р. в адміністративному центрі Волинської губернії, котра відбулася після завершення всенародного молебню «про дарування перемоги російській і слов'янській зброї», який проводив архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій, також свідчило про патріотичне піднесення регіону. Виявом згуртованості став хрестоносний хід народу з місцевого духовенства і прихожан, до якого приєдналися члени місцевого відділу Союзу російського народу. Промова архієпископа була сповнена «гарячим патріотизмом і любов'ю до дорогої Батьківщини», і народу, котрий «полум'яно молився про порятунок Батьківщини, і слова молитви зливалися із молебнем» [17, с. 4].

Інші публікації місцевих газет Волині також демонструють консолідацію усіх суспільних прошарків перед спільною загрозою війни. «Потребу за потребою викликає війна. І в той час, коли наша Батьківщина на дальніх межах західних кордонів бореться з жорстоким сусідом, її сини і дочки, які залишилися вдома прикладають всі зусилля, щоб стати у одра наших поранених воїнів і сприяти їхньому одужанню. Зріднила нас біда. І той, хто пішов під її найважчі

удари – особливо близький нашому серцю. Їхні рани – наші рани, а їхня кров – то наша кров...» [19, с. 3].

Певною мірою заручниками громадської думки і патріотичного піднесення на початку Великої війни стали представники інтелігенції. Вчинком, гідним поваги, був запис до лав армії. Молоді люди, передусім учні та студенти, отримали можливість проявити свої героїчні риси, заслужити громадську повагу. У тогочасній періодиці міститься значна кількість публікацій, малюнків і фотографій, які демонструють прояви героїзму в армійських частинах. Прикладом цього може слугувати повідомлення у газеті Житомира, у якому йшлося про добровільний героїчний вчинок учня IV класу II-ої Житомирської гімназії Миколи Орлова: «Захотілося йому груддю постояти за рідну землю. Батьки благословили сина на ратний подвиг – і через кілька днів доброволець Орлов був вже поблизу австрійського кордону зі своїм полком. Честь і слава молодому герою, який, влітаючи частинку своєї воєнної заслуги у вінок свого навчального закладу, в той же самий час пробуджує в юнацьких серцях почуття любові і відданості до своєї Батьківщини» [18, с. 3].

Початковий етап війни ознаменувався поширенням антинімецьких настроїв у суспільстві, які формувалися урядовою політикою, офіційною пропагандою та підтверджувалися владними розпорядженнями і постановами. Так, в обов'язковій постанові генерал-губернатора Ф. Трепова від 28 липня 1914 р. містилася інформація про те, що усі домовласники, орендарі будинків, власники готелів, заїжджих дворів упродовж двох днів зобов'язані подати місцевим відділам поліції відомості про підданих Німеччини і Австро-Угорщини, які у них проживають. Власникам квартир, у помешканні яких проживали німецькі та австро-угорські громадяни, потрібно було надати інформацію про них «домовласникам або управителям». Це розпорядження мало бути виконаним не пізніше 24 годин з моменту оприлюднення документу. Невиконання даної постанови передбачало покарання тюремним ув'язненням «строком до трьох місяців чи штрафом до 3000 руб.» [6, с. 1].

У подальших публікаціях повідомлялося про запровадження більш жорстких дій щодо громадян Німеччини і Австро-Угорщини. Так, місцева періодика Житомира інформувала про депортацію «німців та австрійців за межі південно-західного краю і внутрішніх губерній імперії». Органами місцевої адміністрації було надано пропозицію німецьким і австрійським громадянам, які мешкали на території Волинської губернії, здійснити ліквідацію до 28 лютого 1915 р. своєї власності у зв'язку з тим, що 18 березня 1915 р. має надійти розпорядження щодо їх виселення. Через це до Міської управи почала надходити чимала кількість прохань від громадян, які мали бути виселені, щодо видачі посвідчень «оцінки і стану нерухомого майна, що належало цим особам» [23, с. 3].

Водночас здійснювалася низка заходів щодо проведення чіткого цензурного контролю за кореспонденцією, що підтверджується листом начальника Волинського губернського жандармського управління від 23 липня 1914 р., адресованим начальнику Житомирської поштово-телеграфної контори, щодо секретного розпорядження про доставку «всієї кореспонденції, яка пересилалась приватними особами із Австрії чи Німеччини в росію, і навпаки» [10, арк.40].

На створення загальної атмосфери германофобії впливало розповсюдження відомостей про наявність порушень воєнних законів та звичаїв з боку німецьких військ. Зокрема, опублікована брошура «У полоні у німців» висвітлювала фактичний матеріал, задокументований Надзвичайною слідчою комісією, яку було створено у результаті наказу російського імператора для проведення розслідувань злочинів на війні. У згаданій брошурі містилося «19 сторінок тексту і 16 фотографій на окремих листках» [8, с. 1].

Прагнення до пошуку внутрішнього ворога створювало мотивацію до об'єднання суспільства. Публікація статей викривального характеру із обвинуваченнями не тільки формувала

суспільну думку, а й створювала підґрунтя для консолідації в умовах наявності загрози зі сторони зовнішніх і внутрішніх супротивників. Зокрема, публікація «Дві виразки» подає чітку вказівку на те, хто є ворогами суспільства: «одна виразка – німці, друга – євреї». Попри виявлення лояльного ставлення єврейського населення до урядових політичних рішень російської імперії, воно все ще мало статус «внутрішнього ворога». Тому рішення про видання журналу, присвяченого висвітленню героїчних вчинків євреїв, сприймалося як «сумнівна відповідність дійсності» [21, с. 1-2].

Під час Першої світової війни на територію Волині як прифронтового регіону поширилося явище шпигуноманії, що стало наслідком розповсюдження інформації про ворожу агентуру. Засоби періодики провокували поширення фактів шпигунства, акцентували увагу населення на досконалому володінні німецькою армією «мистецтвом шпигуноманії». Зокрема, у публікації місцевої житомирської газети з цього приводу було зазначено: «Вороги з усіх сторін, ззовні і зсередини, наступають на російський народ, насаджають на нього, знущаються, намагаються будь-якою ціною знищити його. Прищеплюють йому смертельні хвороби (на подібні єврейського чи німецького шпіонажу)» [22, с. 2].

Формування суспільних настроїв здійснювалось також через розповсюдження інформації німецькими розвідниками. Так, мешканцями Луцька повідомлялося про факти їх роз'їздів на території приміських сіл. Луцький священник о. Григорій Ришковський повідомляв про те, що німецькі льотчики розкидають із аеропланів прокламації, які містять рекламні обіцянки: «Таких прокламацій у с. Озденіж було викинуто декілька тюків. У них німці трактують про варварство росіян, які спалюють Божий дар – хліб, про марне риття окопів, оскільки вони не мають наміру наступати на Луцьк і т.п.» [24, с. 3].

Ще одним характерним виявом суспільних настроїв і перманентною ознакою війни стало здійснення добровільної діяльності. За словами українського історика О. Разиграєва, ще до початку «збройного протистояння простежувалося формування різноманітних громадських ініціатив, які б мали підтримати цивільну та військову людність в умовах загальносвітового конфлікту» [27, с. 27]. Приватні особи та організації здійснювали пожертвування на допомогу пораненим, біженцям, утримання лазаретів у вигляді предметів першої необхідності та грошей, про що свідчать публікації у тогочасній пресі. Прикладом цього є повідомлення від лазарету селянських установ про отримання пожертвувань за 18 і 19 вересня 1914 р.: «від А. Сверидової 3 рушники, 3 простирадла, 3 скатертини; від Москальової 7 простирадл; від економії графа Нірода один віз соломи; від О. Спутьської 1 машинка для стрижки і мензурка». Про надходження допомоги у фінансовому вигляді повідомлялося: «від баптистів Сорочинського приходу Житомирського повіту через мирового посередника Мезенцова 79 крб. і дочки генерала Є. Потехіної 2 крб., причому остання висловила бажання вступити в число членів-учасників з утримання лазарету з обов'язком вносити щомісячно 2 крб. і, крім того, запропонувала свої послуги по догляду за хворими і пораненими» [18, с. 3].

Свідченням високого рівня підтримки суспільства на початку війни верств населення, які потребували допомоги, було також здійснення низки організаційних заходів. Зокрема, про проведення концерту для підтримки поранених, який було проведено з «величезним матеріальним і художнім успіхом», повідомлялося у рубриці «Місцеве життя» житомирської газети [18, с. 3]. Інша публікація інформувала про Всеросійський збір на допомогу дітям загиблих воїнів, проведення якого було ініційовано Святим Синодом Романівського комітету [20, с. 3].

Консолідуєчим суспільним фактором виступало питання організації грошової та продовольчої допомоги біженцям, вимушених переміститися на територію східної частини росії через наступальні дії Австро-Угорщини і здійснення евакуації. Для допомоги біженцям на просторах імперії «енергійно працювали комітети допомоги». Так, Волинським губернським

земством було налагоджено функціонування «105 харчових пунктів та 30 – медичної допомоги». Залізничними станціями здійснювалось відправлення біженців на територію Катеринославщини та Курщини. Залізничними пунктами надавалось щоденне харчування близько 300 тис. біженців [25, с. 1].

Населенням Волині виявлялася особлива турбота про діючу армію. Постійно здійснювалась пересилка на передові позиції усього необхідного, що свідчило про суспільну вдячність. Прикладом цього є лист-подяка від 18 січня 1915 р. № 3 командира 44-го піхотного Камчатського полку, полковника Мартинова, надісланий на адресу Луцької міської управи, у якому повідомлялося про отримані і роздані воїнам «10 пудів цукру, 11 ½ фунтів чаю, 6625 штук цигарок, 100 десятків сірників, 1 ящик масла, 300 штук листівок, 300 штук олівців, 300 ложок, 1000 штук гудзиків, 1000 штук голок, 1 фунт ниток, ½ пуда копченого сала, ½ пуда сухої ковбаси, 40 штук навушників, 1 дюжину теплих сорочок» [9, арк.51].

Загальну підтримку суспільства було отримано внаслідок заборони продажу алкогольної продукції, реалізація якої попередньо планувалась на мобілізаційний період. Проте, враховуючи високий рівень схвалення, було прийнято рішення щодо продовження цих заходів упродовж усієї війни.

Прояви патріотичної ейфорії у значній мірі були зумовлені поширенням серед населення думки щодо нетривалого характеру війни і неминучої перемоги. Однак подальші події певним чином змінили суспільні настрої та позбавили надії на швидке закінчення воєнних дій. Такі ж настрої набули поширення і в середовищі воїнів, про що свідчать втечі з пунктів дислокації армійських частин, про які йшлося в обов'язковій постанові командуючого 8 армією, генерал-ад'ютанта Брусилова від 26 грудня 1915р. Зокрема, було зазначено, що у випадку поміченої появи на території районів армії втікачів нижчого складу міські і сільські мешканці повинні були негайно сповістити про них місцеву поліцію чи владу, проінформувати про це коменданта етапу або сторожового посту. За порушення пунктів даного документу та злісне приховування втікачів передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3000 руб. або ув'язнення до 3 місяців та «висилка в місця віддалені на весь час воєнних дій» [7, с. 1].

Складні воєнні реалії здійснювали значний вплив на суспільну свідомість і ментальні риси усього населення. Умови безмежної втоми, виснаження ресурсних можливостей зумовлювали ріст «безмежного нещастя і неймовірної скорботи людства», детермінували прояви «туги за миром» та прагнення припинення війни [26, с. 1].

Висновки. Таким чином, кардинальна зміна суспільних настроїв відбулася ще до завершення першого року війни. Складні економічні умови, які виявлялися через дефіцит найнеобхідніших товарів, постійне цінове підвищення, транспортні проблеми, зростання рівня спекуляції, злочинності, разом із невтішною інформацією з фронту обумовили поступове згасання суспільного піднесення, яке було присутнє на початковому етапі війни.

Література

1. Білобровець О. Діяльність польських організацій допомоги постраждалим від воєнних дій в Наддніпрянській Україні на початку Першої світової війни. *Матеріали VII Волин. Всеукр. іст.-краєзнав. конф* (7–8 листопада 2014 р.). Житомир, 2014. С. 34–37.
2. Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні в 1914–1916 рр. *Історія. Вісник КНУ ім.Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 3 (126). С. 4–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2015_3_3
3. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн.1: Історичні нариси. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ КЛІО, 2014. 784 с.
4. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2004_4_56

5. Вільшанська О. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 152–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2014_23_15.
6. Волинські губернські відомості. 7-10 серпня 1914. № 86. С. 1.
7. Волинські губернські відомості. 5 січня 1916. № 1. С. 1.
8. Волинські губернські відомості. 15 січня 1916. № 6. С. 1.
9. Державний архів Волинської області. Ф.3. Оп.1. Спр.1291. 119 арк.
10. Державний архів Житомирської області. Ф.208. Оп.2. Спр.1. 618 арк.
11. Донік О. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 61–86. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_61
12. Донік О. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), О. Кирієнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: ТОВ КЛІО, 2014. С. 537–562.
13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). К.: Темпора, 2007. 272 с.
14. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: організація благодійних зборів на українських землях за часів російської імперії. 2014. URL: <http://www.krasnokutsk.org/>
15. Жванко Л. Евакуація біженців Першої світової війни: допомога на шляху руху українськими землями. *Історична пам'ять*. 2015. № 32. С. 23–37.
16. Життя Волині. 20 липня 1914. № 184. С. 3.
17. Життя Волині. 21 липня 1914. № 185. С. 4.
18. Життя Волині. 22 вересня 1914. № 246. С. 3.
19. Життя Волині. 24 вересня 1914. № 248. С. 3.
20. Життя Волині. 17 січня 1915. № 17. С. 3.
21. Життя Волині. 23 січня 1915. № 23. С. 1-2.
22. Життя Волині. 23 січня 1915. № 23. С. 2.
23. Життя Волині. 22 лютого 1915. № 52. С. 3.
24. Життя Волині. 22 серпня 1915. № 229. С. 3.
25. Життя Волині. 24 вересня 1915. № 262. С. 1.
26. Життя Волині. 13 грудня 1916. № 342. С. 1.
27. Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Першої світової війни: 1914 – 1918 рр. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 240 с.
28. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. 480 с.

References

1. Bilobrovets, O. (2014). Diialnist polskykh orhanizatsii dopomohy postrazhdalym vid voiennykh dii v Naddnyprianskii Ukraini na pochatku Pershoi svitovoi viiny [The activities of Polish organizations to assist victims of war in Transdnieper Ukraine at the beginning of World War I]. *Materialy VII Volyn. Vseukr. ist.-kraieznnav. konf* (7–8 lystopada 2014 r.). Zhytomyr, 34–37. [in Ukrainian].
2. Bilobrovets, O. (2015). Politychni nastroi polskoho naseleння v Ukraini v 1914-1916 rr. [Political sentiments of the Polish population in Ukraine in 1914-1916]. *Istoriia. Visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka*, 3 (126), 4–8. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2015_3_3. [in Ukrainian].
3. Velyka viina 1914 – 1918 rr. i Ukraina. (2014). [The Great War of 1914 – 1918 and Ukraine]. U 2-kh knykhakh. Kn.1: Istorychni narysy. Red. kol.: V. A. Smolii (holova). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: TOV KLIO. 784 s. [in Ukrainian].
4. Vilshanska, O. (2004). Povsiakdenne zhyttia naseleння Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday life of the population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 4. 56–70. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2004_4_56. [in Ukrainian].
5. Vilshanska, O. (2014). Suspilni nastroi v Ukraini pid chas Pershoi svitovoi viiny [Public sentiment in Ukraine during World War I]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 23. 152–162. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2014_23_15. [in Ukrainian].

6. Volynski hubernski vidomosti [Volyn provincial information]. 7-10 serpnia 1914. № 86. S.1. [in Ukrainian].
7. Volynski hubernski vidomosti [Volyn provincial information]. 5 sichnia 1916. № 1. S.1. [in Ukrainian].
8. Volynski hubernski vidomosti [Volyn provincial information]. 15 sichnia 1916. № 6. S.1. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region]. F.3. Op.1. Spr.1291. 119 ark. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region]. F.208. Op.2. Spr.1. 618 ark. [in Ukrainian].
11. Donik, O. (2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Public charity in Ukraine during the First World War.]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. 9. 61–86. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_61. [in Ukrainian].
12. Donik, O. (2014). Diialnist hromadskykh orhanizatsii u spravi dopomohy armii y tsyvilnomu naselenniu [Activities of public organizations in assisting the army and the civilian population]. Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U 2-kh knyhakh. Red. kol.: V. A. Smolii (holova), O. P. Reient (vidp. red.), O. Kyriienko (vidp. sekr.) ta in.; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: TOV KLIO. 537–562. [in Ukrainian].
13. Doroshenko, D. (2007). Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 roky) [My memories of the recent past (1914–1920)]. K.: Tempora. 272 s. [in Ukrainian].
14. Zhvanko, L. (2014). Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: orhanizatsiia blahodiinykh zboriv na ukrainskykh zemliakh za chasiv rosiiskoi imperii [Refugees of the First World War: organization of charitable collections in Ukrainian lands during the russian empire]. Retrieved from: <http://www.krasnokutsk.org/>. [in Ukrainian].
15. Zhvanko, L. (2015). Evakuatsiia bizhentsiv Pershoi svitovoi viiny: dopomoha na shliakhu rukhu ukrainskymy zemliamy [Evacuation of World War I refugees: assistance on the way through Ukrainian lands]. *Istorychna pamiat.* 32. 23–37. [in Ukrainian].
16. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 20 lystopada 1914. № 184. S.3. [in Ukrainian].
17. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 21 lystopada 1914. № 185. S.4. [in Ukrainian].
18. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 22 veresnia 1914. № 246. S.3. [in Ukrainian].
19. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 24 veresnia 1914. № 248. S.3. [in Ukrainian].
20. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 17 sichnia 1915. № 17. S.3. [in Ukrainian].
21. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 23 sichnia 1915. № 23. S.1-2. [in Ukrainian].
22. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 23 sichnia 1915. № 23. S.2. [in Ukrainian].
23. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 22 liutoho 1915. № 52. S.3. [in Ukrainian].
24. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 22 serpnia 1915. № 229. S. 3. [in Ukrainian].
25. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 24 veresnia 1915. № 262. S.1-2. [in Ukrainian].
26. Zhyttia Volyni [Life in Volhynia]. 13 hrudnia 1916. № 342. S.1. [in Ukrainian].
27. Razyhraiev, O. (2018). Po obydvah boky frontu. Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny: 1914 – 1918 rr. [On both sides of the front. Public organizations in Volhynia during the First World War: 1914–1918]. Lutsk: Vezha-Druk. 240 s. [in Ukrainian].
28. Reient, O., Serdiuk, O. (2004). Persha svitova viina i Ukraina [World War I and Ukraine]. K.: Heneza. 480 s. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 08.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Наукові записки Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія

Комп'ютерне оформлення:
Андрій Філатов

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Дата розміщення онлайн: 26.05.2026. Дата друку: 02.06.2026.
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 17,90. Обл.-вид. арк. 14,27.
Наклад 300 прим. Замовлення № 0526/394.